

3 1761 05653551 1

Всесвітня Бібліотека“ №. 17.

ТАРАС ФРАНКО

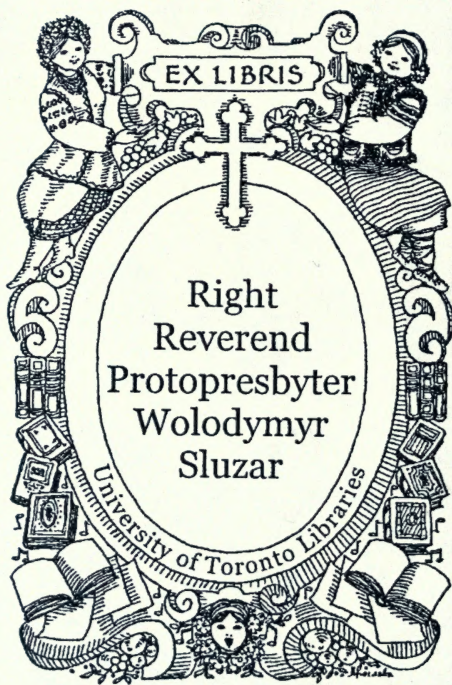
Roman Lit.

Нарис історії рим- ської літератури

PA
6008
F73
1921
с.1
ROBARTS

ЛЬВІВ - КИЇВ, 1921.

EX LIBRIS

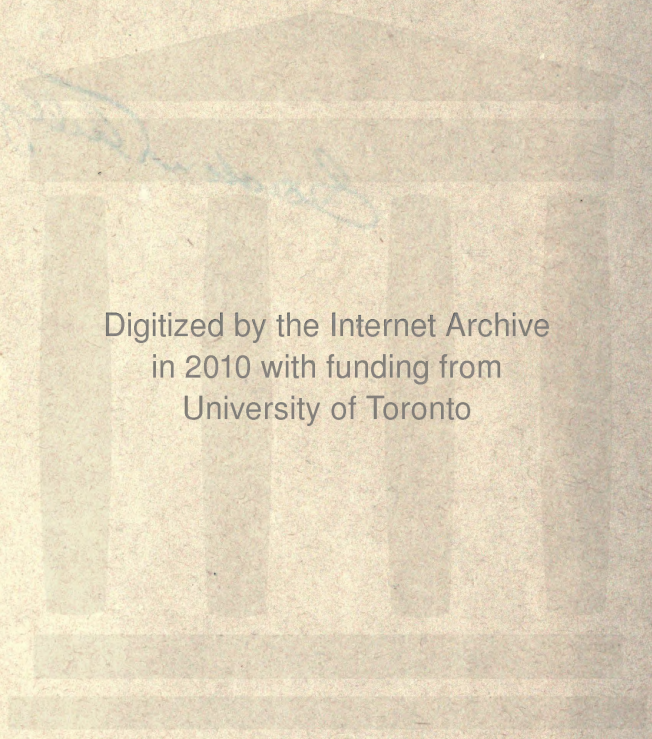
Right
Reverend
Protopresbyter
Wolodymyr
Sluzar

University of Toronto Libraries

103
5051-Boypko

Gordon Kelly

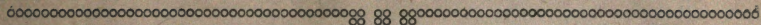
WPA/103

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

8

ТАРАС ФРАНКО

НАРИС ІСТОРІЇ РИМСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРИ.

ЛЬВІВ—КИЇВ, 1921.

ВИДАННЯ „ВСЕСВІТНЬОЇ БІБЛІОТЕКИ“ № 17.
під редакцією Івана Калиновича.

З друкарні Л. Вісневського у Львові.

ЗМІСТ:

	сторона
Передмова	VII—VIII
ОГЛЯД ІСТОРІЇ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.	1—196
1. Поділ літератури	1—3
2. Природні услівя й історичні обставини розвою римської літератури	3—4
3. Прикмети римської літератури	4—5
ПЕРША ДОБА (750—240 перед Хр.)	5—10
Завязки національної літератури	5—6
1. Поезія	6—8
2. Проза	8—10
ДРУГА ДОБА (240—80 перед Хр.)	10—50
Римська література артистична	10—11
1. Поезія	11—14
2. Драма	14—37
1. Плявт	16—26
2. Теренцій	26—29
3. Сенека	29—31
4. Енній Квінт	31—34
5. Пакувій	34—35
6. Цецілій Стацій	35
7. Люцій Акцій	35—37
3. Комедія	38—42
1. Афріній Люцій	38—39
2. Катон Марко Порцій	39—42
4. Сатира і Гай Люцілій	43—46
5. Мім і його представники	47—50
1. Ляберій Децім	48—49
2. Сириєць Публілій	49—50

	сторона
ТРЕТЯ (золота) ДОБА (80 перед Хр. — 20 по Хр.)	50—98
1. Поезія	50—62
1. Кар Люкрецій Тит	50—54
2. Кантон Валерій	54
3. Кальв Гай Ліціній	54
4. Цінна Гай Гельвій	55
5. Бібакуль Марко Фурій	55
6. Меммій Гай	55
7. Варрон Публій	55
8. Катуль Гай Валерій	56—59
9. Варрон М. Теренцій	59—62
2. Проза	63—77
А) Історики	63—69
1. Цезар Юлій Гай	64—66
2. Непос Корнелій	67
3. Саллюстій Крісп Гай	67—69
Б) Красномоство	70—77
1. Гортензій Горталь Квінт	70—71
2. Ціцерон Туллій М.	71—77
3. Поезія епічна і лірична	78—95
1. Вергілій Марон Публій	78—83
2. Менші поети	83—84
3. Гораций Фляк Квінт	84—89
4. Овідій Назон Публій	89—95
4. Історики	96—98
1. Лівій Тит	96—98
2. Трог Помпей	98
ЧЕТВЕРТА (срібна) ДОБА (14—117 по Хр.)	99—165
1. Поезія дидактична і епічна	100—113
1. Германік	100
2. Манілій	101
3. Федр (Байки)	101—103
4. Люкан Анней М.	103—104
5. Сілій Італік	104—106
6. Флякк Валерій	106—110
7. Стацій Папіній	110—113

	сторона
2. Сатира	113—120
1. Персій Фляккус	114—115
2. Ювеналь Юній Децім	115—120
3. Повість сатирична	120—127
1. Петроній Арбітер	120—124
2. Сенека	125—127
4. Епіграм. Марціяль Валерій Марко	127—132
5. Драма	133—134
1. Сенека	133—134
2. Помпоній Секунда	134
6. Комедія	135—136
7. Поезія лірична	135—136
1. Басс Цезій	135
2. Кальпурній Гай	135—136
8. Проза	137—166
А) Історики	137—147
1. Веллей Патеркуль	137—138
2. Валерій Макс	138—139
3. Курцій Руф	139—140
4. Тацит Корнелій	140—147
5. Помпоній Меля	147
Б) Листи і Плїній молодший	148—150
В) Фільософія і Сенека	150—159
Г) Реторика	159—163
1. Квінтіліян Фабій Марко	159—163
Д) Енциклопедисти	163—165
ПЯТА ДОБА (від 120 до VI-столїття)	166—196
I. Національна література	167—193
А. Поезія	167—176
1. Фльор Публій Анній	167—171
2. Авзоній	171—175
3. Клявдій Клявдіян	175—176
Б. Проза	176—193
1. Ретори й фільософи	176—185
1. Фронтон М. Корнелій	176—178
2. Апулей Мадаврський	178—184
3. Боетій	184—185

	сторона
2. Історики	185—188
Светоній	185—187
3. Географія	188—189
4. Право	189—191
5. Фільольогія	191—193
II. Християнське письменство	194—196
ПОКАЗЧИК ДО РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ	
(Зладив Іван Калинович)	197—209
I. Переклади й переспіви латинських авторів на українській мові	197—204
II. Важнійші причинки, статті і студії Укра- їнців до римської історії й літератури	204—208
III. Важнійші українські шкільні підручники до науки латинської мови	209
Index авторів і творів (зладив Іван Калинович)	211—221
Друкарські помилки	222—224

Передмова.

Вже від давна давала ся відчувати у нас потреба підручника до історії римської літератури. Для виповнення тої прогалини в нашім науково-популярнім письменстві нехай послужить сей огляд; він призначений не тільки для молодіжи середніх шкіл, але й для ширших кругів нашого громадянства взагалі для всіх, хто цікавиться ся латинським письменством та його історією.

„Нарис історії римської літератури“ написав я ще перед вибухом світової війни, головно на основі лектури латинських клясиків. Користав при тім із великих німецьких підручників як: Тайфля¹⁾ і Шанца²⁾, а з менших Альбрехта³⁾ і Йоахіма⁴⁾, з багатьох спеціальних праць та з викладів професорів для клясичної філльоології на львівськім і віденськім університеті. Крім того переглянув я ще й польський підручник проф. Моравського та деякі російські огляди клясичних літератур. Дбав я поперед усього, щоби праця вийшла сяк-так самостійна.

Мій „Нарис“ прочитав ласкаво Вп. проф. Д-р Сабат, директор станиславівської української гімназії й заохотив

¹⁾ Teuffel-Schwabe: *Geschichte der römischen Literatur*, Липськ 1890 року.

²⁾ Schanz Martin: *Geschichte der römischen Literatur*, Монахів, 1898—1904. — У Івана Міллера: „Підручник клясичної старини“, VIII. том.

³⁾ Dr. A. Albrecht: *Abriss der römischen Literaturgeschichte*, *Universal Bibliothek*“ Nr. 3951—3954, Липськ, Наклад Филипа Рекляма jun.

⁴⁾ Hermann Joachim: *Geschichte der römischen Literatur*, 3. видання, Липськ, 1905. *Sammlung Göschen*, ч. 52.

мене видати отсю працю друком. Виїмки з цієї праці читав я в 1912 році на „Бесіді“ у Львові, як один із відчитів, уладжених „Товариством ім. Петра Могили“.

Для характеристики творчости і стилю старинних авторів подаю часто довші виїмки з латинського письменства в оригіналі і в перекладі, або тільки по українськи. До сього долучаю звичайно короткі оцінки і гльосси визначних старинних критиків й знавців клясичного письменства, так давніших, як і сучасних. За те рідко цитую рецензії й осуди новітніх критиків клясичної літератури.

В програмі редакції „Всесвітньої Бібліотеки“ лежить видати згодом цілу серію підручників історії літератур, як: грецької, (в моїм опрацьованню), німецької, французької та других письменств, які приготовляються до друку.

Дубляни коло Львова, 29. липня 1918.

ТАРАС ФРАНКО.

P. S.

Через воєнну хуртовину і виїзду редактора-видавця „Всесвітньої Бібліотеки“ — за кордон, отся публікація виходить з двох-літнім опізненням, правописом передреволюційної доби і містить в „Показчику до римської літератури“ (стор. 197—209) видання, які повилися друком до половини 1918 року.

Відень, в маю 1921.

РЕДАКЦІЯ.

ОГЛЯД ІСТОРІЇ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Понятє літератури. Слово „література“ або по нашому письменство можна брати й розуміти в ширшій і вузшій значінню. До літератури в ширшій значінню належать усї памятки мови, без огляду на їх форму і зміст і спосіб заховання, се-б то чи вони списані на пергаміні чи на папірусах, чи на камені або на посудах. В рамках сього нарису одначе розглядати-му поперед усього твори артистичної вартости, а найпаче орігінальні; написи, наукові твори, практичні підручники лишу на боці.

ПОДІЛ ЛІТЕРАТУРИ.

Як усяку иншу літературу, так само і римську ділимо на два головні роди, на поезію й прозу, а кождий із тих родів знов на кілька відмін. І так поезію на епічну, ліричну, драматичну та дідактичну, а прозу на історичну реторичну, філософічну й наукову. Та з виїмком клясичної грецької літератури, в жаднім иншій письменстві не можливо перевести такий поділ вигідно й без шкоди для предмету. Тим то історик літератури з розбором поодиноких родів письменства (ейдографічний прінцип — ейдос вид, відміна і графо пишу, з'ображаю) сполучає звичайно прінцип синхронізму, то б то одночасности, розглядаючи твори літератури в такім порядку, в яким вони повставали, о скільки можливо в рамках поодиноких родів письменства.

Житєписи авторів важні нераз для генези їх творів, через те й годі їх поминути. Бо й у новійших

історіях літератури цікаві ми дізнати ся не лише про сам твір, про прикмети його форми, стилю та змісту, але також про його автора, хто він був, коли вродив ся і вмер, до якого стану належав і яку мав освіту. Дуже часто, особливо при старинних авторах, усі відомости з життя черпаємо з їх творів.

Латинська мова, якою писані твори римської літератури, живе до нині в латинському Богослуженню, в фільольогічних семінаріях при висших школах (де нею говорить ся), в науковій літературі всіх культурних народів світа і по части в мовах романських народів. Поодинокі латинські слова удержують ся в усіх живих мовах цивілізованих націй, отже і в нашій українській мові. Латинського язика вчать у гімназіях і будуть незадовго вчити і в реальних школах. В тій мові виходять також часописи. Знате тої мови належить у високій мірі до пересічного обривання.

Латинська жова входить у склад великої родини індоєвропейських мов, а споріднена ближше з групою італьських мов, як умбрійської, оскої, месапської, сабельських діалектів і и. Ті мови малих народів давно загинули після того, як Римляни заволоділи всею Італією (на 200 літ пер. Різдом Хр.), а народи, що говорили ними, злилися майже без сліду з завойовниками.

Як кожда мова, так і латинська розвивалася по волі, підлягаючи ріжним впливам. Потрохи збогатила ся вона словами сусідних, споріднених із нею діалектів. Крім того переняли Римляни невеликий запас слів із грецької мови, якої представників мали досить у себе під боком у південній Італії або так званій Великій Греції. Від тих же Греків (з м. Кум) переняли вони письмо (азбуку), пізнійше мітольогію й літературні взірці.

Прикметою латинського язика можна вважати його баритоновість, то значить, що в більше-складових словах наголос завсіди стоїть на другім або (рідко) на третім складі від кінця, як у польській і романських мовах з виїмком французької, в якій усі слова мають

наголошений кінцевий склад, Богатство, краса й милозвучність латинської мови загально признані.

В розвою римської мови й літератури можна відрізнити кілька головних періодів.

Перший період, початоковий сягає від найдавніших часів, т. зн. від заложення Риму, 753 р. перед нар. Хр. до виступу Лівія Андроніка 240 р.

Другий період, староримський, від 240—80 пер. Хр.

Третій період, клясичний, або золота доба римської літератури від 80 пер. Хр. до 20 по Хр., до смерти ціс. Августа.

Четвертий період, срібний, від 20—120 (кругло).

Пятий період, період упадку, сягає до кінця римської держави 476 р. або до законодавства Юстиніяна, себто до початку VI. столітя.

Історія середно-вікової і новочасної латини представляє для нас менший інтерес.

ПРИРОДНІ УСЛІВ'Я Й ІСТОРИЧНІ ОБСТАВИНИ РОЗВОЮ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Загально можна сказати, що розвій римської літератури не йшов нормальним шляхом. На те зложили ся головно історичні обставини. Ненастанна боротьба суспільних станів, (кляс) патриціїв з плебеями, оптиматів з пролетаріями, довгі й тяжкі війни з сусідними народами й інші важні державні справи відривали Римлян від умових занять. Римські політики сотворили міцний державний устрій, правники виробили право, яке стало основою права культурних народів світа, римські вояки завоювали старинний „*orbis terrarum*“ (круг земель) над Середземним морем, але в письменстві не здобули ся Римляни на оригінальні і справді цінні твори. Як підлягли раз сильному грецькому впливови, то до кінця свого письменства все йшли на чужім по сторонку, все черпали з чужих жерел. Довгі часи вважали Римляни літературу модною забавкою, а письменники не мали в них належного поважання.

Серед воєнного лихоліття затратив римський нарід артистичний змисл (*inter arma silent Musae*) і не стало фантазії, сеї необхідної понуки для письменської творчости. Розум Римлянина був звернений до практичних цілей, а ніжні чуття та літературний смак були приглушені.

Ненормальність розвою римської літератури видно в багатьох областях. Перші римські письменники були Греки і писали по грецьки, або перекладали грецькі твори на лат. мову. Римське письменство починає ся від разу від найтяжшого роду літератури, себто від драми, а потім переходить до епіки, вкінці до лірики. Клясична проза розвиваєть ся в них перед поезією, противно як у Греків і м..и. і в Українців.

Замітна річ, що в латинській літературі, подібно як і в грецькій, не маємо майже зовсім памяток людвої творчости. А годі припустити, щоб італійські селяни з часу народження І. Христа не мали своїх пісень та оповідань. Також майже не доховали ся нам письменно сліди латинських діалектів. Причина лежить у тім, що місто Рим стало відразу осередком духового життя Латинян. Письменники з провінції, приїздячи до столиці, стидали ся пописувати тут провінціонально-діалектичними відмінами свого говору. Діалекти не були тоді ще в моді. Мова римського простолюдя ніколи не мала більшого впливу на розвій літературного язика. Через те латинська письменська мова з часом віддалила ся від людвої, завмерла в своїм розвою і стала власністю освічених верств всего Заходу. З людвої лат. мови розвинули ся романські мови.

ПРИКМЕТИ РИМСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Трохи чи не головною прикметою р-ої літ. уважають загально перемішанне складників поетичних із прозовими. Клясична проза має часто поетичну закраску, а знов вірші пересякли прозою. І взагалі між римськими віршописцями мало дійсних поетів.

Ціле римське письменство проняте елементами реторики. Се має свою причину в тім, що напрям римського виховання довгі віки був визначно реторичний.

Крім реторики шкодить не мало р.-ій літ. дідактика. А в Римлян що письменник, то й учитель. Навіть поети в них учать, пр. Горацій, найбільший р. лірик, дає в своїх творах лекції чесноти, хоробрости й інші практичні вказівки.

Мимо тих хиб має р. література чималу вартість, м. и. через те, що переховала нам цінні витвори грецького духа, яких в оригіналах не маємо. І се ще треба піднести, що багато творів р.-ої літ., нераз не послідньої вартости, пропало в хуртовині віків. З другої одначе сторони можна сказати, що найкращі твори того письменства дійшли до нас.

ПЕРША ДОБА (750—240):

ЗАВ'ЯЗКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Початки римського письменства, як і всякі початки, досить непоказні. Протягом пяти віків збирав Рим сили, завоюював землі сусідів, уліпшував свої закони й державний лад тай — обходив ся без літератури.

Настарші твори р.-ого письменства мають по части релігійний, а по части урядовий характер.

Заховані останки стародавніх римських заклинань, релігійних формулок і проклять: пр. *ista pista sista—istam pestem siste!* або *abra cadabra*, мабуть те саме що *abi, cadaver!* (згинь маро!) й інші показують, що в старинній р. поезії, особливо людовій, не малу ролю відгравав рим і аллітерація, яких сліди бачимо ще й у пізнійших поетів, як Люкрецій, Вергілій, Петроній, Марціаль та інші.

Найдавнішим римським і загально-італьським віршом був т. зв. вірш сатурнійський (*versus saturnius vel faunius*).

— ⊥ — ⊥ — ⊥ — ⊥ — ⊥ — ⊥ —
пр. *Malum dabunt Metelli Naevio poetae.*

Той розмір виступає не лише в штучній поезії, але також у людській, у піснях брацтва, у сентенціях Аппія Клявдія і в написах. Найславніші гробові написи Сципіонів, відкриті перед 40 літами при *via Appia*: *Cornelius Lucius Scipio Barbatus Gnaivod patre prognatus fortis vir sapiensque. Quoius forma virtutei parisuma fuit Consol, censor, aidilis quei fuit apud vos Taurasiam Cisauna Samnio cepit subigit omne[m] Loucana opsidesque abdoucit.*

Мова тих віршів стара, а будова досить свобідна.

— — — — — | — — — — —

Вірш може мати більше або менше число складників, 13—18. Ритм стихів переважно ямбічний, через що вони стають нераз подібні до прози. Шо до метричного характеру стиха та сканзії нема згоди між ученими. Мабуть треба бачити в їх будові принцип квантитативний, який і в пізнійшій римській поезії має домінуюче становище, себто що для сканзії має значінне не природний наголос слова, але довгота складів. Короткість складів індіферентна. Головна цезура (протин) припадає по третій стопі.

1. ПОЕЗІЯ.

Початки римської ліричної поезії мають релігійний характер. Брацтво Саліїв (скакунів) зложено з двох колегій по 12 членів, співало в марті пісні на честь Марса Войовника (*Mars gradivus*). При співі виконували молоді люди різні скоки й танечні фігури, вдаючи до такту списами в святі щити. Ті обрядові пісні звали ся *axamenta*.

Інше товариство, *fratres arvales* (полеві брати), зложено також з 24 членів, співало в маю пісню на честь ріжних богів, як Марса, Лярів, а головно богині піль і земних плодів, що звала ся *dea dia*.

Ті пісні були дуже стародавні. Коли-ж римська мова з часом розвинула ся, брацтва все таки співали

пісні в їх первіснім текстї, який навіть римські вчені, сучасники Ціцерона, слабо вже розуміли.

Завязків римської драми, а саме комедії, треба шукати в забавах, що відбували ся при нагодї ріжних празників, як компіталіїв, люперкаліїв, фльораліїв, сатурналіїв, і фесценінських ігрищ (*versus fescennini*). Назва та пішла від етрурійського міста Фесценніюм і споріднена з лат. словом *fascinum*, символом розплодової сили.

Жарти в формі питань і відповідей говорили собі сільські парубки й дівчата на обжинках та весіллях (як се буває скрізь ще й нині), а від селян переняли той звичай молоді Римляни, що нераз мали нагоду до взаїмних жартів, передрочувань і дотепів. З часом перенесено такі імпровізовані жарти в формі діалогів на сцену.

В 364 р. долучено до звичайної програми „римських ігрищ“ ще одну точку, а саме сценічні вистави, до яких запрошено етруських акторів. Вони співали для розвеселення видців не конче приличні пісоньки і танцювали в супроводі флету. Тоді-ж почато списувати й слова тих жартів, які названо „сатирами“, себто грою сатирів, веселих людей у козячих шкірах.

Елементи епічної поезії находять ся в похоронних плачах (*neniae*) і промовах (*laudationes funebres*), про які на жаль маємо надто скупі відомости.

Діла визначних Римлан, консулів, диктаторів і інших державних мужів оспівували їх потомки при бенкетах або самі, о скільки який вельможа мав поетичний хист, або замовляли такі пісні, розуміеть ся з прибільшеними похвалами, у поетів — ремісників. Короткі віршовані написи (*indices* або *elogia*, похвали) поміщувано також під масками славних предків, себто на портретах та статуях. Але той звичай бенкетових пісень скоро, вже за часів Катона Старшого вийшов у Римлян із ужитку, а самі пісні майже беслідно загинули.

В області дидактичної поезії стрічаємо тільки згадки й цитати у пізнійших авторів. Лівій напр. згадує про знану байку про бунт членів тіла проти гегемонії черева, яку оповів римський вельможа Мененій

Агріппа 393. р. плебеям на Святій горі. Кілька людських приповідок подають учені, як Варрон, Фест, Макробій, напр. *Hiberno pulvere, verno luto, grandia farra, camille, metes.* (Як зима суха, а весна вохка, буйне збіже пожнеш, молодий господарю), або вірш сатурнійський з замовленням: *terra pestem teneto, salus hic maneto,* (земля най держить хоробу, а здоровле най буде тут). Аппій Клявдій Сліпий, визначний римський політик, консуль 312 р., зложив навіть цілу збірку сентенцій, з яких найславніша (в сатурнійським віршу): *faber suae fortunae unus quisque ipseus* (кожний сам собі кує долю). Римські автори згадують іще про якогось віщуна Марція та його віршовані ворожби (*vaticinia*) світського і релігійного змісту.

Проворні мантиї (ворожбити) торгували навіть такими ворожбами (жереби), у яких кожний, хто хотів, міг прочитати, яка його доля чекає. Вкінці байки з моралізуючою тенденцією, які читаємо в творах Горация, походять правдоподібно з багатого жерела людських оповідань.

2. ПРОЗА

в Римі служить спершу тільки практичним цілям і для того не має артистичної вартости. Урядники, як консулі та претори, списують на камені, потім на виправлених скірах приписи для урядовання (*agenda*), подають звідомлення відбутих урядів (*acta*) і рішення в ріжних спірних справах. Релігійні брацтва видають протоколи з засідань і молитовні формули, т. зв. *indigitamenta*, якими Римляни задля своєї побожності й забобонности дуже цікавили ся.

Але найбільшу вагу поміж публичними пам'ятками мав календар (*fasti*) й урядова хроніка, так звані *annales maximi* (велика літопись), які вели верховні жреці (*pontifices*). В урядовім льокалі, так зв. регії, недалеко ринку (*forum*), виставляв *pontifex maximus* білу таблицю з лістою консулів і інших високих урядників, а також

списував важніші події 1) з політичного життя, як дати війн і битв, тріумфи полководців, день їх смерти, 2) з релігійного, як про заведення нових богів і культів, про будову храмів, вкінці 3) всякі сензації дня, різні нещастя, чуда (*prodigia*) і ворожби, затьміння сонця та місяця, дорожню то що.

З тих понтіфікальних таблиць робили собі приватні люди відписи і вели дальше родинні хроніки, мішаючи безсовісно історичну правду з видумками.

Коли-ж урядові таблиці згоріли в галлійським пожарі 390 р. відновлено і доповнено їх з памяти, при чім закрало ся багато невірних звісток і свідомих перекручених та пофальшованих історичних фактів. Через те перекази про часи королів, особливо чотирьох перших, являють ся на пів легендарними. Врешті в 123 р. пер. Хр. видав усі аннали понтіфекс Публій Муцій Сцеволя у 80 кн. і від того часу понтіфекси перестають вести аннали. Історіографія переходить від тоді зовсім у факхові, світські руки.

Кодифікацією римського цивільного права, головню звичаєвого, заняла ся в літах 451—450 спеціально на те вибрана комісія з 10 членів. Вона видала славні закони 12 таблиць, що стали основою й жерелом пізнійшого права Римлян, а рівночасно і всіх культурних народів.

Велике також значінне мали ті таблиці для розвою латинської мови й фільольогії. Се був перший великий прозовий римський твір, зложений висшим стилем. З нього вчила ся довгі часи римська молодіж писати й читати, а римські вчені приложили до нього уперве методу язових дослідів. Ремінісценції з XII таблиць стрічаємо часто у пізнійших письменників.

Значно меншу вагу має *ius Papirianum*, що містило в собі обрядові й сакральні приписи ніби ще римських королів.

Правничий календар (*fasti*) з означенням днів, у які можна було правувати ся (*fari*), і формулярі, як подавати до суду скарги та прохання, видав Гней Флявій, писар Аппія Клявдія. Се було сміле й загально корисне діло, бо знання календаря і правних формул було до

того часу тайною понтифексів, яку вони як свій привілей заavidливо берегли.

До памяток старинної римської прози належали ще політичні й торговельні договори Риму з ріжними державами, як напр. з Лятинами, з Картагінцями (508 р.), з містом Ардеєю (444 р.), з Веєнтами (428 р.), і закони що були вириті на таблицях або списані на шкірах. Їх бачили вчені й історики ще за часів цїс. Августа, як на пр. Діонїзій із Галікарнасу, Цицерон, Горацій; вони й описують їх у своїх творах. Пізнійше вони запропастилися ся.

Згаданий висше Аппій Клявдій Сліпий має ще значінне як автор першої виданої промови. Ту мову—інвективу виголосив він 280 р. проти Пиргового посла Кінезія, що приїхав до Риму переговорювати з сенатом про заключенне миру. Тоді то виступив між іншими сліпий Аппій і горячими словами відраджував землякам заключати мир із грецьким наїздником.

ДРУГА ДОБА (240—80)

РИМСЬКА ЛІТЕРАТУРА АРТИСТИЧНА.

Грецький вплив на римську державність і культуру почав ся вже в IV. передхристовім столітїю. Між Римом і Грецією та її кольонїями існували здавна торговельні зносини. По війнах із Тарентом і Пиргом (282—272 р.) і по першій пунійській війні (264—241 р.) плила до Риму безліч Греків, полонених та закладників. Освічених грецьких мужів запрошували часто на свої двори римські вельможі, поручаючи їм вихованне своїх синів. Таких педагогів добирали вони собі нераз і з поміж грецьких невільників. Також грецькі малярі, різьбарі, вчителі, лікарі та ворожбити зїздили ся в великім числі до Риму, шукаючи тут зарібку.

Але в літературі починає виявляти ся грецький вплив могутно що йно від другої пунійської війни (216—201 р.) як се ствердив дотепно і влучно поет Пор-

цій Ліцінії (Геллій XVII, 21.) *Poenico bello secundo Musa pinnato gradu Intulit se bellicosam in Romuli gentem feram.* У війні пунійській другій Муза походом крилатим злинула на войовничий Ромулідів дикий рід.

А) ПОЕЗІЯ.

Початки римської артистичної літератури зродилися з шкільних потреб. Грецькі вчителі не мали на чім учити римських дітей, і тоді один із них, учений Грек Андронік (мабуť із Таренту), визволенець Люція Лівія, батька Салінатора, (консуля 219 р.), догадав ся перекласти на латинську мову безсмертний твір Гомера, Одисею. Як розмір вибрав він сатурнійський вірш: *Virum mihi, Caména, insecé versutum*

Розумієть ся, що той короткий вірш не міг віддати всеї принади й епічної повноти віршів оригіналу. До того ще як чужинець боров ся Андронік із трудностями латинської мови. Його переклад порівнує Цицерон із пробами Дедаля на полі мистецтва. Та все таки той недоладний переклад завдяки шкільному консерватизмови продержав ся як шкільний підручник аж до часів Гоґрація.

З особливих прикмет латинської Одисеї варто згадати те, що грецькі імена власні заступав Лівій часто латинськими. Імена Парк: Кльото, Ляхезіс і Атропос віддав по своєму; *Nona, Decuma і Morta*, Кронос у нього Сатурнус, Мнемосина — Монета, Гермес — Меркурій.

Андронік має в римській літературі ще й ту заслугу, що переробив кілька грецьких трагедій і комедій на латину. Перші ті свої переклади виставив він 240 р. на римських ігрищах, при чім виступав сам як актор і співак. Але тому, що мав слабий голос, дістав дозвіл узяти собі хлопця як заступника для співання хорових частий. І той звичай удержав ся в пізнійших часах. З його комедій основаних на грецьких темах (*fabulae palliatae*),

знаємо майже самі тільки наголовки: Ахіль, Троянський кінь, Егіст, Герміона, Андромеда, Даная, Іно, Терей.

Мова тих перерібок була — по свідоцтву Цицерона¹⁾ — досить нескладна, тай вірш був не конче поправний; всеж таки заслуга Лівія Андроніка в тім, що через його твори могли Римляни познайомити ся зі скарбами грецької драми.

Врешті в області лірики виступив Лівій перед римською публікою з обрядовою віршою, т. зв. партеніоном. Ту пісню (шорстку вже й для естетичного зміслу історика Лівія) відспівав хор із 29 дівчат у 207 р. по битві біля Сени галлійської, коли над рікою Метавром удало ся римським консулям побідити військо Гасдрубала. Тоді-ж появили ся в Італії ріжні лиховістні знаки (грим ударив у храм Юнони на Авентині) і сенат для переблагання гніву богів зарядив публичні молебні й процесію, в часі котрих відспівано також Лівієву пісню.

Гней Невій (ок. 280—201 р.) походив із плебейської родини. Рік і місце уродження не відомі нам ближше. З того, що Геллій називає Невія „повним кампанської гордості“, виводили вчені, що поет побачив світ у якомусь кампанському місті. Але смілість, з якою той плебей нападав у своїх творах на римських вельмож, велить радше припускати, що він був родовитим Римлянином. Замолоду відбував Невій військову службу в 1. пунійській війні (264—242 р.), а потім узяв ся до літературної праці. Писав комедії, сатири, трагедії й епопею. При нагоді любив висмівати римських магнатів. Цеціннія Метеля, консуля 106 р., вразив Невій болючо славним сатурнійським віршом: *Fato fiunt Metelli consules Romae*, „Метелів доля робить консулями в Римі“, на що розгніваний магнат відповів: *Malum dabunt Metelli Naevio poetae*, „В біду вженуть Метелі Невія поета“.

За ті насмішки постарали ся пани запроторити Невія в тюрму; з неї дістав ся він на волю аж вавдяки заходам народних трибунів. Як високо цінили Римляни Невія, свідчить епіграма, написана мабуть Вароном: *Im-*

¹⁾ Brutus, XVIII, 71.

mórtalés mortales si forét fas flére, Flerent divae Came-
naa Naevium poetam, Itaque postquam est Orcino traditus
thesauro, Obliti sunt Romai loquier latina lingua. Колиб
безсмертним плакать за людьми яло ся, оплакувалиб
Музи Невія поета. Бо скоро він зійшов у підземлле Орка,
забули по латинськи говорить у Римі.

Умер Невій на вигнання, в аффриканськїм місті
Утиці ок. 201 р.

Трагедій переклав Невій з грецької мови 7. Крім
наголовків: Троянський кінь, Даная, Гектор, Гезіона,
Андромаха, Іфігенія, Лікурґ — переховали ся нам не-
значні уривки. Не знаємо також близше двох його на-
ціональних трагедій (fabulae praetextatae): „Ромуль або
Вовк“ і „Клястїдіум“. В останній драмі прославив автор
побїду Марцеля над Галятами і їх начальником Вірду-
маром біля міста Клястїдіум (222 р. пер. Хр.)

Пліднійшим був Невій в области комедії. З пере-
рібок палляти знаємо поверх 30 наголовків: „Вугляр“.
„Гончар“, „Технік (штукар)“ „Божевільні“ „Безсонні“
„Співматери“. З „Тарентїллі“ (Тарентської дївчини) за-
ховав нам Ізидор перегарний уривок:

Tarentilla quase in choro ludens
Dat se et communem facit.
Alii adnutat, alii adnictat,
Alium amat, alium tenet,
Alibi manus est occupata,
Alii percellit pedem,
Anulum alii det spectandum,
A labris alium inquitat,
Cum alio cantat, at tamen
Alii dat digito litteras

Тарентийська дївчина,
Граєть ся в гурті мячем,
Для всіх чемна та ввічлива
Сьому „так“ кивне плечем,
Того бровами впече,
Сього любить, другого тримає,
Руки третьому стискає,
Четвертому ногу потермосить

Перстїнь пятому покаже,
Шестого запрошує устами
Сього співами розважить
Тому пальчиком дасть знак.

Але головно прославив ся Невїй своєю епічною поемою „Bellum Punicum“ (Пунїйська війна) написаною тяжким сатурнїйським віршом. Пізнїйший граматик Октавій Лямпадїй (з II. стол.) подїлив твір Невїя на 7 книг. В двох перших книгах описав пеет давню історїю Риму, почавши від приїзду Енея, в дальших пятьох війну, в якій сам брав діяльну участь. Судячи з уривків та голосів старинних критиків, годї приписати тому твору більшу літературну вартість. Спосіб зображення подїй був мабуть сухий і скучний.

Твори Невїя подивляли Римляни ще за часів Горация, але читали їх мало і длятого вони швидко загинули. Лишили ся тільки принагідні цитати в учених та граматиків і по словарях.

РИМСЬКА ДРАМА.

Драматична поезія розвивала ся в Римлян від самого початку під чужими впливами, подібно як і другі два роди поезії, епіка й лірика. Завязки драми виробили ся в Римлян з танців і весільних обходів. Танці переняли Римляни від Етрусків, що були в танечній умілости великими мистцями. По переказу, захованому у історика Т. Лівія і полігістора М. Теренція Варрона, сучасника Ціцерона, спроваджено етруських акторів до Риму в 365 р. пер. Хр., коли саме в місті лютувала чума. Тоді то за радою віщунів долучено до циркових ігрищ сценічні вистави, аби тим способом відвернути гнів богів від краю. Тиренські актори, звані гістріонами, виступали спочатку без масок і popisували ся перед публікою самими тільки танцями. Потім почали при тім дещо приспівувати по етруськи й виконували відповідні рухи. Новий той рід вистав названо „сатирою“. Пізнійше називав так Теренцій свої комедії. З занепадом етруської держави попали етруські актори в Римі в пониженне. Швидко загинула також мова того загадкового народу, а сам він розплив ся в латинськiм морі.

На відміну прийшли тоді Оски, від котрих Римляни прийняли легкий сценічний жарт, названий ателляною, мабуть від головного міста Осків Ателлі. Жарти ті зображали звичайно маломістечкове життє, і то життє низьких верств з їх грубими обичаями. Актори говорили по оски і то навіть тоді ще, коли сам оский нарід розплив ся між Латинами, а його мова зникала. Все-ж таки жила вона ще якийсь час на римській сцені, де надавала ся спеціально для двозначних жартів і грубих дотепів; своєї мови не хотіли мабуть Римлани з'огиджу-

вати поганими словами. Ателляна була в Римі дуже популярна й зберегла ся на сцені ще до часів Августа.

Не менше від ателляни полюбили Римляни мім, перенесений з Таренту. Від ателляни ріжнив ся він перевагою міміки і вставленнем танців при супроводі музики. Актори були одягнені в сорокаті арлекінські одежі, зв. *centunculi*. На ногах мали осібні низькі черевики. Міми зображали житте римського люду і не вільні були від слизьких місць, у яких простий нарід все і всюди находить відповідну духову поживу і розривку, що розбуджує змисли. Міми продержали ся на римській сцені майже до кінця цісарства.

Від Л. Андроніка виділяють ся в римській трагедії два роди: *palliata* (*crepidata*), від грецького плаща *pallium* і *togata* або *praetextata*, від тоги з пурпуровим рубцем. Предмет послідної брали поети з римського життя, звичайно із славної минувшини.

Про римську драму писав м. и. Ріббек: *Die römische Tragödie*, Липськ, 1876, і в своїй *Geschichte der römischen Dichtung*. Він видав також останки римських драм. *Scaenicae romanae poesis fragmenta*, Бібл. Тайбн. 1897. Крім того Люціян Міллер зладив виданне: *Enni, Naevii fabularum reliquiae*, 1884.

Найславнійший римський комік Тит Макцій Плявт, (*Plautus*) був так само чужинцем як і попередні драматурги. Ур. ок. 251 р. перед Хр. в м. Сарсині, в Умбрії. Походив з невольницького роду, а в Римі був замолоду помічником у мельника, а заразом пекаря. Те занятте не подобало ся одначе талановитому молодому чоловікови. Щоби поліпшити своє положенне, він написав дві комедії: „*Saturio*“ (парасит) і „*Addictus*“ (довжник присуджений вірителеви за довги), котрі несподівано мали на сцені успіх і рішили про дальшу долю Плявта. Чужинцем зацікавили ся римські вельможі фільгелени й викупили його з неволі.

Розцвіт літературної діяльності Плявта припадає на час другої пунійської війни. Умер поет 184 р. Він писав дуже багато і викликав цілу школу коміків. Кілько написав ком., нині напевно не знаємо. Старинні подають

ріжні числа, 130, 100, а Сервій, коментатор Вергілевої Енеїди, подає кругле, а може пересічне число 60, між 130 а 21, кілька то комедій признав за Плявтові учений видавець Варрон. Титулів комедій Плявтових знаємо нині 55, а повних захованих ком. маємо нині 21. Що до того великого числа комедій, приписуваних у старині Плявтові, то нім. учений Річль (Ritschl) уважає імя Плявта за збірне означенє авторства усіх майже драм його часу. Плявт був у Римі дуже люблений, а його ком. представлювано вельми часто. Через те по смерті Плявта підсували ріжні драматурги свої слабї твори під імя Плявта, аби могли тим способом легко дістати ся на сцену. Імя великого коміка забезпечувало до певної міри такі твори перед неприхильним осудом публики.

Через часте представляванє Плявтових комедій вкрали ся з часом до тексту ріжні зміни й поправки, котрі робили режисери на власну руку, додаючи нераз або пропускаючи цілі сцени. Поправленєм і очищенєм Плявтових творів від чужих домішок занимали ся вже римські учені Елїй Стільон і Теренцій Варрон. Послїдний зладив взірцеве виданнє 21. комедій, котрі упорядкував після азбуки. Так задержали ся вони нам у Медицейськїм кодексі. Видали їх Goetz і Schoell у Бібл. Тайбнера, 1894, Липск і Лео в Берліні, 1896.

Коли імена попередників Плявта для нас пустий звук, то про него самого можна значно більше сказати. Але й Плявт не був великим поетом, бо не був оригінальний. У своїх творах наслідує він виключно грецьких коміків, отже належить до палліяти. Вправді його комедій маємо досить, щоби схарактеризувати його поетичну творчість, але в тім сук, що така характеристика відносить ся більше до драматургів, з котрих Плявт черпав, передовсім Менандра, Деїфіля й Філемона, ніж до него самого. В чім був Плявт оригінальний і що свого вплив у свої твори, нині доволі трудно сказати, бо не маємо грецьких прототипів, з котрими би можна їх порівнати.

Вже в тім заслуга Плявта, що дав римській публіці твори грецьких коміків у зрозумілій для неї лат. мо-

ві і тим зробив їх доступними найширшим верствам, між тим коли до тепер читали їх в оригін. лише Римляни з висшим образованием, що любували ся творами грецького духа. Але Плявт не перекладав дословно грецьких комедій, лиш переробляв їх свобідно в дусі свого часу, при чім з двох гр. ком. споріднених змістом робив нераз одну римську.

Мова його архаїчна, проста, розговірна, але досить уже вироблена, так що діяльог видає ся плинним. Зате стих діяльогу се дуже неправильний сена р, з частими стягненнями, скороченнями, і роззівками, так що подабає радше на прозу, подібно як стих Арістофана. Коли би його читати в ямбічнім правильнім ритмі, а хтось другий слухав, то ледви чи розумів би багато що з тої „поезії“. Як виголошували такі стихи римські актори нині не знаємо: мабуть як прозу.

Недостачі ритму заступав Плявт усякими фігурами мови. Дуже часта в него ассонанція й аллітерація, навіть богата, з 4 звуками в стиху, не рідка також гра слів. Навіть рими попадають ся і то так часто, що роблять вражінне, мов би автор уживав їх свідомо для викликання комічного ефекту, пр. в „ослячій комедії“ (*Asinaria*) в стиху 174. маємо такі рими: (говорить молодець до зводниці (*lena*): *Nam neque fictum usquamst neque pictum neque scriptum in poematis Ubi lena bene agat cum quiquam amante, quae frugis esse volt.*

Головна хиба Плявтової поезії лежить у тім, що не робить ріжниць між словами осіб з ріжних суспільних станів. Всі говорять у нього гладко, живо і мудро, тим самим стилем. Через се його комедії доволі шабльонові. До того ще й поодинокі типи аж надто часто повторяють ся. Улюбленою особою в ком. Плавта, є тип не вільника, а не треба забувати, що поет сам був не вільником, і знав добре той стан. Виступають не вільники в добрій половині комедій. Всюди вони мудрі, хитрі і вірні своєму доброму панови. В деяких комедіях, як у комедії *Pseudolus* є вони головними особами, коло котрих обертаєть ся вся акція. Не вільник помагає нераз панови в біді, видумує для нього способи, як

осягнути якусь піль, звичайно любовну, піддурює батька, аби дав гроші, розв'язує загадку походження і то-що і взагалі такий невільник перевищає мудрістю і проворністю панів вольного роду. Так і справді могло бути в Римі в тих часах, коли найбільше цінили грецьких невільників. Вони були тоді вчителями римської молодіжї і не дивно, ще перевищали її освітою, бо все учитель мудрійший від ученика. Коли зважити сю обставину, то тип невільника в Плявтових комед. видається нам зовсім природним. Той тип мудрого слуги наслідують залюбки французькі драматурги з часів Людовика XIV., особливо Молієр, тільки-ж він дуже разить у його комедіях, бо не відповідає тодішньому дійсному життю.

Ось твори Плявта в азбучнім порядку: *Amphitruo* трагікомедія написана за Тарентійцем Ріптоном. Юпітер бере на себе постать Амфітруона і йде до його жінки Алькмени на любовну балачку. В дверях сторожить Меркур у постаті Созія, невільника Амфітруона, і робить брехуна з дійсного Созія. Амфітруонові знов пускає тумана сам Юпітер, котрого побут у Алькмени не лишився без наслідку. В свій час приходить на світ хлопчик то дістає імя Геракль. Зміст сеї комедії переказав елегійними дистихами середно-віковий поет Віталіс, а переробив її по французьки Молієр Жан Бапт (Покелен). *Asinaria* легкий жарт, написаний за грецьким поетом Діфільом, з відразливим змістом. Старий батько і його син, обидва люблять одну дівчину і на випередки запобігають ласки в неї. Нарешті накидається на батька його жінка з лайкою, вибиваючи старцунови з голови всякі любові. Син женить ся з дівчиною.

Aulularia, за Менандром. Старий скупар находить дома під печею горщик з золотом, що його там закопав його дідо. Знайти горщик помагає йому родинний Ляр, що виступає як Прольог. Він любить дочку старого за її добротливість до него і хоче їй помогти грішми. Але скупар криється з своїм скарбом перед дочкою і закопує його кілька разів у щораз инше місце. Якийсь невільник підглядає раз старого при тій роботі і викра-

даючи горшок, рішає про щастє дочки старця і її жениха, котрому скупар не хотів перше дати за дочкою жадного віна. Молієр наслідував сю комедію в своїм „Скупарі“ (L'avare).

Vacchides, комедія написана на зразок комедії Менандра „Діс ексапатон“. Головною особою є невільник Хризаль, що при помочи всяких інтриг дістає своему панови гроші від батька, котрих той молодий чоловік потребує на удержаннє гетери Бакхи; з сестрою Бакхи любить ся знов його товариш. Обманства Хризалья доходять вкінці до відома батьків обох молодиків. Вони постановляють насильно розірвати їх любовні звязки з гетерами, але вкінці й самі попадають у сіти хитрих дівчат.

Captivi (Воєнні бранці), одна з найкрасших комедій Плявта. Композицію й головну ідею комедії придумав мабуть поет самостійно, бо грецький оригінал невідомий. Мотив комедії самопосвята невільника за пана. Фабула комедії така: Один Етолієць утратив обох своїх синів: одного ще маленьким запродав якийсь невольник, другий був у полоні в Еліді. Щоб виміняти полоненого сина, купує батько двох бранців з Елїди, Фільократа й його невольника Тиндара. Але пан і невольник міняють ся ролями: пан іде за невольника в Елїду звольяти полоненого. Обмана виявляєть ся; Етолієць тяжко карає невольника. Але Фільократ додержує слова: син Етолійця вертаєть ся з полону, і тепер показуєть ся, що вірний невольник Тиндар — запроданий син Етолійця. — Сю комедію дуже прихильно оцінив Лесінг; наслідував її посередно Кальдерон у своїм „Незломнім князю“.

Curculio. Наголовок комедії взятий від імени невільника — парасита, що обманством здобуває для свого добродія гроші на викупленнє гетери з рук власника публичного дому. Гроші ті виманює Куркуліон від офіцира, в котрім опісля пізнає відданиця свого брата. На основі ствердження вільного її роду, її жених і брат примушують зводника вернути гроші за її викуп.

Casina, написана на зразок комедії Діфіля „Клеруменой“. Батько й син старають зеднати собі прихиль-

ність тої самої дівчини-невольниці, Казіни, кождий через свого слугу. Слуги кидають жереби ; — відси друга назва комедії: *Sortientes* („Клеруменой“) — виграє батько. Тоді слуга сина передягаєть ся Казіною і замість весільних любощів дістає ласий старичок здорового прочухана. Опісля виявляєть ся, що Казіна — вольного роду; вона виходить заміж за сина.

Конець комедії не захований. — *Cistellaria* названа від скринки, *cistella*, в котрій містять ся предмети, т. зв. *crepundia*. По них пізнають особи комедії вільний рід дівчини Сіленії, котру досі вважали за невольницю і тепер уже ніщо не стоїть на перешкодї її подружю з коханцем Альцезімархом.

Епідік (*Epidikus*). Батько й син люблять одну дівчину арфярку, котра, як потім виявляєть ся, є нешлюбною дочкою батька. Свою назву дістала ся комедія від невольника Епідіка, що кермує в ній інтригою.

Mostellaria, „комедія духів“, на зразок Філемонової комедії „Фасма“ (Привид). Зміст такий. Батько приходить із чужини до дому, де саме його син бенкетує з приятелями. Невільник не дає чужинцеві увійти в середину, кажучи що в хаті загніздили ся страхи, і її власник купив собі новий дім від сусіда. Старий батько хоче оглянути той дім, але невольник уміє його знов забалакати. Вкінці батко стрічаєть ся з сином і платить за нього довги. Комедію сю переробив по данськи поет Гольберг. — Оригінал Плявтової комедії *Menaechmi* узятий з грецької комедії Епіхарма. Менехми — се два брати-близнюки, що замолоду розлучили ся, так що один не знає, де живе другий. Один із них, підрісши, вибираєть ся в світ шукати брата і по довгій мандрівці приїздить у те саме місто, де живе його брат. Тут уважають його всі за брата, з чого виникають усякі смішні ситуації. Парасит у сій комедії називаєть ся *Poeniculus*. Сей твір наслідував Шекспір у своїй „Комедії помилок“, а Максимілян Клінгер у „Близнюках“ (*Zwillinge*). Юлій Верн використав постаті подібних до себе братів у своїм істор. романі „Північ проти полудня“ у Верна брати,

користуючись своєю подібністю, dokonують ріжних злочинів.

Miles gloriosus (Bramarbas - вояк - хвалько) постать знана нам також із інших комедій Плявта й Теренція, написаний на взірець грецького оригіналу „Алядзон“ — незнаного по імени коміка. Замітна ся комедія тим, що не має ліричних частин, що зближає її до комедії Теренція. Композиція пєси: гладка, з чого можна догадувати ся, що Плявт користувався тут двома грецькими комедіями. Твір не має одноцільної акції, навпаки, у нїм виступає більше героїв і їх противників і зображені дві події, як два мотиви акції. Дія відбувається ся на одній з улиць Ефезу, поміж двома домами, полученими з собою підземним хідником. В однім із домів живе вояк, а властиво вислужений начальник відділу наємного війська, що тепер спочиває на лаврах побід, по більшій частині видуманих ним самим або параситом, що за столом багатого начальника любить плести йому всякі небилиці, оповідаючи про його воєнні пригоди. В домі держить вояк гетеру, котру привіз собі з Атен. За нею приїздить її суджений і при помочи хитрого невільника офіцера, давнього свого слуги, вдається йому побачити ся з любкою в домі того-ж таки вояка й обдумати з нею плян, як їм утекти назад до Атен. Невільник Палестріон підмовляє свого пана, вояка, аби пішов до жінки сусїда, що нібито пропадає з любови до нього. Дурний Пиргополїнік вірить словам невільника, відправляє гетеру з дому, а сам іде до сусїдки, надїючи ся гостинного прийяття й милої забави... Але саме в рішачючу хвилю приходиться муж і пїймавши вояка на перелюбі побиває його тяжко. Комедію сю наслідували між ин. два французькі письменники, Бержерак і Корнейль (Illusion comique).

Mercator (Купець) наслідуване грецької комедії Філемона „Емпорос“. І тут повторяється мотив неприродної емуляції на любовнім тлі між батьком і сином. Син привозить собі з чужини гетеру. Батько побачивши її, закохується в нїй і щоби задержати її для себе, інтригує проти рідного сина. За його намовою купує ту

дівчину сусід. Але несподівано приходять із села його жінка, накидаєть ся на мужа за його невірність і кінець кінцем син задержує любку, а батько з соромом відпекуєть ся інтересу.

Pseudolus (Хитрець — брехун). Невільник є головною особою сеї чудової комедії. Контамінацію двох грецьких оригіналів добачав у ній уже Варрон; ізнати її зрештою з деяких подробиць у самім текстї. І ся комедія належить до любовних, з звичайними типами: легкодушного молодця, гетери і зводника.

Poenulus (Пунієць), комедія замітна частинами, написаними пунійським діалектом, котрий поет пізнав підчас свого побуту в Африці, коло Картагіни. Головний герой, Ганнон, приїздить у Грецію, шукаючи своїх дочок, котрих викрадено йому ще маленькими. Находить їх у домі розпусти і познакомлює ся з коханцем одної з них. З дочками і зятем вертаєть ся у рідний край. Сама песа слаба. Пдреробив єї Плявт із оригіналу Менандра („Кархедоніос“).

Persa (Перс) комедія перероблена з невідомого оригіналу. Перським торговцем передягає один невільник свого товариша, щоби обманством видістати гетеру з рук власника дому розпусти й передати її свому молодому панови.

Rudens (Линва), комедія написана на зразок грецької комедії Діфілія. Сцена часто зміняєть ся. Мотивом послужило тут розбитте корабля при березі, де стрічають ся з собою батько й дочка по довгій розлуці. Пізнає батько дочку по перстеневи, котрий виловлюють рибаки в скринці розбитого корабля. Хор зложений із тих же рибаків співає про своє бідолашне життє. І тут виступає осоружний зводник, котрий при кінці має втрату, бо мусить без заплати лишити батькови його дочку, давню свою гетеру. Шекспір написав на зразок сеї комедії свою „Бурю“ (*The Storm*).

Комедія *Stichus* належить до найкрасших перерібок Плявта. Її мотивом — вірна любов двох сестер до своїх суджених, що відїзджають на довший час до заморських країв, аби там збогатити ся. Тимчасом батько

дівчат не хоче так довго ждати женихів і пробує віддати дочок на силу за інших. Саме тоді приїздять давні женихи з чужини, збогатившись усяким добром. — Розлуку залюбленої пари й поворот милого в останній хвили зробив осередком драматичної дії Ів. Котляревський у своїй „Наталці Полтавці“.

Trinummus (sc. dies). День трьох мідяків, перероблений з „Тесауроа“ Філемона (з 306 р.). Це одна з кращих комедій Плявта, названа від трьох мідяків, котрі дістає синофант. В тій комедії мало комізму, для того можна її радше уважати за родинну драму. Син у не-присутности батька прогайнує маєток і продає дім зі скарбом, про який нічого не знає, а сестру віддає за товариша. Вкінці каєть ся своїх проступків і женить ся з дочкою сусіда, що купив його дім. Лессінг написав на зразок сеї комедії свій „Schatz“.

Truculentus (Воркун, грубіян) наслідування незна-ного грецького оригіналу. Так називаєть ся невільник, що вічно бурчить і все чимсь невдоволений, а особливо любить відказувати й вигадувати на гетер, що в сій ко-медії грають визначну ролю. Мішанин Дейнарх любить Фронезію і заходить у її дім, поки має гроші. Коли-ж його засоби вичерпали ся, замикає перед ним хитра ге-тера двері свого дому і не хоче нічого чути про пісню любов без гроший. На зміну наводить собі іншого пок-лонника, в особі багатого, а дурного начальника на-ємного війська. Щоби його красше піддурити й на дов-ший час привязати до себе його серце враз із кише-нею, підсуває йому Френезія дитину, ніби його власну. Між тим Дейнарх роздобув знов десь гроші і може те-пер із вояком по черзі ходити до любязної Фронезії.

Vidularia (sc. fabula), названа від *vidulus* — скринка, в котрій схований перстень. По ній пізнає батько сина, що виратував ся на беріг по розбиттю корабля. Моти-вом і змістом подібна ся комедія до комедії *Rudens*. Оригінал „Схедія“ (— на швидку руку збитий кораблик) Діфіля, розумієть ся, не знаний нам ближше. Сама ко-медія Плявта пізно найшла ся в рукописі і зберегла ся нам у не зовсім повнім виді.

Заслуга Плявта лежить у зручнім виборі грецького матеріялу, котрий він усюди старав ся латинізувати, заступаючи на пр. грецькі міти й імена власні римськими, як *Curculio* або *Truculentus*. Прольоги до своїх комедій написав він почасти сам, а почасти переробив їх з Менандрових. Деякі з них додали пізнійші інтерполятори. Замітні в прольогах абстракційні особи, що виголошують їх: Родинний Ляр у комедії *Aulularia Arcturus* (північна звізда) в *Rudens* й інші. — Чужим додатком у Плявтових комедіях являють ся також т. зв. *argumenta*, де розказуєть ся короткий зміст комедії. Переважна частина тих змістів акростихічна: кожний аргумент складаєть ся зі стілько стихів (ямб. шестистоп.) скілько букв має наголовок комедії, а кожний стих, числячи зверху в діл, починаєть ся одною з букв наголовку. Тільки в кількох комедіях змісти не мають акростихічної форми. Написав їх пізнійший учений з Картагіни, Сульпіцій Аполлїнарій, і його ученики.

Значінне Плявта було все велике. За життя виставляля його твори дуже часто. Пильно читали їх також у середних віках, про що свідчить велике число рукописів. В часах відродження наук занимали ся ним визначні учені, як Скалігер, також у новіших часах поясняли й обробляля Плявтові твори ріжні учені, головно німецькі, і так ми маємо про нього поважну літературу, що кілька разів перевищає обємом усі його твори. Читають ся вони ще й нині легко, так що притім можна вигідно обійти ся без усяких пояснень і літератури.

Вплив Плявта був великий, особливо на староримське письменство, де він викликав цілу школу наслідувачів. Але також новочасні коміки користали з него повними пригорщами. Згадаю тут лише про французських драматургів: Молїєра і Корнейля, Англієця Шекспіра, Еспанця Кальдерона, Німця Кляйста. Також на словянській драмі, особливо на польській, відбив ся вплив геніяльного римського коміка. Його комедії до нині не стратили своєї вартости; вони й духом близькі до найновішого, модерністичного напряму в європейських літературах. Зміст їх ніколи мабуть не може пе-

рестарити ся, а розуміти їх може кождий нарід, бо скрізь у світі попадають ся такі типи, як їх змалював Плявт. Ті постаті не мають уже різких прикмет національних, грецьких чи римських, так що можна їх радше вважати за універсальні типи.

Теренцій.

По Плявті і рівночасно з ним виступало в Римі багато інших коміків, але менше талановитих. Твори їх не зберегли ся нам. Тому не буду тут ширше про них говорити, а приступаю до Публія Теренція з Картагіни, другого славного римського коміка, по котрім маємо 6 комедій, що становлять весь його поетичний доробок. Він був невільником, а визволив його в Римі багатий сенатор Теренцій Люкан, надаючи молодому поетови своє родове імя. Бачучи його талант, казав йому сенатор учити ся. Теренцій приставав пізнійше із вельми освіченими Римлянами, як Сціпіон і Лелій, і навчив ся в їх товаристві римської мови в найкращім її виді. Нею чарує він нас у своїх комедіях, котрі писав по грецьким взірцям, держачи ся досить строго оригіналу. Найскорше осягнули його твори признание у римських вельмож, що завдяки своїй грецькій освіті залюбки читали Теренцієві перерібки. Римська публіка не любила їх і сам поет жалуєть ся в своїх прольогах до комедій, що видці кілька разів в часі вистави його пес громадно вийшли з театру, аби дивити ся на продукції ливходів і на змагання глядіаторів.

В 35. р. свого віку їздив Теренцій до Греції, аби там поправити й вигладити свої переклади з Менандра, але вже не вернув ся у Рим, бо вмер по дорозі, 157 р. Час його життя припадає на пунійські війни, від кінця другої до кінця третьої (від 193—157 р.)

В своїх комедіях опер ся Теренцій на грецькі взірці. Ідучи за црикладом Плявта, він сполучав часом дві грецькі комедії в одну цілість; через таку „контамінацію“ його песа ставала живійшою, а зміст її ста-

вав богатшим. Свій вірш вигладжував Теренцій стараннійше, як його попередники, обминав вульгарні слова і грубі звороти, але ніде не зумів блиснути дотепом; через те римська публіка з грубими нервами не любила його і тільки більш освічені читачі з поміж аристократії вміли цінити талант і умілість Теренція.

В каноні римських коміків Волькація Седігіта, з другої половини 7. стол. по Хр., займає Теренцій аж шесте місце, (Плявт друге). Комедії Теренція ставлено на сцену між роками 165—159, про що свідчать старинні *argumenta* (змісти).

Чотири свої комедії: „*Andria*, *Heautontimoroumenos*, *Eunuchus* і *Adelphoe*“ (Братя) переробив Теренцій з творів Менандра (342—292), а дві „*Phormio* і *Hecyra*“ з комедій Аполльодора з Каристу („Карістос“). — Обширні і добрі цюясненя до його комедій походять від Елїя Доната, ученого з IV. ст. по Хр.

Типи комедій Теренція взяті всі з грецького життя і знані нам уже з Плявта. Від себе не додав він нічого нового до старих історій грецького життя. Головною темою його комедій є любовні інтриги та женихання молодців з гетерами. Замітні ще в нього численні приповідки, котрі він — а властиво Менандер і Аполльодор, котрих творами він користувався — умів зручно вплітати в діалог, живий та короткий.

І його твори, так як Плявтові, належать до комедії зв. *palliata*¹⁾, а характер їх означували старинні словом *statariae* (*fabulae*) — себто „стоячі“, бо акція розвивається в них спокійно. Комедії Теренція належать через те до конверзацийних драм, подібно як і комедії його попередників. Характер Плявтових пєс значно живійший і їх називано *motoriae* — рухливі. Крім тих двох відмін розріжнювано ще рід мішаної комедії, *mixtae*, що сполучала в собі прикмети обох висше згаданих родів.

З огляду на зміст комедії і типи виставлювані в ній розріжнювано 1) *fabulae togatae* де поет виставляв життя висших верств римської суспільности, звичайно се-

¹⁾ Так звали ся комедії з грецькими темами; назва пішла від *pallium* — гр. плащ.

наторів, курульних урядників і визначних Римлян. Тога, як відомо, була поважною, празниковою одежою вольного римського горожанина. 2) *Fabulae tabernariae*, взяті з життя низших верств міщанства, ремісників, зарібників і купців, що жили в будах — *tabernae*. 3) *Fabulae trabeatae* (*trabea* — плащ римських лицарів) належать до посереднього типу комедії, ближше нам не званої, котрої героїв брали поети мабуть зпоміж простих міщан, патрициїв і плебеїв.

Різниці між тими трьома родами комедії були мабуть у самім стилю і в мовах дієвих осіб. Старинні граматики поставили теорію трьох родів стилю: висшого, низшого і середнього, прикладаючи її особливо до творів славних промовців; але й драматичні твори можна підвести під ті категорії стилю. І так для трагедії відповідний лише високий стиль і найкрасшим його взірцем являють ся твори Аїсхія; низьким стилем писані діалюги комедій; середний стиль властивий усяким драмам Еврипіда й Плявта, а також модерним драмам (на пр. Г. Ібзена).

В *fabula togata* відзначив ся по Теренцію — Люцій Афаній, що також наслідував Менандра, але зовсім свобідно. В своїх перерібках заступав він грецькі типи й звичай типами й сценами з римського життя. Часами попадав у архаїчний тон, як се видимо з уривків його комедій *Divortium*, *Emancipatus*, *Fratrīae*, *Privignus*, *Vopiscus*. Ще вірнійше малювали римське життя низших і середних верств коміки Тітій (Fullones — Гарбарі), Квінцій Атта й Атілій.

Ателлянами (*Fabula Atellana* — кампанський людовий жарт) прославили ся Новій, з котрого творів знаємо що 40 наголовків (пр. Fullones feriati, Maccus Exul, Pappus praeteritus) і Люцій Помпоній (Агамемнон підсунений, Марзій), а мімами Гней Маттій, липар Д. Ляберій (105—42 пер. Хр.) і Публ. Сириєць (Syrus) з часів цїсарства, з котрого ямбічних діалюгів задержало ся кількасот сентенцій з моралізуючим змістом.

При сій нагоді скажу дещо про виголошування комедій. Діалюгічні частини говорили актори звичайною

мовою, деклямували їх. Розміром тих діялогів був усе ямбічний шестистоп. вірш (сенар). Трохаїчні і ямбічні тетраметри, так звані *cantica* (С.), виголошено при музиці, отже подібні вони були до наших мельодрам. Виїмково вживали рецитативу.

Що до будови латинські драми не різнилися нічим від нинішніх, і поділ на 5 частин (актів) видавався найбільше природним. Граматик Евантій ділить комедію на 4 частини: *prologus*, *protasis*, *epitasis*, *catastrophe*. — Кінець акту означає Донат (у поясненню до „Андрії“ Теренція) виходом усіх осіб із сцени. Сей спосіб відмежування актів переняли Французи до своїх теорій драми.

Сенека.

За останню парість римської перекладної драми можна вважати 3 трагедії Люція Аннея Сенеки, що жив у першій половині першого століття по Хр. Що до своїх переконань був Сенека стоїком; він писав також філософічні розвідки. За панування цїс. Клявдія займав Сенека високі державні уряди; опісля був учителем його наслідника Нерона. Коли-ж ученик сам став цїсарем, він не хотів слухати напимнень Сенеки, що відводив його від злочинів, і велів його стратити на основі підозріння про участь Сенеки в замаху проти його особи (65 р.)

Час, у котрім виступив С. із своїми трагедіями, переробленими головню з Еврипідових драм, зовсім не був пригожий для нього, бо на тодішній римській сцені панували всевладно ателяни й міми, та й римська публіка стратила вже тоді всякий смак й розумінне високих трагедій, бо всю її увагу й духові сили абсорбували циркові ігрища, на котрих пописував ся часом із своїми ліричними продукціями сам імператор Нерон. Через те виступ ученого філософа з трагедіями був цілковитим анахронізмом і тому новійші учені догадують ся, що їх зовсім не виставлювано на сцені. З самих їх титулів, як *Phaedra*, *Hercules Oiteus*, *H. furens*, *Oedipus* і ин.,

можна пізнати їх першовзори; в зміст їх ближше тут не вхожу, а скажу лише де-що про стиль і долю.

Мотив написання тих трагедій був педагогічний. Сенека дав у них взірці реторичних контроверзій, на котрих ще довго потім учили ся молоді Римляни в школах красномовства. Через те стиль діялогів вийшов неприродний і холодний, бомбастичний і переладований непотрібними словами. Трагедії ті при читаню викликають жах, але не зворушують, бо не доходять до людської душі. Панує в них часто сентиментальний настрій, але не бракує теж понурих сцен різанини вбивств і самовбивств.

Твори Сенеки перетривали кінець старинних віків, коли їх часто переписувано, і в середних віках найшли не лише багато пильних читачів, але вплинули також на утворення хибної драматичної теорії романських народів, поперед усього Французів. З них зачепнули романські драматурги помисл трох єдностей у драмі, часу, місця й акції, при чім покликували ся на „поетику“ Арістотеля, котрого одначе добре не розуміли. Був час, коли Сенеку цінено найвисше зпоміж усіх старинних трагіків і треба сказати, що його твори перші дали новим європейським народам понятє про старинну трагедію, що правда, не зовсім вірне.

Трагедія „Октавія“ з життя ціс. Нерона, котру приписувано Сенеці, повстала мабуть трохи пізнійше, за пановання Траяна, в II. стол. по Хр. Ся трагедія важна тим, що се єдиний захований нам у цілости взорець чисто римської драми, *togata*. Вона має не мало гарних сцен, але її автор грішить також прибільшуваннем у змальованню характерів, котрі в нього або абсолютно злі (Нерон) або цілковито добрі (Октавія).

Коли ми нині не вважаємо Сенеку великим драматургом, то причиною сему брак у його творчости — оригінальності й життя.

Література предмету подана у двох найбільших науково оброблених підручниках, у яких прошу також порівнати відповідні уступи про римських драматургів:

1. Teuffel, Geschichte der römischen Litteratur, bearbeitet von L. Schwabe Липск, 5 вид. 1890, 3 томи.

2. M. Schanz, Geschichte der römischen Litteratur bis zum Gesetzgebungswerk des Kaisers Justinians. 2 вид. 1898 р. в Монахові.

Сенека не мав поетичного таланту й не вмів обсервувати життя і людей, і хоч його трагедії не позбавлені деяких добрих прикмет, але нині ніхто вже ними не одушевляєть ся.

Після Сенеки виступали ще три трагіки: Азіній Полліон, Помпоній Секунд і Верій Руф, але з їх творів ніщо нам не задержало ся.

Римська трагедія давно віджила свій час і не могла нікого зацікавити задля браку талановитих представників. Впливи Сходу ширили велике зіпсуттє обичаїв у цілій римській державі, сам римський нарід виродив ся і занепав духово, як се найліпше видно з його замишування до неморальних сценічних вистав (мімів).

В останніх віках римської держави бачимо таке замітне явище в області літератури, що всі майже визначніші письменники (Апулей, Квінтіліян) походять з провінцій, де витворюють ся помалу осередки духового життя в містах: сам Рим перестав давати талановитих людей і потребував обнови.

Квінт Енній

уродив ся в південно-італійськiм місті Rudiae (нинішнє Руддже) в р. 239. З дому знав дві мови грецьку і оску, а пізнійше вивчив ся ще й латинської. Тому й хвалив ся, що має три душі (tria corda). Військову службу відбував на Сардинії, звідки його спровадив до Риму М. Порцій Катон (в р. 204). Тут удержував ся він з лекцій латини і греки і хоч приставав із деякими римськими вельможами, як Сціпіонами і Фульвіями, сам жив досить бідно. З Марком Фульвієм Нобіліором їздив поет 189 р. до Етолії на поле бою, а завдяки заходам його снна Квінта дістав пізнійше римське горожанство. Помер 169 року.

Поетичну діяльність почав Енній мабуть трагедіями. З тих зберегло ся нам 22 наголовків, що відносять ся переважно до троянського циклю. Порівнюючи уривки його трагедій з захованими грецькими оригіналами, бачимо, що Енній давав римській публиці не докладні переклади грецьких драм, але перерібки, приспособлені до римських обставин. До оригінальних, національних римських трагедій (*fabula praetextata*) належали „Пірванне Сабінок“ і мабуть „Амбракія“, де зобразив в драматичній формі похід М. Фульвія до Етолії й облогу міста Амбракії.

Енній переробляв також філософічні твори грецьких письменників, причім виявив нахил до вільнодумства. Сюди належить поема „Епіхарм“, писана трохаїчними тетраметрами. Твір сей містив золоті слова й *Iocī communes*, вибрані з комедій сицилійського мислителя. В творі „*Euhemerus*“ або „*Sacra historia*“ писанім мабуть прозою, виложив Енній погляд грецького філософа Евгемера, що боги були колись людьми, переважно мудрими й визначними королями. В область кухарської вмілости сягало письмо „*Hedyphagetica*“ („Присмаки“), перероблене з Архестрата з Гелі (IV. стол. пер. Хр.)

За грецьким прикладом писав Енній, перший з Римлян, епіграми й сатири. З книги сатир п. з. „Сціпіон“ зберіг ся нам гарний уривок з описом тиші:

*Ecce mundus caeli vastus constitit silentio
Et Neptunus saevus undis asperis pausam dedit;
Sol equis iter repressit unguis volantibus,
Constitere omnes perennes, arbores vento vacant.*

На безмірному крайнебі тишина настала вже
І Нептун жорстокий хвилям диким відпочинок дав
Сонце коням бистроногим шлях перепенило й біг,
Станули невгавні ріки, дерева не шелестять.

Для свого нагробного каменя написав, як кажуть, сам Енній таку епіграму в елегійнім дистиху:

Aspicite, o cives, senis Enni imaginis formam:
Hic vestrum panxit maxima facta patrum.
Nemo me lacrumis decoret nec funera fletu
Faxit. Cur? movitor vivus per ora virum!

Гляньте, мої земляки, на старенького Еннія образ:
Славнії ваших батьків подвиги він з'образив.
Але ніхто щоб не смів жаліти мене та тужити
По моїй смерті: Я все жити-му в людських устах.

Ті „великі подвиги батьків“ описав Енній в своїм найзнаменитішій творі „річниках“, *Annales*, над якими працював трохи не до самої смерті. З 18 книг пісень тої епопеї маємо тільки около 600 віршів і піввіршів.

Історію римського народу зачав Енній від найдавніших часів. В кн. 1—3 описав він приїзд Енея до Ляціум і королівські часи, в 7—9 пунійські війни в скороченню, бо широко оспівав їх уже Невій, в кн. 10—12 македонську війну, в кн. 13 і 14 війну з Антіохом, в 16 істрійський похід і геройські діла 2 братів Цеціліїв.

У формі й стилю наслідує Енній Гомера. На вступі оповідає, що батько поезії сам у сні втаємничив його в загадки сьвіта і передав йому свою душу.

Своїми „Анналами“ ввів геніяльний Рудиець гексаметер у римську літературу й усталив правила прозодії, себ-то довгість і короткість складів у віршу. В правописі перший почав подвоювати співзвучки.

Еннієва епопея стала головним твором республіки, але й за цісарства читали її ще пильно Римляни. З нечисленних уривків „літописі“ блискають іще іскри небуденного таланту того на пів Грека, на пів варвара, що на диво опанував духа латинської мови.

Стиль Еннія досить яскравий. Він залюбки вживає поетичних образів і фігур, оригінальних або запозичених із Гомера. Вельми поважно представляють ся його власні *epitheta ornantia*“, як *ficus dulcifaga*, *bellipotent*, *belligerantes*, *suaviloquens*, *naves velivolae* і інші.

З реторичних фігур замітні римові *полученя*, *homoiotota*, як *flentes sentientes*, *lacrimantes commise-*

rantes, hand doctis dictis certantes sed maledictis; o Tite tute Tati, tibi tanta, tyranne, tulisti (аллітерація). Гарний приклад на оноματοпоею подають старинні граматики: at tuba terribili sonitu tarantara dixit.

Але в стилю Еннія трапляють ся також немалі хиби, а в мові невдатно ковани слова, дивовижні скорочення (do зам. domus) і тмези: saxo cere commimit brum. Мабуть ізза тих хиб сказав Овідій про Еннія: „Ennius arte carens“¹⁾. Але для нас важнійший осуд Горация Флякка: Ennius et sapiens et fortis et alter Homerus²⁾.

До літературної школи Еннія можна зачислити двох поетів: Марка Пакувія і Стація Цецілія, з котрих перший був сестрінцем Еннія, а другий жив разом із ним в однім домі.

Пакувій

уродив ся 220 р. в Brundisium. В Римі займав ся малярством, а у вільних хвилях писав трагедії й сатири. З 12 його драм перероблених із грецької мови замітніші були: „Teucer“, „Iliona“, „Niptra“ і „Chryses“, а з оригінальних національна історична драма п. н. „Paulus“, котрої предметом була побіда консуля Емілія Павла над королем Персеєм під Пидною в 168 р.

Уривок з якоїсь трагедії Пакувія з описом бурі переховав Ціцерон³⁾ в трохаїчних тетраметрах:

Interea prope iam occidente sole inhorrescit mare,
Tenebrae conduplicantur, noctisque et nimbus occae-
[cat nigror,
Flamma inter nubes coruscat, coelum tonitru contremittit,
Grando mixta imbri largifico subita praecipitans cadit,
Undique omnes venti erumpunt, saevi existunt turbines:
Fervit aestu pelagus.

¹⁾ Ovid. Tristia II. 33. 4 в. „поезія без артизму“.

²⁾ Horat. Epist. II. 1. 50. „Енній і мудрий поет і смілий і другий Гомер мов.“

³⁾ De orat. III. 39.

Поки сонце западало,
Морська буря надтягла,
Раптом темно всюди стало
Наче мряка залягла;
В хмарах блискавка мигоче,
Небом грому гук потряс
Грізно зливний дощ хлюпоче,
Падати став град нараз.
Розходилась вихрів лютъ,
Крутежі страшні ревуть,
Стогне море, філі бють.

В учених і тяжких сатирах наслідував Пакувій Еннія. Його мову ганить Ціцерон¹⁾. („Бачимо, що Цецілій і Пакувій говорили зле“, розум. по латині); а проте він уважає його за найбільшого трагіка²⁾. Горацій називає його „вченим стариком“³⁾, певно тому, що Пакувій вибирав для своїх перерібок менше знані грецькі міти і вмів штудерно замотувати драматичну акцію.

Стацій Цецілій

був з роду Галлійцем, а саме Інзубром (ур. ок. 219 р.); родове призвище дістав він від свого пана Цецілія. Писав самі комедії, переробляючи їх переважно з Менандра, доволі недбало. Знаємо поверх 40 наголовків його драм і маємо з декотрих довші уривки. Одні критики хвалили в нього патос, другі повагу (Горацій), ще інші зміст комедій. І справді мусів він бути досить славним, коли 166 р. поручили едилі Теренцієви засягнути опінії Цецілія що до його комедії „Андрії“.

Люцій Акцій

Accius, (рідше Attius) уродив ся 170 р. в місті Pissaurum в Умбрії, куди переселив ся був його батько

¹⁾ Brutus 74, 258.

²⁾ de opt. gen. or. I, 2.

³⁾ Horatius, epist. II. 1. 56.

разом із своїм паном Акцієм. Замолоду мандрував Люцій по Азії і в повороті задержав ся в Таренті (між р. 140—132). де відчитав Пакувієви свою трагедію „Atreus“. Ветеран римської трагедії сказав, що творови бракує оглади й принади. З тої пєси походять славні крилаті слова: *oderint dum metuant* най ненавидять, — щоб тільки бояли ся. З Таренту поїхав Акцій у Рим, де розвинув многосторонну літературну діяльність. Приятелював з Децімом Юнієм Брутом, консулом 120 р.; знав також Цицерона. Брав участь у сходинах поетів і казав поставити в салі засідань свою статую великого розміру, хоч сам був малий ростом. Жив у незгоді з поетом Цезарем Страбоном, що був заразом головою кружка понтифексів, і не вставав з місця, коли той високий достойник входив у салю. Умер около 86 р.

В трагедії осягнув Акцій вершок досконалости. З 50 наголовків його трагедій даю деякі: *Aegistus, Armorum iudicium, Atamas, Atreus. Clytemnestra, Medea, Myrmidones, Nyctegresia, Philocteta, Telephus, Troades*. Деякі з трагедій виставлювано по кілька разів, на пр. трагедію „Tereus“ 104. і 44. р.

З Медеї заховав Цицерон гарний уступ (*De nat. deorum, II, 35, 89*): *tanta moles labitur*

Fremibunda ex alto ingenti sonitu et spiritu.

Prae se undas volvit, vertices vi suscitatur:

Ruit prolapsa, pelagus respargit, reflat.

Ita dum interruptum credas nimbum volvier,

Dum quod sublime ventis expulsum rapi

Saxum aut procellis, vel globosos turbines

Existere ictos undis concursantibus:

Nisi quas terrestris pontus strages conciet,

Aut forte Triton fuscina evertens specus

Supter radices penitus, undante in freto,

Molem ex profundo saxeam ad caelum erigit.

Так говорить пастух, що вперше побачив на морю корабель (Арго): „Такий велит мчить ся,

Шумить із моря з гуком — фуком, що аж страх,

Перед собою котить филі по валах,

Збиває піну силою. Валить вперед,

А море бризкає, кипить, вертає в зад.
Немов би з прорваної хмари падав дощ,
Мовби скалу підхопили вітри буйні
У гору або бурі або крутежі
Вири підняли ся від збігу морських філь.
Хиба-би море збило купи земляні,
А може Трітон виважив печеру де
Тризубом аж на верх бурхливих плес води
И з глубин під небо пхає камяну гору.“

Акцій написав іще дві національні історичні драми : „Brutus“, і „Aeneades або Decius“. Перша зображає знаний переказ про прогнанне Тарквініїв з Риму, а друга геройську смерть консуля Публія Деція Муса в битві під Sentinum 295 р.

Акцій писав крім того ще й епіграми в сатурнійському розмірі, такі гарні, що Брут казав їх пізнійше вирізати на статуях.

З дидактичних творів згадують його 1) „Didascalicon libri“ (9 кн.) про грецьку і римську драму, писані сотадеями ; 2) „Pragmatica“ (в трох. тетрам.), що мали бути нарисом історії літератури і мистецтва. „Аннали“, більш — менш 30 кн., змісту мітольоґічно-історичного, писані були дактилічн. гексаметрами. „Praxidica“ про господарство і про діла Церери, званої Праксідікою.

Всі ті твори входили мабуть (як догадуєть ся нім. учений Ріббек) у склад енциклопедії, що мала наголовок „Parerga“.

Про Акція згадують старинні критики з великими похвалами. Цицерон називає його „поважним і геніяльним поетом“, великим поетом, Горацій : „високим“, Овідій : „Ennius arte carens, animosique Accius oris“. Історик Веллей Патеркуль (I. стол. по Хр.) признає, що „латинська трагедія містить ся в Акцію і довкола нього“.

ОРИГІНАЛЬНІ РИМСЬКІ КОМЕДІЇ

(*Fabulae togatae*) на взір Невієвої „Тунікулярії“ писали три автори: Тітіній, Тит Квінцій Атта і Люцій Афраній. Про час їх літературної діяльності не маємо докладних відомостей; певне тільки те, що вона припадає по смерті Теренція (159 р.),

Теми до своїх комедій брали вони з життя латинських міщан, але мотиви і стиль були мабуть запозичені з палліяти. Ролі невільників були обмежені, за те жінки виступають більше самостійно, ніж се водило ся в Римі,

Темною стороною творчости Тітінія було те, що він споганив свої комедії неморальними сценами хлопчаї любови. Титули комедій як Педітерна, Сеттіна, Улюбрана, походять від назв флетисток і балетниць. В комедії „*iuris perita*“ (Правничка) висьміяв він якусь еманпипантку, що студіювала право.

Кв. Атту хвалить Варрон за те, що він зручно komponував жіночі діалюги.

Але найвизначнішим представником тогати був

Л. Афраній.

Знаємо 40 титулів його комедій: „Симулянт“, „Розвід“, „Визволенець“, „Лист“, „Пасерб“, „Пожар“, „Ворожба“ і ин., і уривків (ок. 400 віршів, головно ямбічних сенарів). Горацій пише¹⁾, що Афраній богато дотепів і сентенцій узяв з Менандра. З його комедії „Зловлений“ маємо ось який уривок:

¹⁾ Листи II. 1. 57.

Гарна, пристійна дівчина —

Се посагу половина

Для тих, що не дбають доконче

Про придане й віно жіноче.

Дуже гарний фрагмент 378.¹⁾

Si possent homines delenimentis capi,
Omnes haberent nunc amatores anus.
Aetas et corpus tenerum et morigeratio,
Haec sunt venena formosarum mulierum,
Mala aetas nulla delenimenta invenit.

Колиби можна брать' людей приманами
То всі старушки мали би любовників.
Вік молодий і пишна врода й любязність
Отсе жінок хороших чари не малі.
Погана старість жадних не знайде приман.

В 100. уривку хвалить ся одна жінка: „Які щасливі жінки на сцені, що можуть кожної хвилі накинутись на своїх мужів лайкою або приєднати їх ласкою“.

„Дітям не багато варте життє родичів, що волять, аби їх діти бояли ся, ніж аби їх поважали“.

Марко Порцій Катон

виступив на арену публичного життя в Римі тоді, коли грецький вплив дверми і вікнами втискав ся до величної будівлі римської державности й опанував усі галузи суспільного життя й літератури. Від II. стол. що раз більше Греків осідає в Римі, котрий стає двоязичним містом. Від р. 167—150 перебувало в Італії 1.000 грецьких закладників з визначних родин, узятих в неволю по битві під Пидною. Деякі римські роди самі йшли радо на зустріч грецькій культурі, перенимали ся нею й ширили її на Заході. До тих родів належав Емілій Павло, його син Сціпіон Африканський і приятель Сціпіона Лелій. В домах тих вельмож збирало ся до-

¹⁾ Вид. Baehrens-a, *Fragmenta poetorum Romanorum*.

бірне товариство грекоманів і родовитих Греків, як історик Полібій, стоїк Панецій і и.

В р. 155. приїхали у Рим 3 послы з Атен, визначні філософи: стоїк Діоген, перипатетик Крітоляй і академік Карнеад. Всі три вони виголошували в Римі наукові відчити. Особливо останній із них одушевляв римську молодіж своєю діалектикою.

Около 169 р. приїхав у Рим славний пергаменський граматик Кратес з Малльос і розбудив у столиці замишування до граматичних студій.

Проти грецького впливу виступала в Римі консервативна партія, до котрої належав також Катон.

Він уродився в 234 р. в містечку Тускулум, де й дістав початкову науку. Замолоду вступив у військо і 205 р. був квестором П. Сціпіона в Сицилії й Африці, в 198 р. заряджував як претор Сардинією, а в 195. був консулом в Іспанії. Вкінці в 184 р. став цензором і прославився своїми острими виступами проти прихильників гелленізму.

В грецькій культурі бачив він грізні розкладові чинники, що могли знищити Рим. Грецьких лікарів уважав він за зрадливих післанців з Греції, що мають завдання троїти „варварів“, себто Римлян.

Для того пильно старався словом і письмом відводити своїх земляків від лектури грецьких творів.

Але сам він запізнався з ними завчасу, зібрав корисні відомости з грецької літератури і в енциклопедичній формі та приступним викладі видав їх для ужитку широких верств читачів.

Такі науково-популярні збірники появляються потім більше-менше що 100 літ в історії римської літератури.

Від 195 р. виступав Катон рівночасно з політичними промовама, котрі пізнійше видав у збірнику. Цицерон знав іще близько 150 його мов, ми ж знаємо тільки 80, головно з титулів та уривків. Славна була його мова в обороні Родийців. Про неї каже Геллій (II стол.), що ту саму річ можна би представити звязкійше і гладше, але не яркійше та живійше. Живість та лежала в стилі, ядернім та сильнім, хоч і без пересадних прикрас. Правда,

що Катон знав реторичні правила грецьких підручників (техне), але не підлягав їм надмірно. Маючи багатий житєвий досвід, умів він переплітати свої мови і писання короткими, а влучними приказками, які по його смерті видано в одній збірці. З його листів не лишило ся нам ніщо.

Незначні уривки маємо з його цінної історії, названої автором „Початки“ (origines) в 7 кн. В першій кн. зобразив автор часи королів, в другій і третій повстання італоських громад, у четвертій першу пунійську війну, в дальшій другу, в шестій і семій дальші війни до претури Сервія Гальби. І так бачимо, що в переважній частині книг зображає автор сучасні йому події.

„Початки“ важні як перша поважна праця з обсягу римської історіографії. Катон не обмежив ся самою історією воєн, але збогатив зміст книжки географічними й етнографічними відомостями, що давно і в нас належали до області літописий. Особливістю праці було те, що автор нігде не називав полководців по імені. Для оживлення викладу вплітає автор в оповідання мови визначних дієвих осіб, як се робили взагалі всі старинні історики, як римські так і грецькі. А проте наукова вартість „Початків“ не була велика, бо Катон знаний був із своєї національної загорілости, а по друге не був строгим ученим. Се признає також його біограф Корнелій Непос, що пише про Катона „що правда, матеріял зібрав він пильно і старанно, але без жадної науки“.

Частиною популярної енциклопедії практичних відомостей була захована нам праця Катона „про хліборобство“, а властиво „про сільське господарство“ (de re rustica). В тій праці, писаній для свого сина Марка, займає ся Катон господарством сільським і домашнім. Приписи господарські, релігійні, лікарські, кухонні і правничі подає автор в ляпідарній формі приказів або й пророцтв. Твір сей виявляє в нинішнім своїм виді багато пізнійших поправок, повторень і помилок, що почасти походять від самого автора. Але трапляють ся в нім і вельми влучні вискази, на прим. *rem tene, verba sequentur* (про річ памятай, а слова й

самі найдуть ся). *Nihil agendo homines male agere discunt* (Нічого не роблючи, вчать ся люди зле робити — Лінивство дає привід до великого гріха). В 145. розд. він так говорить про господиню (*vilica*): „Роби так, аби вона тебе бояла ся, аби не була занадто розтратна, аби як найменше приставала з сусідками й иньшими жінками, хай не приймає їх у себе дома. Хай не йде обідати до чужих, хай не волочить ся, не приносить жертв богам, хай знає, що господар за цілу родину і службу робить те, що належить ся богам; хай буде чепурна, хай береже лад і чистоту в господарстві“. До тої енциклопедії належали ще мабуть приписи військові і правничі, але про них ми не маємо певних відомостей.

Літературна діяльність Катона мала для Римлян велике значіннє. Він збільшив їх національну свідомість, спопуляризував серед них цілий ряд цінних відомостей з практичного життя, вкінці виробив сяку-таку прозу.

В особі Катона зійшов у могилу визначний муж твердого, як сталь характеру та ясного ума і горячий патріот. Але він не мав сили спинити шкідний вплив грецької літератури на Римлян. Греція, побита зброєю завойовників, сама що раз більше покоряла їх своєю культурою.

ЛІТЕРАТУРНА (КНИЖНА) САТИРА І ГАЙ ЛЮЦІЛІЙ.

Слово сатира (лат. *satura*, потім *satira*) походить мабуть від *satur* — повний, ситий, відси *satis* — досить, доволі; воно доволі давнє в латинській мові. Вживалося в релігійнім значінню у звороті *satura lanx* — миска цювна різних овочів і перших плодів, що її приносили в жертву Цецері, в правничім значінню *lex per saturam* т. зн. закон з ріжнородних внесень. Звідси перейшло слово *satura* в область поезії, де воно означало драматичні жарти з ріжнородним змістом і в мішаній формі діалюгу, танцю і співу. Двічі стрічаємо се слово як наголовок старих національно-римських комедій.

Люцілій перший уживає назви „сатира“ для означення літературного твору, зложеного по части прозою, а по части віршом. Свої сатири (*sermōnes*) писав він на взір грецьких гумористів Кратеса і Меніппа з Гадари. Сього останнього письменника наслідував пізнійше М. Теренцій Варрон у своїх меніпейських сатирах.

З давніми драматичними жартами мали Люцілієві сатири спільну гумористичну закраску й діалюгічну форму. Від себе-ж надав їм іще Люцілій моралізаторську тенденцію. Висміваючи хиби різних типів римського суспільства, стояв Люцілій за весь час своєї літературної діяльності, від р. 133—103, значить аж до смерти, на сторожі чистоти обичаїв і моральности. Характером своєї творчости і тим, що жертви своїх дотепів і доган він називає часто по імени, зближаєть ся Люцілій до старої атицької комедії, хоча далеко зістав ся по заду її найталановитішого представника, Арістофана.

Люцілій

уродився в кампанському місті Suessa Aurunca около 180. р. Походив із засідної шляхотської родини. Братаниця поета стала пізнійше матерію Помпея Великого. Сам він проживав переважно в Римі і був знайомий з визначними людьми того часу: Сціпіоном, Лелієм і філософом Клітомахом. Умер у 103. р.

Незабаром по повероті з нумантійської війни (134. р.) почав Люцілій писати сатири. Горацій посвідчає, що він писав швидко і багато, що-року пересічно по одній книзі сатир. Розмірів уживав різних, але переважно дактилічного гексаметру (в кн. 1—21 і 30). В кн. 22—29 стрічаємо різні розміри, трохаячні септенари, ямбаічні сенари, холіямби й ин. Після тих розмірів впорядковане було й виданне 30 кн. сатир у 3 збірках або серіях.

Зміст тих сатир був вельми різноманітний. В одних сатирах нападає автор, подібно як се робив і Невій, на римських вельмож (на голову сенату Л. Корнелія, Лентуля Люпа, Метелля, Азелля), в других ганить Римлян за розкішне життє. В 3. кн. описує поет свою подорож у Сицилію, в 9. обговорює різні граматичні й літературні питання, в 16. прославляє красу своєї коханки Колліри, в 26. хоробрість Сціпіона в нумантійській війні. В кількох сатирах говорить Люцілій про свою літературну творчість, де й оправдуєть ся проти можливих закидів. Ту манєру наслідуює пізнійше Горацій.

З нечисленних уривків Люцілієвих сатир пробивають ся іскри таланту, але цілість певно не захоплювала Римлян.

Спосіб вислову Люцілія був занадто розтягнений, а стиль шорсткий і попсований домішками грецьких слів і речень. Так само будова віршів була досить недбала, що неміло вражало головно августівських поетів (н. пр. Горація). За цісарства люди читали ще його, як републиканського автора, але його слава швидко прогомоніла. І тому так мало маємо уривків з „його товариських розмов“. Цікаві суди про письменську творчість Люцілія читаємо у пізнійших авторів:

Квінтіліян пише (X, 14) „Бо й освіта в нього незвичайна і свобода, а звідси й острота й надвишка крови“, Ювеналь (I, 37).

Ense velut stricto quotiens Lucilius ardens
Infremuit, rubet auditor, cui frigida mens est
Criminibus, tacita sudant praecordia culpa

.

„Скільки разів мов добутим мечем сердитий Люцілій
Забрязкотить, паленіє слухач, у гріхах скаменілий
Й потом холодним його облива' таємна провина
Відси той гнів і ті сльози“.

Горацій говорить про Люцілія обширно в X. сатирі першої і в I. другої кн. Признає йому, що правда дотеп і елеганцію (зве його *comis et urbanus*), у чім навіть ставить його висше старих поетів, але рівночасно закидає його віршам брак оглади.

Тут я подам іще в перекладі кілька уривків з творів Люцілія.

Що таке чеснота?¹⁾

„Чесність Альбіне, се знати ціну усім річам на світі,
Опанувати сей світ, що в ньому живем та працюєм.
Чесність — се знати, що, де і до чого належить у річах,
Знати, що слушне, корисне та гоже кожній людині,
Знати що добре, що зле, що ганебне і що злочинне,
Знати границю і міру у всім, до чого хто небудь прямує,
Й се чеснота немала: знати вартість правдиву богатства
Й чести віддати те, що належить ся їй по природі.
Се значить ворогом бути поганим звичаям та людям,
І навпаки оборонцем для добрих людий та звичаїв,
Вище за все їх цінить, їм сприяти та жить з ними в згоді,
Класти добро вітчизни все на першому місці відважно,
Потім своєї рідні, а своє на останок лишити.“

¹⁾ З Г. Елія Фірміяна 6 кн.

Згущеними барвами описує він заняття і вдачу Римлян:

Нині від раня до пізнього вечера в буддень чи свято
Нарід увесь та сенатори тим лише вічно заняті,
Що сновигають по ринку і з нього майже не сходять,
Бо їм у душу запала одна тільки справа на світі:
Щоб одурити кого чи процес підступно повести,
І на здогін підлеститись до дуків, прикинувшись зручно
Чесним; а кожний окроме на підступ та хитрощі важить,
І всі нараз: одні другим були ворогами вже з роду.

МІМ І ЙОГО ПРЕДСТАВНИКИ.

Слово мім (*mimus*), що походить від грецького „мімейн“ — наслідувати, означає наслідування дійсного життя, образок з життя. Короткі життєві сцени, веселого або й неприличного змісту, представляли актори переважно рухами тіла і мімікою лица. Дятого не мали масок і жіночі ролі грали жінки, а не перебрані муштини, як при інших виставах. При грі послуговували ся також танцями і співом. Діальогічні частини, спочатку мабуть імпровізовані, почали потім списувати. Всі актори виступали босо (звідси „*planipes*“ як назва пєси й актора).

Міми виставляли на сцені або як додаток до поважної вистави, і то або поміж актами (*embolium*) або на кінці (*exodium*) або самостійно, від 46. р., себто від часу, коли мім, як новий рід сценічного жарту, випирає на якийсь час ателляну. Про Акція і Люцілія ми довідуємо ся; що їх висмівали поіменно актори мімів так болючо, що вони приневолені були виступити проти них із судовими скаргами. Акцій виграв процес, а Люцілій програв.

Внутрішня будова міму була дуже свобідна й недбала, так що з літературного боку не представляли ті жарти більшої вартости. Через те мабуть і не заховав ся нам у повному виді ні один рукописний текст міму. Міми мали ціль за всяку ціну забавити й розвеселити публику. Найгрубші дотєпи, неприличні натяки й рухи були дозволені. З Валерія Максима (II. 10, 8) довідуємо ся, що на ігрищах і забавах у честь Венери-Фльори (*Floralia*) на домаганне публики виступали акторки голі.

Як найвизначнійші представники міму в часах Цезара виступають Децім Ляберій і Публілій Сириєць.

Акція міму була не раз така проста, що міг її відіграти один головний актор, а коли драматичний вузол труднійше було розв'язати природним способом, тоді актор просто зникав зі сцени і тим кінчився жарт. Як побічні особи виступали санніон (італ. цанні), реготун і ступідус, лисий муж, котрого обманює хитра жінка. Актори, що так само звалися мімами (мімою, *mimi*), були повбирані в сорокаті костюми (*centunculus*), а акторки в чотирокутні плахти (*ricinium*), з помальованим лицем.

Д е ц і м Л я б е р і й

(105—43) належав до лицарського стану і для того не виступав сам на сцені. Знаємо близько 40 наголовків його мімів; деякі з них своїм змістом були подібні до палліят і ателлян. Поет зображав життя різних суспільних верств, ремісників: „кожемяка“ (*Fullo*), „фарбяр“ (*colorator*), „рибак“ (*piscator*), „линвар“ (*restio*). Крім того висмівав Ляберій звичаї чужих народів, Креційців, Етрусків, Галлійців, Гетулів. Виводив на сцену забавні типи забудька (*casomnimon*), лизуна (*colax*), близнюків, старої панни, гетери й ин. В інших знов мімах з'ображає він різні празникові забави, на весіллю, на сатурналіях або компіталіях, рідко бере сюжети з мітології (*Anna Perenna*).

В мімах попадалися часом аллюзії до політичних подій, на пр. у мімі „*Nescomantia*“ находимо натяк на плян Цезара завести двоженство. Форма мімів була віршова. В уривках находимо переважно ямбічні шестистопівці і трохаїчні тетраметри.

Коли Ляберієви було 60 літ, приїхав з Антіохії талановитий актор Публілій (*Publilius Syrus*) і визвав римських артистів до змагань в імпровізованім мімі. Макробій (з V. і VI. стол.) пише з сього приводу, що Цезар просив Д. Ляберія прийняти визов Сирийця, обіцяючи йому за те великі гроші. І хоч боротьба скінчилась перемогою більш талановитого Публілія, великодушний диктатор виплатив Ляберієви обіцяну нагороду,

ще й подарував йому золотий перстїнь, відзнаку лицарського стану.

Той самий Макробій переписав славний „Прольог“ Ляберія, в котрім він нарікає на свою долю та на свої старечі літа:

Ego bis trecentis annis actis sine nota
Eques Romanus e lare egressus meo
Domum revertor mimus. Nimirum hoc die
Uno plus vixi, mihi quam vivendum fuit.
Ut hedera serpens vires arboreas necat,
Ita me vetustas amplexu annorum enecat.

Я шістьдесять проживши літ без плями вже,
Я чесний римський лицар з діда-прадіда,
Домів вертаю мімом. Та вже-ж нині я
О день жив забогато, ніж я жити мав.
Повій вючись, вбиває сили дерева,
Так старість тисне ось мене в обіймах літ.

А ось як влучно натякає Ляберій на змінений політичний лад і одновладство Г. Юлія Цезаря:

Porro Quirites! libertatem perdimus.
Necesse est multos timeat, quem multi timent.
Мерщій, Квірити! тратимо ось свободу!
Най богатьох боїть ся, многим хто страшний.

Коли раз Ляберій не міг найти в театрі вільного місця для себе і просив Цицерона посунути ся і зробити йому місце, відповів йому красномовець: „Пустив би я тебе, коли ж бо й мені самому тісно“. На се відрубав йому глумливо Ляберій: „Дивно мені, шо тобі тісно — адже звичайно ти сидиш на двох стільцях“. (Цицерон, як відомо, в політиці часто хитав ся на дві сторони).

Публлілій Сириєць

був менше шасливий із своїми мімами, бо тільки з двох маємо наголовки. За те заховав ся витяг із збірника

його сентенцій, що мов перли були розсіпані по його мімах. Ті золоті гадки видно подобалися людям і часто їх переписувано, про що свідчить велике число рукописів. Але з часом закралося у той витяг багато чужих і підроблених приповідок, які нині нераз годі й відрізнити від автентичних. Всіх їх було первісно близько тисячі. Подаю тут деякі в перекладі:

Життя позичене нам, не дароване.
Про ворога не говори зле, лиш гадай.
Нинішній день — се ученик вчорашнього.
Стидливі найдуть мужа серцем, не очима.
Подвійно бідному дає, хто швидко дасть:
Не швидко впаде дім, як стережешся шпар.
Жінка або любить, або ненавидить — третього
[в неї нема.
Імення добре — друга се батьківщина.

Тит Люкрецій Кар

(Titus Lucretius Carus, ок. 99—55 р.) походив мабуть з низького роду. Про життя поета довідуємося з короткої записки св. Єроніма, що він у пізнійшій віці попав у божевілля, в павзах притомности написав кілька книг своєї дидактичної поеми „Про природу річій“ і покінчив самовбивством.

Т в і р. Невикінчену поему видав без змін з паперів поета Ціцерон. В шести книгах „de rerum natura“ викладає Люкрецій матеріалістичну філософію Епікура, котрого в щирім захопленню називає богом (V, 9).

Люкрецій стоїть у своїй поетичній творчості на консервативній становищі, здалека від реформаційних змагань нової школи поетів (poetae neoterici). Він тужить по славній минувшині Риму, котра представляється йому повною сили й життя, і зітхає до світлих часів республіканських, до епохи Сципіонів і пунійських воєн. У формі і стилію наслідує він Еннія, великого національного поета і смілого раціоналіста. Хоч сам сучасник Ціцерона,

пише Люкрецій архаїстичною мовою, бажаючи мабуть таким способом додати своєму творови поваги й урочистости. Живучи в часах воєнного лихоліття, шукає поет розради в філософії й поезії і пише в тім глибокім переконанню, що приносить своїм твором спасенне страждучому людству. Жерелом людських терпінь уважає він страх перед богами і жах перед смертю й поборює причину того вродженого страху двома розумовими способами: доказує, що боги не можуть дбати про людей, бо їх нема, а душа, що повстає разом із тілом і живе з ним, гине враз із його смертю і смерть її не доторкаєть ся.

Отже смерть, се ніщо і вона зовсім не відносить ся до нас. (I, 830).

Так і в цілій своїй поемі автор не признає богів і тому на перший погляд могло би здавати ся дивним, що свій твір починає він апострофою до Венери. Але тут звертаєть ся він до неї не як до богині, але як до мітичної постаті, під котрою всі розуміли любов.

Та апострофа належить до найскрасших місць поеми і тому подаю її тут у перекладі:

Мати Венеро, родителько славних знатних Енеадів,
Роскіш людей і богів, що під звіздами ясного неба
Морем рядиш судоносним і землі плідні прославляєш,
Бо через тебе весь рід животин повстає та зростає,
А народивши ся бачить він світло блискучого сонця.
Перед тобою, богине, тікають вітри, а твій прихід
Хмари сумні розганяє, тобі урожайна земля
Родить чудові квітки й усміхаєть ся море безмежне
Й небо погідне, затоплене в світлі, блищить ся та сяє.
Бо скоро з'явить ся тільки пори весняної проблиск
І плодотворне диханне південного вітру повіє,
Перші воздушні пташки, ударені в серце твоєю
Силою, любий твій прихід, богине, піснями звіщають.
Миттю вже й дикі звірі толоками весело скачуть
Й перепливають бистрі потоки, полонені чаром.
Всюди, де їх поведеш, ідуть за тобою охотно.
Врешті в морях і по горах, у рвучих річках і потоках,

В гніздах пташок поміж листем, у полі й на луках зелених
Всім ти звірятам любов чарівну роздуваєш у грудях,
Так, що жадібно вони продовжують свій рід громадами.
Отже тому, що лишень ти одна управляєш сим світом
І що ніщо тут без тебе не родить ся в соняшнім світлі,
Втіхи без тебе немає ні радощів ані любови,
На помічницю прохаю тебе, при писанню сих віршів,
Де загадав з'образить я всі явища світа й природи.

В двох перших книгах стараєть ся автор пояснити розумово всякі явища світа. По його теорії безконечні простори вселенної виповнені двома елементами: порожнею (*inane* або *vacuum*) і атомами (*primordia rerum*) або зародками (*semina*). Зі сполуки атомів повстають не тільки всі тіла сталі і плинні, але й рух їх викликає змислові вражіння, як смак, нюх, процес думання. В тих двох книгах подає автор також критику філософічних систем Геракліта, Анаксагора й Емпедокля. В III. кн. дає докази смертності душі, в IV. поясняє ріжні явища духового світа: виображіння, думки, сонні привиди і фізичні, як тїнь, смак, любов і половий потяг. В V. оповідає про повстанне світа, чоловіка, суспільства, богів і про рухи небесних тіл.

В VI. пише про блискавки і громи, про повені Нілю, про газові випари авернійського озера коло Кум, про магнес і подає за Тукидидом опис зарази в Атенах (429 р.).

Поема складена дактилічними гексаметрами. В будові вірша трапляють ся деколи хиби, бо науковий зміст не легко давав ся втиснути в стопи гексаметра. Богато принади додають поемі численні епізоди й порівнання, на пр. вітрів з водами (I, 722), атомів з буквами в письмі (II, 1013), грому з пожаром ліса (VI. 500).

До прикмет епічного стилю треба зачислити часті повторення віршів.

Вірно і з великим артизмом підхопив автор сцену з звірячого життя, як корова тужно шукає за своїм телятком:

Мати осиротіла блукаючи чагарниками
Ратиць сліди пізнає, що їх поробило телятко,
Всі оглядає очима місця, чи де не могла би
Страчений плід свій побачить і безперестанним ричаннем
Гай листородний сповняє. І зчаста до стайні вертає
І за телятком своїм заглядає тужними очима.
Ані вербовії вітки ні зрошені трави зелені,
Ані холодна водиця, що з шумом пливе у ярузі,
Серця її не манять і журби не розгонять тяжкої.
Інші бички й ялівки, що пасуться весело, не можуть
Духа її відвернути й розвіяти смуток і тугу.

Сю сцену можна порівнати із Гомеровим образом
з Одиссеї, де пес здихаючи на гною пізнає свого пана
Одиссея і в останнє махає йому хвостом на привіт.

Старинні письменники й учені високо цінили талант
Люкреція. Вергілій в 2. кн., 490 і дальших віршах
Георгік пише про Люкреція ось як:

Муж той щасливий, що зміг всього світа причини пізнати,
Жерело всяких страхів і невблагану долю жорстоку
Кинув під ноги і шум захланного Ахеронту.

Овідій (Amores) говорить про нього з оду-
шевленнем:

„Тільки тоді загинуть Люкреція твори величні,
Як величезний потоп знищить — затопить весь світ.

Квінтіліян знаходить (стиль) Люкреція тяжким.

Важне значінне в історії римської літератури займає

„нова школа“,

до якої належали поети, красномовці й прозові пись-
менники. Їх твори з виїмком Катувеліх переважно не
заховалися; знаємо про них головню з Цицерона, що
часто полемізував з ними, називаючи їх згідно „співа-
ками Евфоріона“.

В поезії наслідували ті молоді поети головню але-
ксандрійські взірці ученої поезії Каллімаха (ок. 260. р.),

Евфоріона і Партенія, що ок. 72. р. приїхав у Рим і хоч сам був Греком, писав латинські вірші в дусі нової школи.

Ті поети були діяльні головню на полі лірики, епіграму та елегії. Крім того писали вони ще й мітологічні епілли, себто маленькі оповідання в дактилічних гексаметрах і глумливі інвективи на визначних людей, як Помпей, Цезар, Мамурра й ин.

В поезії звертають вони пильну увагу на старанну і гладку будову вірша, причім навіть заострюють ще правила грецької версифікації; а в прозі поборюють надутий або занадто посіканий азійський стиль.

В реториці ставлять вони собі взірцем ясний і простий стиль Лізія і домагають ся, аби під зверхньою формою чути було життєву правду й силу.

В політиці являють ся вони переконаними республіканцями і для того поборюють монархічні аспірації Цезара.

Члени того гуртка, до котрого належали: Валерій Катон, Гай Ліціній Кальв, Фурій Бібакуль, Валерій Катуль, Гельвій Цінна, Гай Меммій, Тіцідас, Квінт Корніфіцій і Корнелій Непос, були сполучені з собою ще й зв'язками земляцтва, бо майже всі вони походили з північної Італії, з міст, що лежали над Падом.

Провідниками гуртка були В. Катон і Ліціній Кальв.

Валерій Катон.

Перший з них написав дві епічні поеми п. з.: „Діана“, „Лідія“, а може й „Dirae“ (прокляття), котрих авторство приписували також Вергілієви, і віршовану сатиру „indignatio“ (обуреннє), в котрій доказував, що він походить з вільного роду.

Гай Ліціній Кальв, син історика Ліцінія Макра, жив від 82—47 р. Був низький ростом і худий. Катуль називає його в одній вірші „вимовним карликом“. Писав елегії, епіграми, ліричні твори фалейськими віршами з еротичним змістом, весільну пісню й епіліон „Іо“.

Гай Гельвій Цінна, якого убив помилково натовп римського люду на похороні Цезаря (44 р.) прославився головно поемою „Смирна“, над котрою працював цілих дев'ять літ. В ній оспівував він грішну любов дівчини Смирни до рідного батька Кінея, з котрим вона по переказу мала сина Адоніса. Поема була переповнена вченими аллюзіями, а написана стилем тяжким і замотаним.

В „Propempticum Pollionis“ наслідував Цінна Партенія, що довгий час перебував у домі його батька й описував якісь подорожі.

Марко Фурій Бібакуль прославився ямбами. Маємо кілька його насмішливих віршів на (Валерія) Катона:

Катон граматик, латинська сирена
Сам лиш поясняє і робить поетів.
Як побачить хто дім мого Катона
На червоно закрашені причілки
І городчик із сторожем Пріяпом,
Той здивуєся, де б' то міг навчитись
Катон скромности й мірности такої,
Що його три листки капусти й келю,
Дрібка круп і два грозна в халупчині
Аж до сивого довели волосся.

Гай Меммій, визначний намісник Бітинії (з 57. р.) писав незнані нам близше еротичні поезії, подібно як і Тіцидас, Квінт Корніфіцій і Корнелій Непос. Останні для нас не більше як пусті імена.

Публій Теренцій Варрон уродився 82. р. в місті Атакс у Галлії нарбоненській.

В поемі (в дакт. гексам.) *Bellum Sequanicum* описав похід Цезаря на Секванів. Крім того переклав із грецької мови географічно-астрономічну поему і „*Argonautica*“ Апольонія Родийця.

З тих творів маємо тільки скупі виривки.

Не багато більше знаємо про лихого епічного поета Волюзія і дидактика Егнатія, та про сатириків Севія Ніканора і Ленея.

Гай Валерій Катуль

уродився 84. р. в місті Вероні в багатій родині. В молодім віці поїхав до Риму, де залюбився в Кльодію, сестрі ославленого людового трибуна Кльодія і почав складати в честь своєї любки, котру називає Лесбією, гарні вірші, повні глибокого чуття. Шира любов Катулля до тої наскрізь зіпсованої жінки тревала чотири роки (від 61—58. р.) Коли-ж Кльодія вибрала собі іншого поклонника, поет уражений зрадою, з пропретором Меммієм поїхав у Бітинію. Пробувши в Азії рік, вернув ся 56. р. у Рим і знов кинув ся в вир життя. Але нові любовні пригоди не розбудили вже в нім давніх почувань. Його поетичний запал уже погас. Швидко перервала ся й нитка його нещасного життя (ок. 54. р.)

Свою поетичну діяльність почав Катуль згідно з принципами „нової школи“ ученими „епіллїями“, себто віршованими образками з життя богів і героїв. В виборі тем і їх обробленню, а навіть у стилі ішов поет слідом за александрійськими вченими віршописцями.

Будова тих оповідань (переважно в дакт. гексам.) виказує нераз чималі хиби. і так у 64. поемці „Весілле Пелея і Тетиди“ разить за надто довгий епізод з описом малюнку на канапі, де була представлена сцена, як Тезей покидає Аріядну на острові Дії.

Поема про Аттіса (63) замітна своєю віршовою формою. Рідкий стих галліямбічний

— — — — — | — — — — —

досить добре віддає історію бурливого життя королевича Аттіса, що приїхав з товаришами у Фригію і тут оскопив себе, щоби стати жерцем Реї Кибелі.

Дуже гарні весільні пісні 61. і 62. Перша зложена 5-ти стиховими строфами (4 гліконеї [— — — — —] і ферекратей [— — — — —]). Строфи ті співає на переміну хор дівчат і парубків під домом Манлія Тор-

квата, що женить ся з Вінїєю. Деякі місця тої пісні значають ся великою ніжністю. — Другу пісню в дакт. гексам. співають теж два хори. Замітна вона м. и. своїм рефреном.

В склад другої частини творів Катулля, що містить ся в нашій збірці на початку, входять переважно короткі пісоньки, писані ріжними розмірами: фалецейським (40), сапфійським, асклепіядейським, сенарами ямб., холіямбами (8) і один пріапейським.

(⊥ ~ ⊥ ~ ~ — ~ — | — ~ ⊥ ~ ~ — —)

Тими короткими віршиками, повними глибокого чуття і щирих гадок, здобув собі Катуль славу першорядного римського лірика. Деякі з тих пісень здають ся нам пілком модерними.

Збірку свою присвячує Катуль історикови Корнелієви Непосови. В 2. і 3. пісні оплакує поет смерть улюбленого воробчика Лесбії. В дальших творах він або виливає свої любовні почування й обожає Лесбію, або звертаєть ся жартівливо до своїх товаришів, або страхає своїх супротивників, що страшно пімстить ся на них за те, що залицяють ся до його милої.

Третя група обнимає епіграми в елегійних дистихах. В них дає поет вислів свому обуренню і гнівови на Цезара і його спільника й помічника Мамурру. Ті епіграми наслідував пізнійше Марціяль.

Старинні критики не ставили Катулля висше від Горація або Вергілія. Зробили се аж новійші вчені, м. и. Шанц. Катуль, що правда перевисшає всіх інших римських поетів безпосередністю і силою чуття, але за те не дорівнує їм моральною повагою. Його вірші, особливо інвективи, часто несмачні, грубі й брудні.

На українську мову переклав я¹⁾ свобідно значну частину творів Катулля. Деякі переспіви були друковані в „Осі“ за 1912 р. Подаю тут що красше:

До Лесбії.

Нумо, Лесбіє, жити і любити:

А пусті балачки стариків поважних

¹⁾ „Старе вино в новім місці“, 1913. — „З чужої левади“. 1913.

Дуже мало будуть нас обходити.
Сонце хай собі сходить і заходить —
Нам, як тільки короткий день минеть ся,
Вічну прийдець ся спати нічку разом.
Дай мені поцілунків тисячу й сто
Потім тисячу другу й знову сотню дальших,
Третю тисячу, впісля й сотню третю
А як мати-мем тисячів багато,
То змішаємо їх, щоби не знати,
Щоб не завидував який непотріб,
Як би знав, що є стільки поцілуїв.

Неморальний зміст і стидкі слова деяких своїх поезій оправдує поет ось як: (XVI.)

Має бути чистий
Справдішній поет,
Його-ж листи й вірші
Мають вільний лет.
Бо вони лише тоді
Дотепні і модні,
Як легенькі і масні
І трохи свободні.

Як так можуть звеселити,
Що зачнеть ся серце бити,
Не у молодців горячих,
А в мужів слабих, ледачих,
Що вже їм не служить сила,
І простигла кров у жилах.

Поет про себе.

Катуллю, бідний, перестань шаліти вже
І що, як бачиш сам, пропало, те й покинь!
Колись тобі сияло ясне сонечко,
Як ти ходив, куди вела дівчинонька,
Що ти її любив, як нїодну потім,
Чимало там було між вами жартів - псот,
Їх ти бажав, не відкидала й дівчина.
Тоді блистіло ясне сонечко тобі,
Тепер вона не хоче й ти слабий не смій

Жадати їй нелюбого, та не сумуй
А сильним духом лихо видержи й терпи.
Прощай, дівчино, твій Катুলь терпіти-ме
Не піде вже до тебе, й не наприкрить ся,
Та ти покинена будеш журити ся,
Яке-ж нещасна, жде тебе потім життя,
Хто схоче ще тебе? Хто гарною назве?
Кого любити меш? Чисю звати ся?
Кого меш цілувать і гризти усточка?
Та ти, Катуллю, кріпко свій зарік держи!

Ненависть і любов.

Ненавиджу й кохаю.
Може питаєш чому
Роблю се я? — Не знаю,
Серцем лиш чую й тепло!

М. Теренцій Варрон (116—27).

Осторонь від реформаторських змагань поетів нової школи, так званих аттиків, стоїть М. Теренцій Варрон з Реати. Був се муж стародавніх чеснот, котрого найкраще можна би порівнати з Катонем Старшим. Коли в 50-их роках розгоріла ся домашна війна, стояв він по стороні Помпея. Потім, подібно як Цицерон, погодив ся з Цезарем, і відсунувши ся від публичного життя, віддав ся літературній, а поперед усього науковій праці.

Своїм широким умом обняв він усі майже галузи тодішнього знання і дав Римлянам енциклопедію, з котрої черпало багато пізнійших учених.

Після дослідів німецького вченого Ritschl-a (Opuscula III. t.) написав Варрон около 74 праць, усього разом яких 520 книг. Варрона цікавила не лише література і штука, граматика, історія, географія, археологія, право, але й рільне господарство. З наукових праць того полігістора заховали ся нам частини його граматичного підручника „про римську мову“ і 3 книги про

„сільське господарство“ (*rerum rusticarum* l. III.), написав 36 р. пер. Хр.

Після свідoctва Гієроніма написав він „Меніпейських сатир“ 150 книг, „Поем“ 10 кн., „Промов“ 32 кн., „Псевдотрагедій“ 6 кн., „Сатир“ 4 кн.

З „Меніппейських сатир“ знаємо наголовки численних книг, пр. „Аборіген“ (про людську вдачу), „Агатон“, „Козяча бійка“ (про розкіш), „*Cave canem*“ (стережи ся собаки!), „Маній“, „*Marcipor*“ і інші, переважно грецькі титули. В тих сатирах наслідував Варрон грецького циніка Меніппа з Гадари (ок. 250 р. перед Хр.). Теми до сатир зачерпнув Варрон з мітології, філософії, з римської бувальщини і щоденного життя. Форма сатир була почасти прозова, почасти віршована. Уривки тих сатир, числом 591, подає головню в своїм словарі візантійський учений Ноній.

Варрон любував ся у старосьвітських і дивачних словах, пр. *Argo citiremis* — Арго із швидкими веслами, *conscribillare* — списати, *arma margariticandicantia* і ин. Латинська мова сатир пересипана густо грецькими словами, взятими певно з оригіналу Меніппа. У прозі попадають ся часом римові получення, пр. у 2. сатирі з книги: „*Cras credo, hodie nihil*“ (Завтра повірю, сьогодні ні): *quibus instabilis animus ardens mutatiliter avet habere et non habere fastidiliter inconstanti pectore*: в них хиткий дух загорить ся до чогось змінчиво й бажає мати і знов відкидає, змерзивши в несталому серці. В поезіях находимо також фігуру алітерації: „*Est modus matulae*“, (про п'ятику):

*Vino nihil incundius quisquam bibit:
Hoc aegritudinem ad medendam invenerunt,
Hoc hilaritatis dulce seminarium,
Hoc continet coagulum convivia.*

Ніхто не пив щось приємніше, як вино,
Для лічення журби десь винайшли його,
Воно веселости солодкий семинар,
• Бенкети всі піддержує вина пугар.

Варрон був горячим поклонником старини, та все наводив своїм землякам перед очі образки староримських чеснот.

У 18, сатири з кн. „Bimarcus“ каже так: „У дідів і прадідів наших слова тхнули чесноком і цибулею, але душа була в них дуже гарна“, у 20. „Союзникам ти ворог, ворогам союзник, війну провадиш так, що всі війни переносиш до дому“. З „Cuculus“, 2.: „Як треба йому одежі, яку несеш, то пощо дреш? А як не треба, то пощо несеш?, з „Devicti“

Гей спішіть ся жити, дівочки,
Поки дозволяють вам рочки
Бавити ся, їсти і кохати в смак
І в ярмо Венери нахиляти карк.

Прегарний опис бурі читаємо в сатири „Marcipor“ (Марків невільник).

Repente noctis circiter meridie,
Cum pictus aer fervidis late ignibus
Caeli choream astricen ostenderet,
Nubes aquali frigido velo leves
Caeli cavernas aureas obduxerant,
Aquam vomentes inferam mortalibus;
Ventique frigido se ab axe eruperant,
Phrenetici septentrionum filii,
Secum ferentes tegulas, ramos, syrus.
At nos caduci naufragi ut ciconiae,
Quarum bipinnis fulminis plumas vapor
Perussit, alte maesti in terram cecidimus.

Буря.

Серед тиші десь коло півночі притьмом
Весь овид блискавками запалав кругом.
На небі показались хороводи зір,
Дошеві легкі хмари десь приплили з гір
І заслонили неба простір золотий,
Немов з без'одні воду ллючи на людей;

Нараз вітри, скажені діти буруна
Спід зимного десь вихопились бігуна
Й несуть з собою сьміттє, листє й дахівки,
А ми розбиті бідні, наче ластівки,
Яким огонь громовий крилонька цілі
Обпалить, сумно так приникли до землі.

З тих відломків поетичної творчости Варрона слідно його неабиякий талант. Пробиваєть ся з них здоровий гумор, бистрий дар обсервації життєвих явищ і людської природи, високо розвинене патріотичне почуттє, велика ерудіція й читаннє в грецькій літературі. І треба щиро пожаліти, що з його великанської письменської спадщини так мало нам заховало ся.

Критичне виданнє Варронових сатир Франца Біхелера разом із сатирами Петронія і пріапейськими віршами, у Вайдмана в Берліні, 1904.

ПРОЗА.

а) Історики.

І в сій добі чимало письменників зачинає свої історії від засновання Риму. Одначе своє оповідання вони залюбки прикрашують ширше розведеними епізодами, вставленими промовама й неісторичними переказами.

1. Квінт Клявдій Квадрігарій написав історію Риму, почавши від галлійського пожару (390) до смерти Суллі що - найменше в 23 кн. З захованих уривків його твору бачимо, що його стиль був ядерний, речення короткі, але повні змісту.

2. Валерій Анцій почав свою історію від заложення столиці і довів її теж до смерти Суллі (78. р.) Опис був просторий, бо обнимав 75 кн. Одначе автор дуже часто свідомо фальшував історію, додавав і розмальовував багато подробиць із власної фантазії та всюди старав ся вихвалити Римлян, а поперед усього своїх предків з роду Валеріїв. За те своїм противникам, на пр. Сціпіонам, він не шадив доган, а навіть обид. Численні помилки в хронольогії і сторонничім з'ображенню подій виказує йому м. и. Лівій. На твір Анція звернули також увагу грецькі історики Плютарх і Діонізії з Галікарнасу.

3. Гай Ліціній Мацер замітний тим, що у свій „Літопис“ в 21 кн. вплив визначно демократичну тенденцію. З давнішими часами справив ся він коротко, а ширше описав сучасні йому події. Цицерон дорікаючи йому¹⁾ за його балакучість та не дуже бистрий ум, каже про нього, що „його стиль не був багатий, але й не

¹⁾ „Закони“ I. 2, 7.

бідний, мова не дуже блискуча, але й не цілком шорстка, а в винаходженню й описі предмету була в нього дивна докладність“.

4. Квінт Елій Туберон брав живу участь в горожанській війні між Цезаром і Помпеєм, при чім стояв за останнього. По битві коло Фрарзалю (48) помирился з побідником, вернув ся до Риму та став займатися літературою. Крім „Історій“ (від заснування Риму) писав правничі праці, наслідуючи мову і стиль старших письменників.

5. Корнелій Сізенна був претором 78. р., а вмер у 67. р. яко легат Помпея в війні з морськими розбійниками. В 23 кн. подав він короткий погляд на мітичні часи Риму, а широко зобразив часи і діяльність Суллі, звертаючи пильну увагу на принадність вислову. Стиль його був архаїчний. Римському письменству прислужився ще й перекладом збірки оповідань і новель Арістиди з Мілету.

Автобіографію написав Л. Корн. Сулля (138—78) у 22 кн.

Біографію Помпея Великого і його батька Гнея Страбона описав їх визволенець Вольтацілій Пітоляй.

Короткий хронологічний нарис склав приятель Цицерона Тит Помпоній Аттік (109—32). Він писав крім того монографії різних визначних родів (Юніїв, Марцеллів), латинські віршові похвали славних мужів, а в грецькій мові панегірик Цицерона.

Гай Юлій Цезар,

(100 — 44)

славний вожд, політик і засновник цісарської династії в Римі, визначився також на літературній ниві. У вільних хвилях свого короткого, але діяльного життя, нераз серед походу або в таборі писав він твори наукові і белетристичні, прозою і віршом. З області граматики написав він твір у 2. кн. „Про аналогію“¹⁾,

¹⁾ Нині не захований.

де м. и. радив „мов підводних скель вистерігати ся незвичайних слів“. Сам Цезар у своїх писаннях держав ся того правила дуже докладно. Його мова чиста, взірцева. Старанно оминає він чужі слова, звороти і конструкції, так само вирази перестарілі і діалектичні. Подібно як його характер був рішучий та енергічний, а розум на скрізь тверезий, так і стиль його ясний і прозорий, позбавлений майже всяких окрас.

Два його твори заховали ся в цілости.

1. Спомини з галлійської війни (58—52 р.), в 7 кн., при чім на кожду книжку припадає опис одного року тої війни. Протягом свого майже десятилітнього намісництва в Галлії, підбив Цезар усі племена того багатого краю і таким чином придбав їх для римської культури. Цілий твір виповняють переважно описи воєнних приготувань, походів, сутичок і боротьб, будови мостів і кораблів, облоги міст. Всюди лиш брязкіт оружжя й розлив крові. Для більшої імовірности говорить Цезар про себе все в третій особі. Хвалить себе рідко і скромно, напр. при кінці II. кн.: „За сі діла на основі реляцій Цезара, ухвалив Сенат богослуження подяки протягом 15-ти днів, що до того часу не трапило ся нікому“.

В опис подій вплітає Цезар, за прикладом інших істориків, промови знаменитих осіб, як послів, полководців і свої власні заохоти до війська. Славна його розмова з начальником Германців Аріовістом. В його уста вкладає Цезар м. и. такі глибокі слова: „Істнує право війни, на підставі котрого побідники приказують побідженим те, що самі хочуть. Коли-ж він не приписує римському народови, як він має користати з свого права, то хай же і римський нарід не перешкоджує йому в його праві“. (I. кн.).

Увага читача з приємністю спиняєть ся на тих нечисленних світлих постатях народних героїв, як Думнорікс, Аріовіст, Верцінгеторікс, що нераз з великою пошвантою старали ся згуртувати своїх земляків задля оборони від чужинецького забору. З напруженою увагою читаємо про їх геройські змагання й визвольні бої. —

Але Цезар, як тільки пізнав змінну вдачу Галлійців і переконався, що вони наскрізь революційний елемент, доти не спочив, поки всього краю не прибрав до рук. Пишучи й видаючи свої пам'ятники, хотів Цезар показати себе римській публиці з як найкрасшого боку, виказуючи фактами свою хоробрість і рішучість. Завоювання Галлії він оправдує як оборону від напасти і спосіб для забезпечення границь римської держави.

В переважній частині подій Цезар сам брав участь тай описує їх як очевидець, про інші факти сповіщає на підставі реляцій своєї штабової канцелярії. Свої спомини написав він поспішно в 51. р. Опис війни доповнив як очевидець його легат Авль Гірцій подіями років 52. і 51.; його твір становить осьму книгу видання Цезарових споминів.

2. Спомини про домашню війну (49. і 48. р.) обнимають 3 кн. Докінчити їх перешкодила Цезарови смерть.

Доповнення про війну александрійську, африканську й іспанську походять від незнаних по імені авторів, а видано їх із посмертних паперів Гірція, що погиб у боротьбі під Мутіною (43. р.). Їх стиль значно ріжнить ся від Цезарового: він сухий та одноманітний.

Крім тих творів зладив іще Цезар збірку дотепних приповідок, яку цісар Август невідомо чому заборонив видавати. В 45. р. написав він полемічну брошуру „Проти Катона“, де старав ся обнизити заслуги покійного републиканця, при чім завзято змагав ся з авторами похвал Катона, м. и. з Цицероном. Так само, як і оба попередні твори, не дійшов до нас його поетичний твір „Подорож“ (опис його мандрівки з Риму до Іспанії в 46. р.). Про його промови пише Цицерон (у „Брутї“, 261—2), що вони „дуже йому подобають ся і що Цезар зпоміж усіх майже бесідників говорить по латині найпринаднійше. Мова його була блискуча і зовсім не старосвітська, голос, рухи й постать величні й благородні.“

Корнелій Непос

(99—24 р.)

походив з западанської Галлії, але проживав головно в Римі. Тут обертав ся серед таких визначних осіб, як Помпоній Атик, Цицерон, Катуль, і належав до кружка „нової школи“ римських письменників.

Більша частина творів Непоса не дійшла до нас. Маємо згадки про отсі його твори (почасти й уривки з них): Поєми, нарис усесвітньої історії в 3 кн., „приклади“ з старшої й новійшої історії Риму, життєписи Цицерона, Катона й ин.

З найбільшого і найважнішого його твору „Про славних мужів“ що, як здогадують ся вчені мужі, обнимав 8 категорій у 16 кн., маємо тільки 1 кн. повну і частину другої. А саме: з істориків маємо заховані під іменем Корнелія Непоса життєписи Катона Старшого й Атика. В своїх біографіях полководців (переважно Греків) Корнелій Непос подає на основі грецьких жерел життєписи, а радше похвали кільканайцятьох полководців грецьких і одного пунійського, Ганнібала. Вибір о стільки невдатний, що між знаменитих мужів зачислив автор таких мало замінних людей, як Датам і Тімолеон. Історичні події з'ображає він нераз невірно, а до своїх жерел ставить ся некритично. Стиль його ясний і прозорий, але засіб слів доволі вбогий.

Гай Саллюстій Крісп

уродив ся в 86. р. пер. Хр. у сабінськїм містї Амітернум. Походив з багатой родини, дістав високу освіту, але при тім був дуже легкодушний, так шо вже молодим чоловіком розтратив на гулянках значну частину батьківщини. В політиці стояв Саллюстій за Цезара та належав до людового сторонництва. Як проконсуль Африки придбав він собі величезні грошеві засоби, за які купив собі в Римі палату й заложив гарний парк на Квіриналі. Умер між 36—34 р.

В своїх історичних творах пропагує Саллюстій отверто свої політичні погляди. Заховали ся нам цілі 2 монографії й уривки з „Історій“.

1. В „югуртинській війні“ (111—105) накидує ся автор остро на римських оптиматів, представляючи їх великий моральний занепад, жадобу грошей і власти, продажність і цілковиту військову нездатність. Маючи в своїх руках провід у війні, шляхта без сорому занацищувала інтереси римського народу та завдала йому чимало матеріяльних страт. Римські війська зазнавали одної поразки за другою, зате ясным блиском засіяв талант Югурти. Що йно Марій, провідник римських плебеїв і новий римський полководець, привернув у війську карність і легко побідив Югурту. Затє вихваляє Саллюстій гарні прикмети того мужа, вкладаючи також в його уста одну промову.

У вступях, характеристиках дієвих осіб і мовах бере собі Саллюстій за взірець Тукидида, наслідуючи його потрохи і в стилю. Досить дивно виглядає нам нахил до моралізування у Саллюстія, чоловіка, що замолоду був крайним розпусником: „Неслушно нарікає людський рід на свою природу, що вона слаба і не довговічна та що кермує нею радше припадок, ніж чеснота. Бо при докладній розвазі не знайдемо нічого більшого ні знаменитшого над неї і радше бракує людській природі запопадливости, ніж сили або часу. Але керманичем та провідником життя смертних людей є дух: він, той неминущий та вічний володар людського роду усім править і кермує, а сам не підлягає нічийому кермуванню“.

Подібно резонує автор у передмові до „Війни Катиліни“, де хвалить силу духа і показує його всесторонний занепад в особі Катиліни. Образ героя спід Пісторії змальований чорними красками, але твір читається з великим інтересом. Автор користав у сій монографії з тогочасних урядових і літературних жерел, але не встеріг ся від грубих історичних помилок. Головна вартість монографії лежить і тут в епізодах, мовах і характеристиках. Поведенне Цезара старається автор пока-

зати в кориснім світлі. За те нападає на оптиматів і зменшує заслуги Ціцерона: „Але коли Люцій Сулля оружем придбав верховну власть у державі, тоді за добрими початками пішли злі наслідки: всі грабують та крадуть, один хоче дому, другий поля, побідники не знають ні міри ні стриму, допускають ся на горожанах поганих, жорстоких злочинів“.

В римській історіографії має Саллюстій велике значінне тим, що ввів до неї засаду прагматизму, себто він не лише реєструє події, але й розглядає підклад, на яким вони повстали, характеризує дієві особи, звертає увагу на географію краю й етнографію, вкінці вплітає свої власні рефлексії. Психольогічну його манеру наслідує з пізнійших істориків Тацит, що називає його „блискучим письменником“. І взагалі старинні критики переважно високо цінили письменський талант Саллюстія, й подивляляи його стиль ясний, виразний, забарвлений архаїзмами, притім багатий, ріжносторонний, відповідний предметови. Марціяль признає йому перше місце між римськими дієписцями. В деяких рукописах творів Саллюстія находять ся ще дві промови — поради Цезарови, (*orationes suasoriae*) і інвектива на Ціперона, що їх давнійше теж уважано за Саллюстієві, але тепер признають підробленими, мабуть у часах Фронтонa, коли Саллюстій ізза своїх архаїзмів дуже зріс у ціні.

КРАСНОМОВСТВО

розвивалося у Римлян від початку під сильним грецьким впливом. Докладну історію римської реторики подає Ціцерон у своїм „Брутї“ (Brutus). Зі старших красномовців найславніші були М. Антоній (143—87) і Люцій Ліціній Красс (140—91).

В. часах Ціцерона боролися в Римі з собою два реторичні напрями, азізьський і ново-аттицький. Але сама азізьська реторика мала дві відміни. Творцем т. зв. рубаного стилю, що оперував головню короткими реченнями, був Гегезій з Магнєзії. Його манєру розвивали дальше два брати з Алябанди, Гієрокль і Менекль. Вони любили стиль дїбраний, з відміреними реченнями, котрі прикрашували віршовими окінченнями. Їх противниками були Айсхиль з Гніду й Айсхиль із Мілету. Сї знов дбали про стиль надутий, патетичний. Без усякої міри перетяжували вони речення образами й штучними прикрасами. Влучно названо сей стиль азізьським бароком.

Найвизначнішим його представником у Римі був

Квінт Гортензій Горталь

(114—50), сучасник Ціцерона. Сей зручний адвокат виступав у найголосніших тогочасних процесах або в згоді з Ціцероном, або як його противник. І так боронив він Верреса, а виступав проти Помпея в дискусії про закони Габінія (67. р.) і Манілія (66. р.).

Гортензій відзначався великою пам'яттю і говорив з запалом. Промови його не дійшли до нас. — Прихиль-

ником азійського стилю випадає вважати також Цицерона, хоча сам він уважав себе клясиком, римським Демостеном і взагалі ідеалом красномовця. В 50-их роках підняла ся проти його диктатури опозиція ново-аттиків під проводом Марка Юнія Брута, одного зі змовників проти самовлади Цезара. Ново-аттики (Калідій, Гай Ліціній Кальв, Квінт Корніфіцій) уважали найбільшим грецьким красномовцем Лізія і старали ся його наслідувати. Цицеронові закидали вони ось сякі хиби: „що він надутий, перетяжений словами, говорить на азійський лад, занадто часто повторяєть ся, що дотепи його холодні, його композиція слаба і що він як на мушину надто мягкий“.

Дивним дивом ново-аттики всі, не виключаючи Цезаря і Корнелія Непоса, повмирали молодими. Вже в 44. р. тріумфує Цицерон, що його противники замовкли. І вони замовкли на віки, бо їх твори зовсім не дійшли до нас.

М. Туллій Цицерон

уродив ся 106. р. пер. Хр. в місті Арпіnum. Походив з лицарського роду. Його батько, засібний чоловік, післав молодого Марка wraz із братом Квінтом у Рим, де вже оба вчили ся реторики в школі Ліцінія Красса. Вдягнувши мужеську тогу, пішов Марко на короткий час до війська, але швидко покинув військову службу. В Римі посвятив ся приватним студіям правничим і реторичним. На ринку слухав промов славних тоді красномовців М. Антонія, Сульпіція Руфа, Аврелія Котти й інших. Одночасно при боці Квінта Муція Сцеволи авгура, а пізніше його брата понтифіка, запізнав ся докладно з римським правом. Тоді-ж доповнив своє знання грецької мови й літератури, перекладаючи на ла-

тинську мову Аратові „Небесні явища“ (про астрономію) Плятонів діалог „Тімай“, Ксенофонтів „Діалог про господарство“ й ин. При нагоді пізнав докладно всі чотири головні системи філософічні: епікурейську, академічну, стоїцьку і періпатетичну, при чім особливо академічна припала йому до вподоби. Стоїк Діодот проживав довший час у його домі і вчив його діалектики. Для докінчення своєї теоретичної освіти поїхав Ціцерон в 79. р. у Грецію. В Атенах слухав викладів академіка Фільона, потім Антіоха, а на острові Родос ходив до реторичної школи славного Мольона і навчився здержувати потрохи свій молодечий запал.

Вернувши ся майже скінченим красномовцем у Рим, взяв ся Ціцерон наново до адвокатської практики і ступнево, уряд за урядом, поступав у державній службі. Вибраний конзулом на р. 63. відкрив змову Катиліни, на свою руку покарав смертю головних змовників і дістав за те на підставі ухвали сенату почесну назву „батька вітчизни“. Але вже за пять літ після того постарав ся людовий трибун Кльодій, о виданне закону, зверненого спеціально проти Ціцерона. Не маючи ні звідки помочи, втік Ціцерон завчасу у Грецію, після чого його дім на Палятині зруйновано, а місце присвятили понтифіки богині свободи. Та вже на другий рік, завдяки заходам впливових людей, відкликано Ціцерона з вигнання (58. р.). Славний красномовець вернув немов у триумфі у Рим і дістав винагороду за всі страсти.

В 53. р. вибрано його авгуром, а в роках 51—50. управляв замість консуля провінцією Кілікією. Там з'єднав собі лагідною вдачою і справедливістю усе населенне.

Коли-ж вернув ся в Рим, захопив його вибух домашньої війни між представником аристократів Помпеєм, визначним колись полководцем і Цезаром, здібним дипломатом і знаменитим стратегом. Оба супротивники хотіли мати по своїй стороні Ціцерона. Марко Туллій по довгім ваганню сполучив ся з Помпеєм і поїхав з ним у Грецію. Але по битві під Фарзалем, 48 р., звернув ся до Цезара і дістав від нього амнестію. В Ри-

мі відсунув ся Ціцерон на якийсь час від державних справ і пильно заняв ся літературною працею. По смерті Цезара, 44. р., Ціцерон обнимає провод у сенаті і веде завзяту словесну боротьбу проти узурпатора Антонія. Чотиринайцять промов з того часу (44. і 43. р.) вийшло під назвою Філіппік. Але швидко підтято крила горячому старикови. Антоній погодив ся з Октавіаном і зажадав голови Ціцерона. Посіпаки зловили красномовця в утечі і вбили його 9. грудня 43. р.

Ціцерон був визначним політиком, знаменитим красномовцем, добрим батьком родини і щирим приятелем. В римській літературі займає він першорядне становище, головно ізза великого числа творів і заслуг для розвою латинської мови. Стиль його багатий, ріжноманітний і гарний став клясичним взірцем, на котрім учили ся і вчать ся цілі покоління. І треба признати, що в формі і стилю є мало людей рівних Ціцеронові в обох старинних літературах.

Але той стиль небуденний і доволі далекий від звичайної мови і способу вислову пересічного освіченого чоловіка; він тільки в мовах є на своїм місці і викликає гарне вражінне.

В інших областях письменської творчости, в котрих Ціцерон пробував своїх сил, себто в на пів наукових, на пів популярних творах реторичних, філософічних, історичних і в поемах, той стиль неприродний, надутий, переладований реторичними прикрасами не мило вражає і втомляє читача. Тому що Ціцерон любить про все оповідати широко і докладно, виходять його наукові твори надто розтягнені і розводнені. Ясности викладу шкодить дуже діалогічна форма підручників. Але за те годі винити самого Ціцерона. В історії обох клясичних літератур часто бачимо те явище, що пустий та незначний зміст виступає в гарній, викінченій формі язиковій (як на пр. у Ціцерона), навпаки важний і цінний зміст, високі й оригінальні думки гублять ся в невідповідній формі (як у Плятона).

І взагалі в старині наука не була так докладно відділена від літератури, як нині. Науковим творам пи-

сьменники густо-часто надають артистичну форму так, що до тих мішаних продуктів мусить історик старинних літератур прикладати іншу міру, ніж роблять се історики новіших літератур.

Промови.

Найбільшу славу здобув Цицерон на полі красномовства. Будучи з фаху судовим адвокатом, виголосив він протягом 39 літ (від 81—43. р.) своєї адвокатської й політичної діяльності 57 промов. З них найвизначніші отсі:

Сім промов проти Верреса, бувшого пропретора Сицилії, що за свого урядування, в р. 73—70., допустив ся нечуваних здирств і злочинів, котрі взагалі кидають темне світло на місію римських культурників по провінціях. З тих 7 мов (*orationes Verrinae*) тільки дві дійсно виголосив Цицерон у суді (70. р.).

Чотири мови проти Люція Катиліни, славного змовника т. зв. Катилінарки (*orationes Catilinae* 63 р.). Перша з них, виголошена в сенаті, а звернена до присутного на засіданню Катиліни, починаєть ся питаннями, повними патосу: „Доки-ж то врешті, Катиліно, надуживати-меш нашого терпцю? Доки ще шал сей твій буде нас висмівати? Доки кидати ся-ме твоя розгнуздана зухвалість? Ні трохи тебе не турбує нічна залога Паляцію, ні сторожі в місті, ні страх народу, ні збіговище сих усіх, ні се найбільш укріплене і безпечне місце для засідань сенату, ні трохи не зворушили тебе уста і лица присутних? Чи гадаєш, що твої пляни не стали явними? Чи не бачиш, що свідомість сих усіх держить твою змову у путах? Хто з нас, думаєш, не знає, що ти робив минулої, а що попередної ночі, де ти був, кого скликував, яку зробив постанову? Що се за часи, що за обичаї!“

Четверта промова кінчить ся таким покликком до сенату: „Длятого рішіть старанно про останній ратунок вітчизни і римського народу, про ваших жінок і дітей, про

жертівники й огнища, про храми і святині, про доми й оселі усього міста, про державу і свободу, про се все рішіть, так як ви постановили відважно. Маєте такого консуля, що не завагаєть ся послухати ваших ухвал і те, що ви постановите, доки його життя, могли-ме боронити і самим собою запоручити“.

Треба признати, що Ціцерон умів по мистецьки промовляти до чуття і розуму слухачів, вмів спонукати їх волю до ділання, піднести духа та потішити, а йому самому ніколи не забракло відваги провести в діло те, що признав за добре і чесне. Про се свідчить його оборона Квінта Росція з Амерії (80), де він накидаєть ся на могутнього любимця Суллі Хризогона і не щадить навіть самого диктатора.

А вже неабияку честь приносить Ціцеронові його благородна, вільна від особистої ненависти боротьба з людьми, котрих він уважав ворогами публичного ладу і свободи, з П. Кльодієм (в мовах *pro P. Sestio*, *pro T. Annio Milone*), з Цезаром і Антонієм (14 філіппік з 43. р.).

Але не можна промовчати і сього, що Ціцерон боронив за гроші і таких людей, що їх справа була не тільки непевна, а навіть нестійна, напр. Л. Мурену (63. р.), П. Корнелія Суллю (62. р.) і ин. Та тут оправдує його потрохи фах і практика адвокатська.

З менших промов Ціцерона літературний інтерес має оборона грецького поета Архіа з Антіохії (62. р.). В ній висказує промовець похвалу наук і поезії. В 23. розділі читаємо слова характеристичні для такого завязатого націоналіста, яким був Ціцерон:

„Коли-ж хто думає, що грецькі вірші меншу мають вартість як латинські, дуже помиляєть ся, бо грецькі читають ся у всіх майже народів, а латинські обмежені своєю тісною країною“.

В реторичних творах був Ціцерон ще найбільше оригінальний, бо неодно взяв із власного досвіду. Але й тут опираєть ся він переважно на грецькі жерела, ба й сам подає, які читав грецькі нариси й підручники (технай) реторики.

В „Брутї“ або книжці про славних бесїдників (*Brutus de claris oratoribus* 46 р.) подає Цицерон історію красномовства Греків і Римлян.

В 3. кн. свого твору „*De oratore*“ говорить автор про значінне, роди і потребу красномовства, а потім про завдання, які має сповнити добрий промовець, аби його мови були добре збудовані й вигладжені. Вкінці подає вказівки, як виголошувати мови, з якою мімікою і з якими рухами тіла.

3. В творі „*Orator ad M. Brutum*“ (46. р.) або про найліпший рід говорення зображає він ідеал промовця в різних родах вимови і стилю.

В філософичній діяльності не держав ся Цицерон одної системи, але вибирав з кожної те, що найкрасше і що найбільше відповідало потребам Римлян. Значить, Цицерон був еkleктиком.

Написав він 6 кн. про державу (в рр. 54—51), де розважає про те, яка форма державного устрою найліпша.

Про закони в 3. кн., 46—43. р.

Пародокси Стоїків до М. Брута, в р. 47.

Academica в 2 кн., з р. 45.

Границі добра і зла в V. кн., з р. 45.

Тускулянські розмови в V. кн.

Природа богів у 3 кн., 45—44 р.

Катон старший про старість, 44 р.

Ворожба (*de divinatione*) в 2 кн. (про вмлість про-рокування), з р. 44. — Доля (44. р.). — Тімай (44. р.). — Лелій про приязнь (44. р.). — Про обовязки, кн. 3, (44. р.).

Маємо також деякі відомости про незаховані до тепер філософичні твори Цицерона.

Цицерон займав ся від молодих літ творами грецьких філософів, головно ізза користий, які сподївав ся з них добути для своєї реторичної практики. В пізній-шій віці приводять його до філософії зверхні причини, родинні нещастя, політична бездільність по першім тріномвіраті (від 55—52. р.) і диктатура Цезара (46—44.).

В тих літах написав Цицерон переважну частину своїх філософічних творів, що властиво є перерібками з грецької мови.

Пишучи вельми поспішно й багато, не мав Цицерон часу вглубити ся як слід у грецьку філософію і перетравити глибокоумні системи грецьких мислителів: Сократа, Плятона, Арістотеля, стоїків, епікурейців, скептиків і ин. Длятого в його філософічних писаннях трапляють ся нераз річеві помилки і неясні місця. Як зверхню форму тих творів вибрав автор арістотелівський діалог. Про се говорить він сам у тускулянських розмовах, кн. II., 3. 9. ось як: „І так звичай періпатетиків і академії говорити про всі річи й освітлювати їх з противних сторін подобав ся мені не лише длятого, що инакше не можливо було би дійти, що в кожній річи правдоподібне, але й тому, що се найліпша реторична вправа“.

Инші твори Цицерона, як прозові памятники з часів його консуляту, написані в грецькій мові, і політичні поеми „Про мій консулят“ (*De consulatu suo*) у 3. кн., з р. 60. і „Про мої часи“ з р. 56—54. загинули. Не велику літературну вартість мали також 2 инші його поеми: „Про британську експедицію“ Цезара й епос „Марій“.

Тими творами Цицерон радше підорвав свою славу, ніж збільшив її.

Так само у його великій, захованій переписці находить ся чимало річий, що освітлюють його малодушність і змінність характеру.

Оперши ся переважно на ті неприхильні для Цицерона вістки, оцінив славний учений Т. Момзен дуже остро політичну діяльність Цицерона й обнизив його літературні заслуги. Але той строгий осуд не приніс надто великої чести й самому критикови, бо з ним не згодив ся ніодин инший учений. Навпаки, не бракло учених старинних і новіших, що вміли об'єктивно оцінити многосторонню літературну діяльність великого мужа і найти в ній і чимало добрих сторін.

ПОЕЗІЯ.

Публій Вергілій Марон

являєть ся немов ветераном римської поезії і займає в ній більш-менш таке становище, як Гомер у грецькій.

Вергілій уродив ся 70. р. пер. Хр. в селі Андес коло Мантуї, в домі середньо-засібних батьків. До шкіл ходив у Кремоні, а потім у Римі. В 42. р. потерпів Вергілій при розділі земель між ветеранів. Маєток його два рази забирали насильно висулжені вояки, про що поет згадує в своїх екльогах. В тім нещастю помагали йому, як могли, Азіній Подліон і Меценат, з котрим поет жив у великій приязни. Йому присвятив він свої „Георгіки“, написані 36. р. Від 29. р. до кінця життя працював поет майже виключно над своїм найбільшим твором, Енеїдою. Умер 19. р. в Brundisium вертаючи ся з наукової подорожі до Греції.

Твори.

В своїй творчости старав ся Вергілій свідомо наслідувати найкрасші взірці грецької літератури. До зложення твору потребував усе поради й заохоти приятелів. Писав поволі і часто змінював та вигладжував віршову форму своїх поем. У Вергілія був визначно епічний талант; через те писав він свої твори дактилічним гексаметром.

Збірка „Буколік“ (Bucolica, звичайно eclogae), себто пастуших пісень ідилічного характеру, містить у собі 10 невеличких творів. Перша, третя, пята, сема і девята пісня, мають діалогічну форму, всі інші опи-

сову. В ідиллях наслідує Вергілій головно Теокрита, але за грецькими назвами криють ся в нього часто римські особи, а нерідко й сам він промовляє спід пастушої маски. В кількох екльогах міряють ся з собою віршами два пастухи, а третій видає суд. Хто красше заспіває, тому призначає в нагороду телятко або кубки. В своїх імпровізаціях доторкають ся пастухи часто сучасних подій. В екльогах трапляють ся й любовні мотиви. Нераз читаємо нарікання пастуха, що не може назад повернути до себе серця пастушки; взагалі настрої сих пастуших пісень переважно сумовитий. В четвертій пісні звіщає поет народини чудесного хлопця, що буде великим чоловіком — і поверне золотий вік. Мабуть думав тут поет про сина Азінія Полліона; але пізнійші покоління відносили сю віщбу до Августа або й до Ісуса Христа, що прийшов на світ як раз у тих часах. Екльоги повстали в роках 42—39. Сучасників поета найглибше вражали алегоричні буколіки з їх прозорими алюзіями до загально знаних подій та осіб. Ми цінімо в них свіжість і безпосередність чуття, вдатну композицію і гладкий мельодийний вірш.

Більше самостійний був поет у своїх „Георгіках“, (*Georgicon libri IV*), написаних у р. 38—30. У вступі говорить, про що співати-ме.

Що на засівів буйність впливає, коли випадає
Землю орать, Меценате, й коли долучати до вязів
Винну лозу, як волів випасать і ховати худобу,
Та скільки досвіду треба, бжілок шоб доглянуть
Гошадних.“

І так в 1. кн. говорить поет про хліборобство, в 2. про плеканне дерев і садовини, в 3. про хов худоби, в 4. про бжолярство (пасічництво). Правдивою прикрасою сеї дидактичної поеми, що обнімає 2118 віршів, являють ся численні епізоди: передмова, опис змін, що настали по золотім віці, опис бурі, явища на небі й на землі по убивстві Цезара (1. кн.), похвала прикмет Італії, весни і сільського життя (II), опис боротьби биків, про житте кочових племен (III), про славного пасічника Арістея, міт про Орфея і Евридику (IV).

Зміст, що доторкаєть ся всяких рільних відомостей, узяв поет почасті з Гезіода, Гигіна, Магона, Ксенофонта, а почасті з власного досвіду. Трапляють ся в його поемі й деякі хибні твердження, як напр. опису жнив та молочення збіжжя. Поет бажав більше забавити читача, а менше дбав про наукову вартість поеми. Серед дидактичних поем старини займають „Георгіки“ одно з перших місць.

Докладного змісту тих творів не подаю, бо вони знані ширшому загалови доволі з вдатних переспівів В. Шухевича.

Таксамо зміст Енеїди здебільшого відомий кождому з славної пародії І. Котляревського. Та перерібка мабуть стала причиною, що й досі не маємо перекладу тої найвизначнішої римської епопеї.

Над Енеїдою працював Вергілій до самої смерти (від 30—19. р.). Заки ще він узяв ся до тої праці, писав з запалом Проперцій (VII, 34. 63.).

„Він прославляє тепер оружже Троянця Енея
Й мури лявінські міцні, кладені на берегах :
Змовкніть, автори римські всі враз, уступіть ся Геленці !
Прийде щось більше мабуть над Іліяду на світ“.

І поет сповнив ті великі надії своїх земляків. Своєю поемою (у 12 піснях) він заступив їм Гомерові твори. В першій половині, де описані Енеєві блукання по морю і всякі, почасті любовні пригоди (на пр. з Дідоною в Картагіні), подає він немов Одиссею в мініатурі, в другій половині описує боротьби Троянців з Лятинами, виразно наслідуючи Іліяду. Як Ахіллє має найгрізнішого противника в особі Гектора, так і Еней здобуває вороже місто аж тоді коли вбив свого супротивця Турна, короля Рутулів. Такі паралелі бачимо в Енеїді на кождім кроці. Також у композиції наслідовав Вергілій Гомера. Він не описує сам пригод Енея, але каже їх оповідати головному героєви на дворі Дідони. Прегарний (в 2. п.) опис збурення Трої, з'ображенне нещастя Лякоонта і його синів, хитрощів Сінона і подвигів Неоптолема. В дальших піснях велику роль відграють пророцтва. Боги кермують усіми ділами Енея, так що

він являє ся немов лялькою в їх руках. Сталий його епітет „побожний“.

В шестій пісні сходить Еней у підземний світ, де його батько показує йому тіни пізнійших героїв. У семій прибувають Троянці з Сицилії до Ляціум. Еней заручаєть ся з донькою короля Лятина, Лявінією, судженою Турна. Тоді Юнона посилає Фурію, щоби вона викликала війну. По стороні Енея стає між іншими етрусський герой Мезентій, вольська амазонка Камілля і переселенець із Аркадії, Евандер. Його сина вбиває в боротьбі Турн. В дев'ятій пісні (pendant Гомер. Дольонеї) відзначають ся два звідуни Ніз і Евриаль. Поема кінчить ся смертю Турна. Мати Лявінії, Амата, на вістку про здобутте міста вішаєть ся.

Переказ про Енея обробляло багато письменників, як на пр. Стезіхор, Невій, Катон. Вергілій надав йому високопатріотичну тенденцію¹⁾ й ужив яко засіб для прославлення юлійського роду, а посередно також цісаря Августа, у яким бачив добродія людскости (пр. у щиті Енея, VIII, 675).

Енеїдою придбав собі Вергілій безсмертну славу. Поміж іншими латинськими епопеями займає вона перше місце. Швидко по смерті поета почали Римляни з неї вчити по школах. В середніх віках люди так дуже чудували ся хистови Вергілія, що не бачили поза ним Гомера. Аж німецькі учені 19. століття обнизили значінне Вергілія і що йно в новіших часах зрегабілізував його славу Гайнце („Vergil's epische Technik“, 1903).

Інші твори Вергілія, (мабуть із його молодечого віку, з них деякі підроблені) мають менше значінне.

„Комар“ (culex) бачить, як гадина підповзає до сплячого пастуха і тому кусає його. Пастух будить ся, убиває комаря, а потім і гадину. В сні являєть ся йому його спаситель-комар і розповідає докладно про свою смерть і що він бачив у підземнім світі. Зворушений

¹⁾ VI. 851.

„Ти, Римлянине, щоб тямив, як править народами сильно (В сїм твоя вмілість), як мирні звичаї, накинуть підбитим; Милувать тих, що послушні, і як покоряти зухвалих.“

тим пастух з великим піетизмом похоронює комаря, висипує йому могилу, засіває її гарними квітками і кладе на ній надгробний напис:

Бідний комарю, ось сторож худоби за твою прислугу,
Що ти йому спас життя, тобі з вдячності сипле могилу.

Се епіліон виказує, що правда, деякі хиби композиції, але вірш гладкий і добре збудований міг вийти спід пера Вергілія, в роках 53—43.

„Шинкарка“ (Copa) запрошує подорожного у господу, захвалюючи всякі присмаки і вигоди. Ся весела описова поемка зложена в 19 елегійних дистихах.

„Затирка“ (Moretum), се спеціально італійська омаста до хліба з чесноку, селери, сира, оливи й оцту. Поет описує докладно і з немалим талантом, як селянин Сіміль, продавець ярини, встає досвіта, розкладає в печі огонь, меле на жорнах зерно, потім іде в город по ярину і приготує собі затирку на сніданне. Ся гарна ідилія, мабуть твір Вергілія, обнімає 144 гексаметри.

„Прокляття“ (Dirae) кидає автор на вояка Баттара, що загарбав його хутір. Бажає йому в 103 гексаметрах усяких нещасть, а землю закликає, щоби не родила грабіжникови. В другій частині поеми виливає поет свою тугу за коханкою Лідією. Деякі вчені приписували сей твір Валерієви Катонові, що також стратив свій ґрунт за диктатури Суллі, але ситуація з'ображена в поемі, промовляє радше за 41. роком і за авторством Вергілія.

В „Етні“ (664 гексаметрів) старає ся поет пояснити причини вульканічних вибухів, ідучи за наукою стоїка Посейдонія. В сій поемі гарні особливо епізоди, у вступі проханне помочі Аполльона, похвала жадоби знання, а нагана захланности, опис вибуху Етни, серед котрого не втратило життя тільки двох молодих людей, що ратували батьків з вогню.

„Ciris“ (з грецького кейріс, стрижка — морський птах), в 500 гексаметрах, поема айтиольогічна. Переказ оповідає, що Ніз, король Мегари мав гарну дочку Сциллю, яка полюбила батькового ворога Міноса. Мінос облягав з військом Мегару, але не міг її здо-

бути, поки у Ніза був на голові пурпуровий волос. Його обтинає потайки сплячому батькови Сциллі і тим спричинює здобуттє міста і смерть Ніза. За кару перемініє її Амфітрита в білого птаха з пурпуровими перами. Одночасно Зевес замінив Ніза (nisus — яструб) в водного орла (галієвта), що раз у раз гонить за стрижкою, де тільки її побачить. — Епізоди в поемі, як на пр. дві промови няньки, що відраджує Сциллі обстригати батькови чародійне волоссе, займають надто багато місця і псують цілість. — Сей переказ находимо також у 8 кн. *Метаморфоз* Овідія.

Крім сих творів зберегла ся ще під іменем Вергілія збірка зложена з 14 коротких епіграм і 3 приапейські вірші неприличного змісту. Називають їх також *Catalepton* (каталептон — Дрібнички). Автор звертаєть ся в них до різних осіб з похвалами або з насмішками.

Від IV. століття настає звичай складати з віршів Вергілієвих нові поеми, т. зв. центони. Найславнійший є весільний центон Авзонія. В середніх віках уважали Вергілія чарівником, а його віршів уживано до пророцтв. І се теж свідчить про велику популярність безсмертних творів мантуанського поета.

Менші поети.

Твори Вергілія послужили взірцями для цілої плеади сучасних і пізнійших поетів. Овідій у 16. листі (IV. кн.) з Понту вчисляє близько 30 імен таких поетів. Знаємо переважно тільки наголовки їх епопей, з троянського, тебанського й аргійського циклю. Деякі з них оспівували історичні події, на пр. війни Цезара. Та всі твори тих поетів загинули, крім малих уривків.

Люцій Варій Руф (74—14. р.) прославив ся головно своєю трагедією під наг. „*Тиест*“, виставленою по боротьбі під *Actium* (30 р.), за котру цісар Август

виплатив йому величезний гонорар. Писав також епічні поеми, як на пр. про смерть Цезара і панегірик у честь Августа. Заслужив ся він теж виданням Енеїди з помертних паперів Вергілія.

Дидактичний поет Емілій Мацер переробляв з творів александрійського віршописця Нікандра чудациькі поеми про птахів (*Ornithogonia*), про їдовиті гадини (*Theriaca*) і про цілющі рослини.

Квінт Горацій Флякк.

Житєпис. — Горацій уродив ся 68. року пер. Хр. в містечку *Venusia*, що лежить у південній Італії на границі між Апулією і Люканією. Батько його, визволенець, власник невеличкого хутірця, постарав ся дати синові доволі гарну, як на ті часи, освіту. Вчив ся Квінт спершу в родиннім місті, а потім у Римі. Звідтам поїхав на висші студії до Атен, де пробув кілька літ. Коли-ж вибухла домашня війна між републиканцями і Антонієм (43 р.), Горацій вступив у військо Брута і боров ся коло *Philippi*, 42. р. Коли-ж побачив, що република безповоротно пропала, користаючи з загальної амнесії вернув ся в Рим.

Тут проживав якийсь час у недостатку, бо його батьківщину забрали вислужені вояки, аж поки через своїх знайомих, поетів Вергілія і Варія, не дістав доступу до Мецената, могутного римського пана. Той великодушний протектор молодих письменників подарував Горацієви досить значний маєток на провінції і поручив його цісарєви Августови. Вільний від журби про житте, міг Горацій віддати ся виключно літературним заняттям. Умер 8. р. перед Хр. незабаром по смерти улюбленого Мецената.

Твори Горація. — Горацій здобув собі своїми творами славу першорядного римського лірика. Наперед написав він одну книжечку епод (*Epopdi*), за взором гре-

цького поета Архіл'юха з Парос (коло 700. р.), котру видав коло 30. р. Еподи названі від того, що по дов- шім віршу (ямбічним триметрі) переважно наступає ко- ротший, кінцевий (*versus epodus*: ямбічний диметер). Зміст епод по більшій часті глумливий, а тон агресив- ний. В другій еподі, що належить до найкрасших творів Горація, описує він ідиллічне життя на селі, а в 11. житте на островах щасливих. В пятій і останній (17.) еподі ви- сміває поет чарівницю Канїдію, в 1. і 3. звертаєть ся до Мецената. В останніх сатирах накидаєть ся поет на різних людей, на доробкевича (4.), на кепського поета Мевія (10.), на поганих жінок (8. і 12.), на злочинних Римлян, що кидають ся у братовбийчу війну (7.).

Своїм характером зближають ся еподи потрохи до сатир, а формою до пісень (од), на пр. епода до кеп- ського поета Мевія.

Відв'язане судно іде під злим знаком,
Везучи смрода Мевія.
Ти, Австре, тям його побити із обох
Боків страшними філями!
Най чорний Евр на морі збуренім линви
Й розбиті весла рознесе.
Хай вдарить Аквільон той сам, що на горбах
Трясе й ломає дубину.
Хай приятних не бачить звїзд у темну ніч,
Як зайде Орїон сумний.

Одночасно з еподами писав Горацій сатири, що їх назвав розмовами (*sermones*); першу книжку (10 са- тир) видав 35. або 34. р., другу (8 сатир) між 30. і 29. роком. Сатири почав Горацій писати під впливом лек- тури Люцілієвих творів, до чого сам признаєть ся в 4. і в 10. сатирі. Але одночасно ганить він остро свого вчителя Люцілія. Закидає йому не лише грубі похибки в будові вірша, але й сам зміст його сатир уважає часто занадто маловажним.

Як кожду збірку своїх творів, так і сатири присвя- тив автор Меценатови (I, 1.). Про свою знайомість із

тим опікуном письменників говорить він іще в 6. сатири. В 7. описує подорож до Brundisium. В деяких „гутірках“ виступає поет в ролі цинічно-стоїчного проповідника, що дорікає людям за їх хиби, на пр. за захланність, незадоволенне своєю долею, заздрість (1.). Девяту (9.) сатиру, в котрій Горацій описує забавну пригоду з причепою, переповів свobodно Іван Франко, змінюючи дактилічний гексаметр оригіналу на відповіднійші ямбічні вірші.

Характеристичною прикметою сатир являєть ся їх переважно діалогічна форма.

В I. книзі сатир говорить автор сам від себе, в II. вводить як головних бесідників різні особи: стоїцького філософа Стертінія (3.), віщуна Тейрезія (5.), що подає способи, як полювати на спадщину. В 7. сат. поетовий слуга Давус, користаючи з хвилевої свободи в Сатурналіях (*libertas Decembris*) говорить свому панови досить неприємні річи в дусі стоїцької філософії. Сам поет виступає в тих сатирах як слухач, часом бере участь у дискусії. Через те надає тим сатирам драматичну форму, яку стрічаємо також у Плятонових діалогох.

Другу збірку сатир закінчив і видав поет коло 30. р. В дальших літах (від 20.—9.) написав Горацій 2 книги листів (разом 22), до котрих долучив іще третю книжку, довгий лист до Пізонів, поетику (у 467 віршах). Зміст листів досить ріжнородний. Автор обговорює в них літературні питання, або описує пригоди з приватного життя. До Мецената звертаєть ся у трьох листах першої книги (1., 7. і 19-ім). Всі листи писані легким і свobodним стилем і переплітані золотими гадками філософичного змісту чи й просто взятими з житевого досвіду.

„Що королі нагрішать, за те болять чуби Ахайців“. (II. 1. 14).

„Той половину зробив, хто зачав: але розуму треба“. (II. 1. 40).

„Хто має досить, нехай не бажає вже більше нічого“. (II. 1. 46).

„Як посуда не чиста, все, що-б не налив ти, сквасніє. (II. 1. 54).

„Небо, не душу змінюють ті люди, що гонять за море“ (I, 11. 27).

„Добрий і мудрий лише чоловік щасливим буває“ (I. 16. 20).

В третім листі, що має осібний наголовок „de arte poetica“ викладає автор теорію поезії, особливо драматичної. Важні його думки про істоту і ціль поезії:

„Або користь приносять або звеселяють поети“.

„Той голоси всі дістане, хто миле з солодким мішає“ (II. 3. 343).

Цінні і філософські сентенції, як на пр. отся:

„Гори родить намагають ся й родить ся мишка маленька“ (139).

При кінці поеми (вірш 453—476) находимо гарну карикатуру поета, глум над поетичним шалом.

Так як то хорого на докучливу коросту й жовтачку
Або на страх фанатичний чи то на погану падачку,
Всі так боять ся й тікають перед божевільним поетом,
Люди розумні; а хлопці йому докучають і гонять
Сміло за ним. Коли гордо белькоче поеми й блукає
Наче пташник, що чатує на косів і впаде в керницю
Або де в яму, позвольте най довго вигукує: „Пробі!
Ох допоможіть, горожани“! най жаден не йде ратувати.
А як би хто хотів допомогти і линву спустити,
Скажу: Ти знаєш, а може він скочив там сам і не хоче
Зовсім спасати ся? Тай оповім їм про смерть Сицилійця
Того поета. Коли Емпедокль забажав уходити
За безсмертного бога, ускочив по зимній розвазі
В Етну горючу. Поетам нехай буде вільно вмирати.
Хто ратує насильно, той робить то само, що вбійник!
Се вже не перший раз і не буде вже він чоловіком,
Як його виймеш і славної він не покине бажати
Смерти. Й не знати пощо він мазюкає вірші; чи може
Він намочив на батьківську могилу чи злочином може
Цвинтар сумний осквернив: се лиш певне: шаліє мов ти грис,
Що повиломлював штаби і втік із запертої клітки
Дурнів і вчених жене і лякає цупкий декляматор,
А вже як зловить кого, то держить і вбиває читаннем.
Пявка не пустить ся скіри, аж поки насмокче ся крови.

З наведеного уривка можна пізнати прикмети стилю листів. Автор кидає думки нераз без звязи і часто уриває мисль, заставляючи читача догадати ся решти. На 17. р. припадає так зв. *carmen saeculare*, пісня в столітню річницю заснування Риму.

Але за найкрасші вірші Горація треба вважати оди або пісні (*carmina*), що їх поет писав принагідно, в пориві широкого вітхнення або за намовою приятелів. Першу збірку, в трох книгах, що обнимає пісні з років 30—23, випустив він у світ (себ то дав переписати в більшім числі примірників) коло 23. р.; другу, в котру увійшли твори з р. 17—13., в 13. р. перед Христом.

В сих віршах, складаних у грецьких строфах: альцейській, сапфійській, асклепіядейських і архільохійських, доторкаєть ся автор майже всіх сторін людського життя.

Найчастійше оспівує він вино й любов та звертаєть ся до приятелів із закликом, щоби вживали нинішнього дня, бо не знають, чи діждуть ся завтрішнього. Але автор уміє вдарити і в поважні струни своєї ліри, про що свідчать деякі оди третьої книги, звані патріотичними або римськими. Має він чуле серце і на красу природи, хоч такі пісні, де прирівнання до життєвих образів бере з природи, у нього досить рідкі, як у загалі в старинній поезії. Деякі пісні відзначають ся жартивливим, деколи трохи злобним тоном.

Гарний віршик до Лідії (I. 8). Закоханий спортсовець.

Лідіє, скажи далебі
Чому нищиш так Ефеба,
Чом палиш коханнем так?
Він міцний і не старий ще —
Чом же не вчаща на грище,
Не видать його в іграх?

Чом не мчить ся в перегони,
Чом не уїздає коний,
Дикунів галлійських злих?
Не купаєть ся й оливи
Чом боїть ся гірш кропиви,
Зброю чом заніс на стрих?

Він, що диск нераз чи й спису
Кидав за граничну рису,
Де сховав ся він тепер?
Як Ахіль в дівочім строю,
Може він тіка від бою,
Шоб у нім не згиб, не вмер?

До віршової форми прикладав Горацій багато старання. Знаємо, що він писав свої вірші поволі і раз у раз вигладжував їх. Зміст пісень брав із життя або переспівував грецькі сюжети Алькая, Сапфони, Піндара, Архільоха, Біона й інших.

Разить трохи в його творах науковий, мітольоґічний баяст і стиль, подекуди надутий і тяжкий.

Але всетаки Горацій як співець, критик і філософ-учитель вельми прислужив ся римській і всесвітній літературі. Своїми творами поставив він собі „памятник тривкійший від криці“, бо живе в устах тисячів людей, переважно молодежи.

Публій Овідій Назон

в 10-ій елегії IV. кн. своїх „Сумних листів“ сам описує своє життє і свої родинні відносини.

Уродив ся він з багатой лицарської родини в Сульмоні, краю Пелігнів, 43. р. пер. Хр. В Римі вчив ся реторики і права у славних тодішніх учителів. Але урядницька кар'єра не подобала ся йому і він швидко відказав ся від неї. Був три рази жонатий, але тільки з третьою жінкою жив довго і щасливо, поки не постигло його тяжке нещастє. А саме при кінці 8. року по Хр. велів йому цісар Август вибрати ся з Риму, призначаючи йому на поселенне місточко Томі над Чорним Морем. Причиною заслання були 1) любовні твори Овідія, в яких побожний цісар бачив жерело загального згіршення, 2) якась провина супроти цісарської родини. На вигнанню пережив поет Августа; вмер 17. р. одночасно з Лівієм.

Твори Овідія.

Овідій мав визначно-ліричний талант. Писав свої твори переважно елегійними дистихами. Віршував легко і багато, а слабші річи, як сам признаєть ся, кидав часто в огонь. Усю його творчість можна поділити на три періоди. Перший період обнімає еротичні поеми, листи і твори, що не дійшли до нас, як трагедію „Медея“, сатиру на злих поетів, епіграми й ин. В другім періоді працює поет головно на полі дидактики й епіки (Поетичний „календар“ і Метаморфози). Третій період обнімає літа вигнання, від 9—17 року; в тих часах поет писав виключно сумні елегії.

Свою поетичну діяльність почав Овідій елегіями, в котрих оспівував свою любов до Коринни.

Цілу збірку елегій затитулував він „Amores“ (Любовні пісні). Друге видання її в 3. книгах, що дійшло до нас, походить з 2. р. перед Хр. Всі три книги обнімають разом 49 елегій у 2.500 віршах.

Реторичним способом описує автор різні події з життя Коринни: перше пізнання з Коринною; відмовна відповідь любки; Коринна вдає недоступну; тужить за папугаєм, що здох їй; вибираєть ся в морську подорож; лежить недужа в ліжку; відвідини автора. Подібні любовні мотиви стрічаємо вже в грецьких еротичних епіграмах, в обичаєвій комедії Менандра, в елегіях інших римських поетів, вкінці в деклямаціях і свазоріях реторичних шкіл. Ті теми були очевидно спільним добром, котрого вчили по школах. І справді, в Овідієвих елегіях чуєть ся радше шкільні віршовані вправи і фантазійні комбінації, ніж пережиті вражіння. Навіть Коринну уважає Шанц недійсною особою. У деяких надто фривольних елегіях, як напр. I. 5, I. 7, II. 13, III. 7., відкрили вчені мужі грецьке добро, а саме перерібки Фільодема з Гадари.

Небогато елегій, як на пр. елегія на смерть Тібулля (III. 9), опис процесії в честь Юнони (III. 13), спір між трагедією а елегією (I. 2), про безсмертність поетів, можна вважати за справді оригінальні витвори Овідієвої Музи. Деякі елегії, що відзначають ся дидактичним

тоном (I. 8, I. 4, II. 3, III. 4), становлять перехід до Овідієвої „Любовної вмілости“.

За реторичні вправи треба вважати також „Листи“ або „Героїди“, що обнимають 21 любовних листів на мітичній тлі. Три відповіді мужів на листи жінок признають загально підробленими. Важніші з них оті: 1) Пенельопа до Улікса (Одиссея) 2) Філлїда, дочка тракійського короля, до сина Тезеєвого Демофонта. (Вона дорікає йому за невірність і грозить самовбийством, коли не привернеть ся до неї), 3) Бризівна до Ахілля, 4) Федра до Гіпполїта, 5) Енона до Париса, 6) Гіпсіпіля до Язона, 7) Дідона до Енея, 8) Гермїона до Ореста, 9) Деяніра до Геракля, 10) Аріядна до Тезея, 11) Сестра Канака до брата Макарея, 12) Медея до Язона, 13) Ляодамія до Протезїля, 15) Сапфона до Фалона, 16 і 17) Парис до Гелени й Гелена до Париса, 18) і 19) Герона і Леандер, 20, 21) Аконтій і Кидиппа. (Аконтій написав на яблуку! „Клену ся Діяною, що вийду замуж за Аконтія“ і підкинув його Кидиппі в святині Дїяни. Дівчина мимохіть вимовила присягу і мусїла віддати ся за Аконтія). — В листах малює автор душевні стани залюбленої дівчини або жінки: намову до любови, тугу за милим, жаль по розлуці, згадки про щастє, гордість, покїрну слухняність, гнів, заздрість, біль по невдачі, погрози, передсмертні розважання. Але ті штучні афекти героїнь не дуже нас зворушують. Ми чуємо, що се штучне красномовство, котре з дійсним життям і переживаннями людського серця мало має спільного.

Висше станув поет у своїх дидактичних творах:

1. *De medicamine faciei*, тоб-то про косметику лица, очевидно жіночого („Тут ви поради шукайте, як пишная врода зівяне, вміість моя певне й вам стане в пригодї колись“).

2. *Ars Amatoria*. (Вміість кохання) в 3 книгах. На вступі заповідає автор зміст твору.

В перших двох піснях подає автор ради мужчинам, як найти собі любку, як познайомити ся з нею, як

підійти її, опанувати й на все задержати, щоби любов не вкучила ся.

Автор говорить тут переважно з власного досвіду і подає ради, важні по всі часи і для всіх мабуть народів: „Женщини хочуть дивитись, і хочуть, щоб їх оглядати“. Часто у щастю ми склонні до збитку й розкоші; штука спокійно знести успіхи й щастє в життю“. Деякі гадки мають загальнійше значінне:

„Як пропливе попри нас не вернеть ся вдруге знов філя. І як година мине, вдруге не верне ся знов“.

В третій книжці подає автор ради дівчатам, як мають ловити хлопців, як їх бавити і довший час держати в своїх сітях. Чудуємо ся тут тонкому, психологічному чуттю автора, як добре він знає вдачу та примхи людей обох полів. Свої забавні науки переплітає він часто прикладами з мітольоґії, як любовна пригода Марса з Венерою (II. 561), Ахилля і Дейдамеї (I. 681 і далі). Таким способом вводить автор у свій виклад різнородність, що піддержує нашу цікавість до останньої хвилі.

При кінці кожної пісні доторкаєть ся автор доволі слизьких річий, описуючи дразливі ситуації, але робить се з незвичайним спритом і чарівною грацією, обходячи такі місця натяками та двозначниками або збуваючи їх жартами. Тон поеми легкий, жартівливий і принагідний.

3. *Remedia amoris*. (Ліки на любов) подає автор тим, яких занадто пригнітає любовне ярмо. Радить закоханим зайняти ся продуктивною працею, пошукати собі іншої любови, переситом обридити собі розкіш, оминати стрічі з любкою, вишукувати хиби в її вдачі то що.

Крім любовних тем цікавила поета мітольоґія.

Староримські перекази обробив він у поетичнім календарі під заголовком „*Fasti*“.

До 9. р. вспів він описати свята лише з половини року, від січня до червня, при чім один місяць припадав на одну книжку. Цілість присвятив поет Августови. По смерті цісаря (14. р.) Овідій, що перебував на ви-

гнанню, взяв ся наново до перерваної праці і присвятив її Германікови, від котрого сподівав ся помилування. Одначе смерть не дала йому докінчити твору.

Помисл віршованого календаря переняв Овідій від Келлімаха, що в своїх „Айтіях“ писав про початки міст і причини ріжних свят, празників і забобонів і поясняв етимольогію назв. Подібно й Овідій досліджує початки римських свят. Принагідно звертає він увагу й на астрономію і подає назви й рухи звізд, хоча не всюди вірно.

Форма викладу ріжна: переважно говорить поет від себе, але нераз каже оповідати про якесь свято богови, що в його честь свято було встановлене, або подає видуману розмову з яким небудь знавцем старини. Композиція твору майстерна, описи докладні і наглядні, форма гладка.

В своїх „Метаморфозах“

у 15 книгах подає автор землякам у добірній формі грецькі міти, що кінчать ся переїнами істот живих у неживі, богів і людий у звірята, жерела, то що.

Діставши вістку про свій засуд на вигнання, поет з жалю спалив рукопис, але на щастє були вже тоді у приятелів поета відписи і таким способом дійшла до нас ця найкрасша перлина Овідієвої творчости. Зміст легенд узяв поет переважно з грецьких жерел: „Орнітогонії“ Бойоса, „Гетеройумена“ Нікандра, і „Метаморфоз“ Партенія з Нікеї.

Мало находимо в Овідія чисто італьських мітів, про Пікуса (дятла) і Помону (богиню земних плодів), про Вертумна, Ромуля і німфу Егерію.

Поєма починаєть ся сотвореннем світа (з хаосу) і кінчить ся переїною Цезара в звізду; таким способом вона зложена ніби в історичних рамах. „Метаморфози“ складають ся 100 мітів і 218 переїн, котрі поет зручно старав ся получитьи в цілість, звязуючи ріжними способами один міт із другим. Деколи вкладає він оповіданне в уста дієвих осіб і так епізодично описує переїни. Розумієть ся, що декуди таке полученне

виходить штучним і невдалим. В цілости читаєть ся твір вельми приємно. До красших партій належать: опис золотого віку, міт про Філемона і Бавкиду, Девкаліона і Пирру, Фаетона, Ніобу, Пікуса і Помону, Вертумна. Тому, що всі майже переміни представлені як кара за якийсь злочин або проступок або як нагорода за добрі діла, має ся поема також деяке дидактичне значінне. На укр. мову переклав Метаморфози Ів. Стешенко.

Вигнання глибоко вразило поета, що привик до веселого велико-міського життя. Відразу стратив він гумор і життєву силу і раз на все пропав широкий розмах його поетичної творчости.

В V. кн. „Сумних пісень“ (*Tristium libri*) переважає сумний, прибитий настрій¹⁾. Писав їх поет почасти в дорозі на кораблі, а по части вже в самих Томах. Докладно описує Овідій свій побут на чужині між Гетами і всі невігоди вигнання. Особливо докучала йому люта студінь і часті напади диких племен на місто. Не менші були й моральні страждання: туга за ріднею, за жінкою і приятелями. Видані були сі елегії в 12. р.

Ще сумнійші „Листи з Понту“ (у 3 книгах). В них звертаєть ся поет поіменно до своїх могутних приятелів з благаннем, прохати Августа, щоби хоч позволив йому змінити місце побуту, коли вже не вернути ся в Рим. Але цісар Август був глухий на всі просьби, а його наслідник Тиберій (від 14. р.) був так само невблаганий.

Надармо прославляв поет цісарську родину (Августа, Тиберія і Германіка) навіть у гетийській мові, — вмирати судило ся йому таки в непривітній Томіді.

Там написав він також свої „Прокляття зрадливому приятелеви“ п. з. „Ібіс“. Помисл і барви позичив він у Каллімаха, що ібісом (нечистим птахом, що валяєть ся у власнім калі) прозвав свого літературного противника Апольонія з Родосу. Овідій нарікає, що його ворог у Римі вперто нагадує всім про його провину, докучає його жінці і чигає на його маєток.

¹⁾ *Tristia* V. 1. 5, „Так як оплаканий стан мій, і пісня моя теж плачлива“.

Через накопиченне всяких можливих проклонів вийшла поемка скучною і несмачною.

Головна сила й вартість Овідієвих творів лежить не так у змісті, як у формі. Подивляємо у сільмонського співця незвичайну легкість віршування. Сам він пише (Trist. IV. 19, 26): „І що-небудь говорить трібував я, складало ся в вірші“. Але поет часто надуживав свого таланту і марнував сили на дрібниці, негідні великого творця.

Справедливо замічає Сенека, що бракувало йому не розсудку до здержування сваволі своїх поезій, але охоти. Овідієва трагедія „Медея“, що не дійшла до нас, була для Квінтіліяна (X. 1), „найкрасшим доказом, як дуже міг відзначити ся Овідій, коли-б волів був приказувати свому талантови, ніж потурати йому“. — Шанс називає Овідія найгеніяльнішим оповідачем Римлян.

Сучасники Овідія.

Вплив Овідієвої Музи на сучасних йому поетів був дуже великий. В 16-ім листі 4 кн. листів з Понту вичисляє сам поет імена 30. віршописців і титули їх творів. Переважна їх частина обробляла поетично перекази епічного циклю, інші писали манерою Піндара ліричні поезії, інші знову пробували сил у драмі й комедії. Для нас се пусті імена, бо твори їх не заховали ся.

Все таки катальог Овідія свідчить про се, як дуже оживлений був літературний рух в августівській добі.

За те дійшов до нас дидактичний твір Граттія „Cynegetica“ (про ловецтво) в 541. гексаметрах. Автор описує ловецькі знаряди, сіти, списи, луки і згадує про різні роди ловецьких собак. В епізодах хвалить вартість львів, а ганить роскоші. Зрештою сам опис доволі сухий і мало поетичний.

ІСТОРИКИ.

Тит Лівій

уродився 59. р. перед Хр. у місті Patavium тепер (Падуй). Дістав високу реторичну і філософську освіту. Здобуті відомости пробував виложити приступно для ширшого загалу, але швидко покинув ті молодечі проби і звернув ся до історіографії. Проживав переважно в Римі, де товаришував із славними тодішніми письменниками і був навіть милим гостем на цісарським дворі. Цісар Август закидав йому, що симпатизує з республіканцями і називав його Помпеянцем. Умер Лівій припадком поза Римом, а саме в своїм родиннім місті, 17. р. по Хр.

Свій твір „Книги історії від заложення Риму“ почав Лівій писати коло 26. р., а до кінця життя написав 142. книги, довівши історію до смерти Друза, 9. р. перед Хр. Книжки видавав він потрохи, пентадами і декадами. Заховала ся нам тільки перша, третя, четверта і перша половина п'ятої декади, разом 35 книг, з них деякі попсовані.

З решти книг маємо фрагменти в рукописах, цитати у письменників, витяги і змісти у пізніших істориків.

Заховані частини Лівієвого корпусу належать до анналістики. Автор опирав ся на жерелах, котрі сам не раз цитує. Були се головно Клявдій Квадрігарій, Валерій з Antium, Ліціній Мацер, Елій Туберон і Полібій. На історичні документи Лівій переважно не звертав

уваги. Так само його критичний змісл не представляєть ся світло, о скілько се можемо прослідити з порівняннз з Полїбієм. Не має також Лівій ясного політичного погляду, а описи битв виходять у нього дуже шабьонові. Помияєть ся він нераз у хронольогії й географії.

А все таки його значінне для римської літератури було величезне. Своїм твором затемнив він усіх своїх попередників і спричинив цілковите запропаченне їх історій. Головна сила Лівія лежить в оповіданню. На тім полі нема рівних йому між Римлянами. Взірцем мови був для нього Ціцерон¹⁾, про те стиль його виявляє виразні слїди його власного великого духа.

Се стиль добірний і блискучий, але не все ясний. Причини, що спонукали його займати ся історіографією, пояснює сам автор у передмові до 1. кн.: „І в тім я шукати му нагороди за свій труд, щоби хоч трохи відвернути свій зір від нещасть, котрі бачив наш вік через стільки лїт, коли в душі своїй відновляти му спомини тих старих часів, позбувши ся журби, що могла би, коли не відтягти ум письменника від правди, то бодай занепокоїти його“. В своїй історії досліджує Лівій між иншим житте та звичаї визначних людей, що серед миру і в війнах збільшили та скріпили римську державу. Задля красшої характеристики тих мужів він вкладає їм часто в уста промови, на жаль не історичні, а переважно видумані. В тих мовах заяснів реторичний талант автора. Про його патріотизм свідчать хоч би сі слова з тої-ж передмови: „Зрештою або мене обманює любов діла, котре я розпочав, або ще ніколи не було держави більшої, святїйшої та більш богатої на добрі приклади, анї держави, до котрої так пізно зайшла би захланність та роскоші, анї де так довго вдержували би ся і такої пошани зазнавали би бідність і ошадність“.

Замітний у його стилю поетичний кольорит.

Твір Лівія тим ціннійший, що скрізь віє з нього горяче чутте автора, видко його замилуванне до предмету і велику правдолюбність. З того погляду Квінті-

¹⁾ Почасти також Вергілій.

ліян влучно порівнав Лівія з Геродотом. Про славу, що придбав собі її Лівій вже за життя, свідчить хоч би те, що якийсь міщанин з Gades навмисне приїхав до Риму, аби тільки побачити славного історика, а побачивши його, зараз і відїхав.

Лівій був наївно-побожним чоловіком, вірив у призначенне і ворожби, і для того у своїм творі багато місця вділяє всяким чудесним знакам (*prodigia*) з яких — звичайно се були, розумієть ся, *prodigia ex eventu* — пізнавали люди будучність.

Сучасні цінили його дуже високо. З цісарів не любив його придурковатий Калїгуля. Його твір відшуквано і видавано частинами.

2. Сучасником Лівія був Помпей Трог, що написав першу латинську всесвітну історію: „філіпівські історії в 44 книгах“. Подібний заголовок мав також твір Теопомпа. Осередком світа і головною державою уважав Трог Македонїю і всі події описував з грецько-македонського погляду. Про Рим говорив коротко в останніх книгах. Неприхильну Римови тенденцію твору можна собі пояснити хиба тим, що Трог опер ся на якесь грецьке жерело. Вчені догадують ся, що була се історія Тімагена з Александрії.

З твору Трога маємо тільки незначні уривки, промову Мітрідата і витяг Юстина (з III. стол.).

Четверта (срібна) доба

обіймає роки від смерти Августа до смерти Траяна
(14—117).

Ся добра срібної латини не виказує вже таких блискучих талантів, як попередня. Злощасний вплив деяких цісарів налягає важким каменем на письменство. Майже всі цісарі сеї доби: Тіберій (14—37), Калігуля (37—41), Клявдій (41—54), Нерон (55—68), Веспазіян (69—96), Тит (79—81), Доміціян (81—96), Нерва (96—98) і Траян (98—117) шукають лаврів також на полі письменства. Деякі пишуть латинською і грецькою мовою.

І так Тіберій найвисше цінив александрійських поетів зі школи Евфоріона, любив займати ся мітольоґічними питаннями. Вільне слово переслідував жорстоко, багато письменників запроторив на вигнання, а двох, Елія Сатурніна і Кремуція Корда велів навіть стратити.

Калігуля був несповна розуму. Хотів знищити поеми Гомера, Вергілія й інших нелюбих йому письменників. З другої сторони уряджував він реторично-літературні змагання.

Клявдій писав обемисті праці з області історії (панування цісаря Августа в 41 книгах), свою автобіографію, тиргенську й картагінську історію. Займав ся також ґраматичними справами й написав монографію про гру в кости, яку дуже любив. Всі його твори загинули.

Нерон переслідував також талановитих письменників, у яких бачив небезпечних конкурентів, що могли затемнити його славу. Любив виступати в театрах, як декляматор і співак і сам зложив якусь поему під заг.: „Troica“.

Веспазіян і Тит попирали розвиток письменства й визначили з державних фондів постійну платню для латинських і грецьких реторів.

Зате Доміціян із виразним наклоном до жорстокости переслідував письменників, а філософів і астрологів казав двічі прогнати з Риму. Але велів також відновляти всюди знищені бібліотеки й заложив для талановитих артистів капітолінський агон (86. р.), на якому змагалися також письменники й поети з цілої імперії. Перед вступленням на престол писав Доміціян поетичні твори, але потім відтягнув ся зовсім від письменства.

Під пануванням Нерви й Траяна нарешті відітхнули письменники свободнійше. Останний заложив на Марсовому полі славну бібліотеку (Ulpia), але сам до письменства не мішав ся.

А) ПОЕЗІЯ.

(Дидактична й епічна поезія.)

Германік

син Друза, адоптований син цісаря Тіберія, переложив свободно на латинську мову астрономічну поему александрійського поета Арата („Файномена“). Крім того писав по грецьки комедії й епіграми.

Манїлій,

невідомий ближше поет з часів Тіберія написав дидактичну поему в п'яти книгах з області астрономії, а радше астрології. На вступі до другої книжки хвалить ся автор, що предмет його викладу зовсім новий у латинській літературі і являєть ся продуктом його оригінальної творчости.

Автор не закриває перед собою трудностей, як убрати в поетичну форму (дактилічний гексаметр) наукові відомости про небо, звізди і їх рухи.

„Предмет не має краси, буду радий, як зможу навчити“.

З поеми видно, що Германік був фаталістом:

„Все підлягає судьбі і послушне постійним законам“.

Але тих законів природи автор не мав змоги науково розслідити. Поема лишила ся невикінченою.

БАЙКА.

Федр

був найвизначнійшим римським байкарем, гідним наслідувачем Езопа (з VI. стол. перед Христом).

Про себе говорить він сам у вступі до третьої книжки байок, що вродив ся в Піерії, македонській місцевости. Замолоду дістав ся до Риму і був невільником, а потім визволенцем цісаря Августа.

Написав у ямбічних сенарах пять книжок байок (захованих разом 93), переважно перерібок з Езопа, який писав прозою.

Оригінальні байки Федра попадають ся в двох останніх книгах, але належать до слабших. До кожної байки залучена моральна наука і то не лише при кінці, але й на початку (промитіон) байки. Ті поучення нераз

не конче відповідають змістови і змислови байки. Деякі вірші, де виступають тільки люди, треба вважати віршованими анекдотами, як приміром IX. байка п'ятої книги (додатку):

Езоп і борець-побідник.

[Як не раз можна пристидати хвалька.]

Мудрець фригійський раз побачив десь борця
Побідника у дужаннях чванливого
Й спитав ся чи його противник дужший був
Від нього? Той сказав: „Не говори дурниць!
Я значно його силою перевисшав.“
Так де-ж ти, дурню, нагороду заслужив,
Як ти сильнійший перемиг там слабшого?
Війшло-б іще, коли би ти хвалив ся тим,
Що ти міцнійшого від себе побідив!

В прольогу до першої книжки говорить автор про свою збірку:

Езоп письменник винайшов отсі байки,
Які я у ямбічних віршах вигладив.
Ціль книжочки подвійна: викликати сміх
І мудрого в життя повчити радою.
Коли-ж би хтось нас лаяти хотів за те,
Що й дерева говорять, не лише звірі,
- Хай знає, що сі жарти у байках стоять.

Заслуга Федра в тому, що дав римській публиці в гарній формі плоди орієнтального, почасти й грецького духа. Наскільки був він оригінальний, тяжко нам тепер осудити, бо Езопових прозових байок заховало ся нам дуже мало. Вірш байок збудований правильно, стиль гладкий, без реторичних окрас. Байки треба вважати віршованою прозою, подібно як співомовки Руданського. Головна вага байок у їх короткості.

Теми Федрових байок являють ся спільним добром усіх культурних народів. Звірята, що в них виступають,

се ясно означені типи: вовк, се синонім захланности й лютости, ягня — доброти й наївности, лис — хитрости, лев — сили й гордості. Подаю тут у перекладі одну з найпопулярніших байок (I. 26.):

Лис і бузьок.

Не шкодити нікому: як хто образить,
Повинен мати рівну кару, байка вчить.

Лис, кажуть, запросив раз бузька наперед
На пир і предложив йому на мисочці
Ріденьку страву. Та ніяким способом
Її голодний бузьок скушати не міг.
Тоді він лиса запросив і дав йому
У пляшці дроблену їду; сам дзьоб стромляв,
Наїв ся в смак, а гостя мучив голодом,
Даремно лис лизав від пляшки шийку лиш.
Тоді ось так промовив перелетний птах:
Свій примір кожний рівнодушно хай терпить!

Численні епіки сеї доби наслідують переважно Вергілія. Оспівують почасти історичні події, а почасти далекі мітольогічні перекази.

М. Анней Люкан

належить до найбільш оригінальних поетів того часу.

Уродив ся він в Іспанії, в місті Кордубі 38. р., виховував ся в Римі разом із сатириком Перзієм. Звичаєм тодішньої молодезі поїхав пізнійше до Атен і доповнив там свою освіту. Вернувши до Риму, дістав ся на цісарський двір і завдяки протекції Нерона став швидко квестором, а потім авгуром, хоч не мав тоді ще до тих урядів приписаних законно літ. На прилюдних змаганнях у 60 р. (Neronia) відчитав він на честь цісаря панегірик. Пишучи свій головний твір „Pharsalia“ згадує поет свого добродія з великими похвалами. Але мстивий Нерон зненавидів незадовго Люкана, в якому бояв ся

найти небезпечного противника, що міг би своїм твором затемнити його епопею „Troica“. Коли-ж Люкан через неосторожність попався донощикам як співучасник у Пізонським заговорі, велів Нерон отворити йому жили. Поет прийняв без страху засуд смерті і згинув, виголошуючи партії із свого твору.

В 10. книгах „Фарзалії“, названій також „De bello civili“ описує автор горожанську війну між Цезаром і Помпеєм. Цезарова перемога під Фарзалем оспівана в сеймй книзі. Твір уривається на тріумфальному в'їзді Цезара до Александрії. Мабуть смерть перешкодила Люканови довести опис аж до убійства Цезара. Але головним героєм епопеї являється радше Помпей, до якого схилялися симпатії автора, загорілого республіканця. Історичні події описує Люкан не всюди вірно, але мабуть сам він не прикладав до сього великої ваги. За те старався він надати своєму творови як найкрасшу форму. Хоч останні книги епосу не зовсім викінчені, але вірш усюди гладкий і гарний. Часто попадаються сильні і влучні вислови й сентенції, що сталися „крилатими словами“, як прим.: „*Victrix causa diis placuit, sed victa Catoni*“. — „Побідна справа подобалася богам, але програна Катонів“. Впрочім боги у „Фарзалії“ до акції зовсім не мішаються.

Ізза реторичних прикмет стилю хвалить Люкана Квінтіліян: „він палкий і нагальний, дуже славний філософічними гадками і коли маю сказати, те, що відчуваю, повинні його наслідувати радше промовці (ретори), як поети“. З тих самих причин читано Люканову епопею залюбки по школах.

Про інші твори Люкана маємо скупі й непевні відомости.

Тит Тацій Сілій Італік

уродився 25. р. по Христі в Італії. Назви міста не знаємо. Про життєві відносини поета довідуємося дещо з одного листа Плїнія молодшого.

І так був Сілій конзулом 68. р., а потім проконзулом провінції Азії. Там придбав собі мабуть значний маєток. Вернувши до Риму, відтягнув ся від публичного життя й віддав ся зовсім літературним заняттям. Любив купувати що раз нові віллї й громадив у своїх сальонах артистичні статуї й образи. В останних літах свого життя перебував головно в гарних місцевостях Кампанії. Діставши нарїст (рака), якого годї буловилічити, перестав їсти й помер голодовою смертю в р. 100. коло Неаполю.

Головний свій твір „Punica“ (в 17. кн.) почав поет писати по зложенню консуляту. Предметом опису вибрав другу пунійську війну (220—202), яка подавала йому найбільше героїчних типів і величнїх, зворушливих моментів.

Оповіданне зачинаєть ся сагунтійською війною й виступом головного героя епосу Ганнібаля. В дальших книгах описаний славний похід пунійського вождя через Піренеї й Альпи й перші бої з римськими консулями. В шестій пісні описує автор епізодично героїські діла Регуля в першій пунійській війні. В семій книзі вихваляє нерішучу тактику диктатора Фабія, якого названо Cunctator. В осьмій книзі оспівані приготування до боротьби під Каннами, в девятій і десятій сама битва й героїські вчинки визначних провідників з обох сторін. І се кульмінаційний пункт величньої трагедії, в якій рішало ся хто має панувати над Середземним морем. Олімпійські боги мішають ся також до акції. Юнона помагає постійно Пунійцям. По щасливій битві під Каннами перестерігає вона Ганнібаля, щоб не пробував здобувати Риму. Венера, прихильна Римлянам, заманює Пунійців до багатї Кампанії й винищує там побідне військо розкошами й розпустою (XI. кн.). Дальше описана невдача Ганнібаля під Нолею, де його побив Марцель, званий „щитом Риму“ (XII. кн.). По упадку Капуї (XIII.) й Сиракуз (XIV. кн.) приходить черга на Нову Картагіну, яку здобуває П. Сципіон. В XV. кн. описана боротьба над Метавром і смерть Газдрубаля. Сципіон іде потім з військом до Гїспанії і здобуває назад сей

богатий край (XVI.). Епопея кінчить ся рішаючою битвою під Замою 202. року.

В описі історичних подій опер ся Сілій, подібно як Люкан, головно на основний твір Лівія, мітологічні окраси переняв від Гомера й Вергілія, якого наслідуює також у своїй епічній техніці. Твір забарвлений дещо стоїцькою філософією й виступають дві абстрактні богині Роскіш і Чеснота, які подібно як за Геракла змагають ся тут за Сціпіона (XV. 20.). Римський герой вибирає розумієть ся чесноту. Головна тенденція твору була: представити тодішньому римському громадянству силу й хоробрість давних Римлян, які в довголітних боях перемогли найгрізнішого противника Картагіну, що пізнійше спричинило загальний упадок обичаїв і зледащінне колись здорового й сильного народу:

„Рим тоді був ось такий; коли-ж Доля хотіла пізнійше Вдачу змінити твою, Картагіно, ти-б радше стояла!“
викликує патетично Сілій (X. кн. 657 вірш).

Сілієви Італікови приписувано ще латинську перебірку Іліяди в 1070 гексаметрах (*Ilias latina*). На початку поеми пробувано відчитати з акростиху імя *Italicus*, а на кінці *scripsit*. Але стиль обох поем виказує значні різниці. Автор Іліяди жив у першій століттю по Христі, але ближших відомостей про нього не маємо. Його поема довгі часи належала до шкільних книжок.

C. Valerius Flaccus Setinus Balbus

писав у часах Веспазіяна. Про його життя знаємо тільки, що належав до колегії 15. мужів, яких обовязком було переховувати сибіллінські книги. Після свідцтва Квінтіліяна¹⁾: „*multum in Valerio Flacco nuper amisimus* — велику втрату понесли ми недавно у Валерію Фляккови“, помер поет перед роком 90. не докінчивши свого головного твору „*Argonautica*“ в 8. кн. 5598 віршів.

¹⁾ Inst. orat. X. 1, 90.

Головну канву оповідання про похід Язона по золоте руно до Кольхиди (нинішній Крим) узяв Валерій Флякк із чотиротомового твору Аполльонія Родийця („Аргонавтіка“), з якого латинський переклад зладив Варрон з Атаксу. Той цикл переказів обробляли також інші латинські поети перед Флякком, так що його задача, яку собі поставив, не була надто легка. Дятого автор кладе цілу вагу представлення не на опис пригод смілих мореплавців Аргосу, а на їх душевні переживання.

По мистецьки змальована розпука Медеї, що мусить вибирати між батьком і коханком Язоном, з яким нарешті рішаєть ся тікати. На тому вриваєть ся епопея:

I. В заспіві подає автор диспозицію твору: *Prima deum magnis canimus freta pervia natis | fatidicamque ratem...*

Вперед про море співаєм, що божі потомки по ньому
Плили пророчим човном, що на беріг скитийський

[посміло

Вдерти ся й скелі обвислі прорвати посеред дороги
Та на кінець на шпелях сніжного Олімпу осіло.

Пеліяс, грецький король бажає позбути ся потомків свого брата Езона й поручає братаничеви Язону здобути золоте руно з Кольхиди. Славолюбний герой приймає сей приказ і каже збудувати швидкий корабель, який названо Аргосом. На поклик Язона сходять ся з цілої Греції визначні князі й герої, між ними Геракль із Гилясом, славний співак Орфей і син Пелія Акаст. Надіючи ся на поміч Юнони й Мінерви відпливають Аргонавти в тяжку дорогу. Тоді Пелій, розгніваний уведенням свого сина, висилає до родичів Язона посіпак, які вбивають Язонового брата. Родичі кінчають самовбійством.

В II. пісні описана різня мужів на острові Лемносі, через збунтованих жінок. — Наводжу тут у перекладі прегарний уступ, як Венера виступає до бою:

„Тут же й Венера сосну хитаючи виром філястим,
Згушує темряву ще і злітає на Лемнос дріжучий

В строю воєнним; бігун із дощами і світлом непевним
Гонить за нею, а батько страх збільшує почесним
[громом.

Звідси вигукує в воздух могутним голосом грізно.
Атон наперед жажнув ся від крику і море й страшенн
Багна тракійські. Відразу із леж позривались самиці
Всі, а при вименах з ляку малі сціпеніли звірята.
З нею поспішно йде Жах і безумна Незгода з гетийських
Піль і стаєнь, чорний Гнів із поблідлими лицами лютий.
Підступ, Скаженість і Лєтова постать страшєнна
З дикими рухами рук появились, як тільки до бою.
Криком гучним і знаками призвала їх Марсова жінка“.

Аргонавти приїздять на острєв і заприятнюють ся
з жінками. Язон сходить ся з королевою Гіпсиїлею.
За той час Гєракль і Тєлямон увільнюють Гєзіону, до-
чку твоянського короля Ляомедонта з рук морського
потвора. Потім герої відїздять у дальшу дорогу й за-
держують ся кілька дєнь на острові Кизікос.

В Ш. пісні підчас дальшої плавби засипляє керма-
нич корабля Тіфис, а струя занєсєть Аргос назад до
Кизіку. Аргонавти не пізнавши в нєчи околиці, зачи-
нають з мешканцями острова тяжку боротьбу, яка тре-
ває аж до рана. Потім обі сторони пізнають себе
й приносять богам жертви. В Мізії тратить Гєракль
своєго товариша Гїляса в лісі й лишаєть ся в тій
країні.

IV. Аргонавти їдуть у дальшу дорогу без нього.
В краю Бебриків побиває Поллюкс тамошного короля
Аміка в борбі на пястуки, почім герої перепливають
без перешкоди Босфор і причалюють до тинійського
побережа. Тут освободжують сини Борея Каляїс і Дзєт
короля Пінея від докучливих гарпій; при дальшій плавбі
дїстаєть ся Аргос щасливо через ціанські скали й задер-
жуюєть ся потім у краю Марїяндінів.

V. В пятій пісні прибувають герої нарешті до Фа-
зиди. Язон жадає від короля Аєта золотої вовни. Той
обіщєє йому руно під умовою, що поможе його вій-
ськам у боротьбі проти брата Перзєса.

VI. В завзятім бою побивають Аргонавти ватаги Перзея, якого від смерти з рук Язона ратує Юнона. Королева богинь розпалює потім у серці Аетової дочки Медеї пристрастну любов до Язона.

VII. При її помочи заорує Язон Марсове поле огнистими биками й засіває його смочими зубами, з яких виростають страшні змії. Діставши чари від Медеї, приводить він потворів до суперечки й вони самі себе вибивають. На нараді з товаришами намовляє їх провідник Язон до опору проти віроломного короля: (93—95 в.)

Всі ви робіть те саме і з ненавистю вдарте в тирана,
В серце держави; мені не забракне надії ні сили,
Приказ привик я сповняти, та лютости не покорю ся.
Коло Медеї заходить ся Венера:
Щільно Венера її обнімає й жагучо цілує
І разом їй ненависть з любовю вціпляє до серця.

VIII. Язон убиває потім сонного дракона, що сте-ріг золотого руна, забирає цінну вовну й Медею і обоє дістають ся щасливо до корабля, де вже ждало на них зібране товариство. Зараз відпливають на повне море. Ает висилає в погоню за втікачами свого сина Абсирта й жениха Медеї Стира. Вони доганяють Греків при гирлі Дунаю. Тоді Юнона зсилає бурю й Стир топить ся в морі; Абсирт облягає Аргос у заливі. Аргонавти на-пирають на Язона, щоби віддав Абсиртови Медею. Чарівниця противить ся такому проєктові в гарній про-мові і на тім уриваєть ся епос.

Із порівняння з оригіналом показуєть ся, що автор оспівав переказ про похід Аргонавтів досить свobodно. Деякі партії з опису Аполльонія він скоротив, інші обробив докладнійше, відповідно до свого артистичного почуття й згідно з вимогами реторики. Боги впливають на акцію досить сильно, але автор стараєть ся мотивувати її також ходом подій і вислідом змагань у душі героїв. Змальований ним Язон представляєть ся як правдивий герой із сильним характером і волею до діл. У Медеї підхопив автор типові риси жіночої вдачі,

що потрафить zarazом безтямно кохати й ненавидіти. Стиль епопеї поважний, слова старанно дібрані, вірш поправний. Богато місця в епопеї займають промови, які може найбільше цікавили Римлян, замилуваних у реториці.

З особливостей вірша наведу тут один приклад аллітерації (VIII, 135):

Interea patrias saevus venit horror ad aures
Fata domus luctumque ferens fraudemque fugamque
Virginis.

Публій Папіній Стацій (Statius)

уродив ся коло 40. року по Христі в Неаполю. Його батько був визначним промовцем і любив поезію. За молоду виступав Публій у поетичних змаганнях у своїм родиннім місті та осягнув кілька разів першу нагороду. Пізнійше відзначив ся на альбанських ігрищах, які урядив Доміціян. Виголосив там поеми з похвалами цісарських подвигів в Германії і Дакії. В році 94. перепав він у капітолінських змаганнях і вернув до Неаполю на постійний побут. Помер у 96. році. З його творів заховала ся в цілости епопея „Тебаїда“, нескінчений епос „Ахіллеїда“ і 5 книг „Сільв“.

В „Тебаїді“ в 12. кн. (9341 віршів) оповідає автор знані з грецької трагедії перекази про похід семи героїв на Теби. Зміст твору зачерпнув він з незахованого нам епосу грецького поета-елегіка Антімаха з Кольофону, який жив при кінці 4. століття. Епічний стиль і окраси запозичив він переважно у Вергілія. В описі боїв і в порівняннях наслідує також батька поезії Гомера. Не буду тут переповідати змісту „Тебаїди“, а подам кілька уривків в українськїм перекладі для характеристики письменського стилю Стація. При кінці „Тебаїди“ (12. кн. вірші 810—919) супроводить він випуск свого твору ось якою апострофою:

Довго, дванайцять я літ працював над тобою, мій творе.
Та чи ти вдержиш ся й дальше й чи буде тебе ще читати

Монарх? Тепер тобі слава ласкава і стелить ся рівно
Шлях і нові на будуче ще успіхи гарні ворожить.
Цісар наш великодушний тебе забажав ось пізнати,
Молодь тебе італійська читає і вчить ся на пам'ять;
Жий-же! Та до Енеїди божої ти не рівнай ся,
Йди все за нею з далека й сліди поважай недосяжні!
Зависть, що доси тебе заслоняла в темряві, вже швидко
Згине й по смерті моїй ти заслужену мати-меш почесть.

З тонким смаком описує поет весільний похід
Адрастових дочок Аргії і Деїпилі: (II, 230—243):

Йшли так прегарні обі й поважні в святочній одежі,
А на біленькому личку горів румянець пурпуровий,
Очи спустили у низ і в останнє туга за дівочтвом
В серці шеміла; а сором від першої стрічі на личко
Виступив; сльози потім благородні полились мов дощик.
І на той вид мягкосердні батьки сплакнули любенько.

З описів воєнних подвигів наведу одну сцену з IX.
книги вірші 105—119:

Потім счепили ся Ферес і Лік завзятуший, та Ферес
В ціль не влучив, зате Лік розторочив шолом зі
[страшним
Чубом косматим; широко розпала ся грива китаста,
Скручена вістрем і бляха безславна в споді показала ся.
Сам він ні в зад не пішов ні не скочив у бій на ворожі
Лави, а все лиш крутив ся на одному місці штудерно,
Лиш від усіх відбивав ся і сам задавав теж удари.
Довго-ж не мучить руки і при всіх своїх рухах бойових
Тіло своє береже і кохає й довкола вертить ся
Зручно. Не так як корова телятко своє боязливе
Перед страшним вовчиськом боронить і плід свій
[хоронить
Мати й рогами махає на право й на ліво довкола;
Та не боїть ся нічого сама і дарма, що безсильна
Точить піну і самиця наслідує лютого тура.

Твір сей не позбавлений гарних місць і барвистих описів, але цілість без артистичної композиції і заглушена нестерпною реторикою. Автор залюбки уживає всяких красномовних фігур, алегорій і патетичних монологів. В середніх віках була „Тебаїда“ доволі популярна, одушевляв ся нею також Данте. Новіші критики одначе оцінюють епопею менше прихильно.

Значно приємніше читається епілїон „Ахілеїда“. На вступі подає автор плян твору :

Музо, співай про Ахилля, знатного потомка Зевеса,
Що до батьківського неба вийти не дозволила Доля
Смертному; подвиги того мужа хоч преславні меонським
Співом, та більше бракує. Ми цілість бажаєм подати,
Се нас манить, дуліхійська труба най визве героя
З сховку на Скирі й не спинимось ми при Гектора
[смерти,
Та через цілу троянську війну обведемо героя.

В першій книзі описує автор, як богиня Тетида, прочуваючи вибух троянської війни, просить Позейдона, щоб дозволив їй підняти трохи море й затопити корабель Париса, що мав стати справником ворожнечі між Європою й Азією. Коли-ж бог моря не міг уволити сій просьбі, зажурена мати їде до Тессалії до мудрого кентавра Хірона, що виховував Ахилля. Від нього викрадає вона сина й завозить його в сні на Скирос, до короля Лікомеда. Перебраний у дівочий стрій пробуває герой серед королівських дочок, учить ся жіночих робіт і бере участь у хороводах і бакхічних обходах. Закоханий у Деїдамію, одну з дочок короля, лишає їй потомка Пирга (Неоптолема).

В 2. кн. приїздить до Скиросу Одиссей і Діомед і забирають Ахилля з собою до Троади. На кораблі оповідає їм герой про свій побут у Хірона, як той лицарськими вправами й ловами загартовував його до великих подвигів: (вірш 424—439)

Вчить мене як через рів у страшенім розгоні скакати,
Як виходити на верх височенного шпилю гірського,

Як утікати на рівному полі, як бій виглядає,
Як уживати щита, щоб кинену спису відбити,
Як до горючої хати вийти, як пішому нагло
Коний спинити чвірню. Памятаю раз повинь Сперхею,
Від безнастанних дощів і розтоплених лежий снігових
Сперхій колоди з коріннем котив і велике камінне,
Він мене гнав до ріки, куди струя найгірше клубилась,
Каже стояти в руслі й проти зібраних филь там держа-
[тись,

Сам він чотириногий ледви би їх видержав з місця.
Всеж я стояв, мене з ніг не збивала розбурхана річка
Ані з намулом струя. А він дикий погрожував люто,
З берега криком лякав і словами мій сором ворувив;
Тільки на приказ я вийшов. Так я для високої слави
Там проживав. І не прикро було у героя трудитись.

32. „Сільви“ у 5 кн. писані були протягом од-
ного або двох днів переважно на замовлення, як імпро-
візації при різних нагодах, весільні бажання, потіха при
похоронах, при вродинах і інших родинних обходах.
До найкрасших належать описи вілль, тібуртинської Ма-
нілія Вопіска (I, 3) і Поллія Фелікса біля Сорренту
(II, 2), і маленький вірш до сну (V, 4), де автор про-
сить того божка, щоби по семи безсонних ночах таки
прийшов до нього, найрадше від якої закоханої пари,
що сама його відганяє. —

Сільви писані переважно гексаметрами, кілька вір-
шів мають ліричні розміри, гендекасиляби й алькайські
строфи.

САТИРА.

Політичний гнет, утиски вільного слова, труднощі
й небезпека прилюдної діяльності силують письменни-
ків цїсарства звертати свою увагу більше на родинне
життя. Звідси черпає теми сатира, підсичена реторикою.

Головні її представники в сїй добі: Персїй, Юве-
наль і Петронїй.

Авль Персій Фляккус [34—62]

уродився в Етрурії в місті Volaterrae 34 р. по Хр. з багатой лицарської родини.

Початкову школу скінчив у родинному місті, а по 12. році життя поїхав до Риму, де вчився граматики у Реммія Палемона і реторики у Вергінія Флява. Від шіснайцятого року слухав викладів стоїка Аннея Корнута, свого улюбленого духового провідника, котрому по (62 р.) записав умираючи частину свого майна і бібліотеку.

На поручення матери й сестри Персія, заняв ся Корнут на спілку з поетом Цезієм Бассом виданням творів свого ученика. Та збірка обнимає шість сатир, писаних дактилічним гексаметром.

В першій сатирі висміває Персій сучасний йому літературний рух за Нерона, коли письменники дбали тільки про признание з боку мало освіченої більшости своїх читачів і слухачів. Длятого вишукували вони пікантні теми й писали стилем вельми надутим. — В тій сатирі наслідуює Персій своїх попередників Люцілія і Гоція.

В дальших сатирах подає Персій проби шкільної мудрости; се віршовані шкільні розвідки про поодинокі засади. І так у другій сатирі ганить поет дурних людей, що просять богів сповнити їх нечесні бажання.

В третій висміває лінивого молодика, що цілими ночами гуляє, а в день не може вчитися. Таким людям радить він звернути ся до філософії й покинути службу пристрастям.

В четвертій накликає до пізнання самого себе, а в пятій протиставляє Корнута як взір чесного і хактерного чоловіка людям зіпсованим і малодушним.

В шестій міркує Персій про те, як уживати на пожиток життєвих дібр. За найліпшу вважає він середню дорогу між розтратністю а скупістю.

Сатири Персія мали в сучасних великий успіх. Видання просто розхоплено. Люкан добачав у тих творах

справжню поезію. Навіть розважний і бистроумний Квінтіліян хвалить ті сатири.

Одначе новіші вчені та історики літератури висказують про Персієві твори не так дуже прихильний суд. Зміст сатир часто пустий та малозначний, моралізуюча тенденція не конче лицює молодому авторови, а стиль такий крутий та чудацький, що саме читанне тих випарів зманерованого мозку Флякка завдає справжню муку. Як приклад подаю тут уступ з III. сат., в 77—84.

Тут хтонебудь із козлячого сотників роду сказав би:
Се що досить, я собі розумію, про се ж я не дбаю
Бути чи Аркезіяєм чи Сольоном бідним журливцем,
Що похиливши лепету й сліпаки впяливши у землю.
Шепче все щось із собою й закусує мовчанку люту
Тай відсопилівши губу слова воркотить нерозумні,
Згадує сонні базіки старинного пришелепи:
Статись з нічого не може ніщо, а в ніщо нич не звер-
[несь.

66—72. Вчіть ся, нещасні, й причини всесвіта старайтесь
пізнати.

Що ми і пощо на світ ми приходимо; що за порядок
Даний тут нам, або ціли, як лагідний зворот і звідки.
Міру гроший пізнавай, що годить ся бажати, яка є
Користь з гіркого гроша; вітчині і любій родині
Кілько віддати личить; чим тобі приказує бути
Бог і якою то людською частю сидиш ти у світі.

Децій Юній Ювеналь

(приблизно від 50—130).

уродив ся в місті Аквінум у краю Вольсків, де пройшов початкову і висшу реторичну школу. В молодому віці поїхав до Риму, де займав ся реторичними деклямаціями. Пізнійше вступив до війська й був військовим трибуном у першій дальматийській когорті, яка стояла тоді залогою в Британнії. Вернувши до Риму віддав ся адвокатурі. З поетом Марціялем жив у щирій приязни.

Сатири почав писати в останніх літах панування Доміціяна. Традиція подає, що цісар чув ся ображеним трома віршами VII. сатири: 90—92.

Quod non dant proceres, dabit histrio: tu Camerinos
Et Baream, tu nobilium magna atria curas?
Praefectos Pelopea facit, Philomela tribunus.

і вислав поета з малим військовим відділом до Єгипту, ніби для охорони границі римської імперії. По смерті Доміціяна вернув Ювеналь назад до Італії, але де й коли помер близше не знаємо.

Т в о р и.

Під іменем Ювеналія заховало ся нам 17 сатир у 5. книгах. Деякі з них, а саме 12—16 уважають учені за підроблені. Всі сатири писані за взором Горація і Персія дактилічними гексаметрами.

В I. сатирі подає автор немов програму своєї творчости. З обуренням питає читача:

„Все лиш буду слухачем?“ Оповідас, що йому вже надоїло слухати нікчемних деклямацій недоварених реторів, й авторів епопей, елегій і комедій. Страшний і загальний занепад моральности головно серед римської аристократії і плутократії подавав бистрому спостерігачеві вдячні теми для сатир:

Difficile est satiram non scribere. (I, 30). Тяжко сатир не писати. Автор обіцяє порушити такі теми: (I, 85, 86).

Все, що лиш роблять людці, їх бажання, страх, гнів
[і роскоші,
Радість, стремління, про се в нашій книжці я хочу ска-
[зати.

Людські проступки й гріхи натхнули Ювеналія до писання сатир (facit indignatio versum).

В II. сатирі висміває поет мушин, „що вдають Куріїв, а живуть серед бакхічних оргій“¹⁾, счиняють незгоду й спори, а нарікають на Гракхів, (II, 24), крукам прощають усе, та обмовою голубів мучать. (в. 63).

В III. пісні представляє автор життя нервових Римлян і розпусту великого міста. Про Греків говорить з погордою, що вони в Римі дають ся до всього вживати:

Він землемір і граматик і ретор, маляр і різьбар теж,
Авгур, лікар, линвоход, ворожбит: усе вміє й потрафить
Грек той голодний; прикажеш йому, то й на небо по-
[лізе.“²⁾

В IV. сатирі читаємо про одно засідання сенату, на яким батьки народу радять над маловажною кухонною справою. Автор завважує при тім, що оповідає правдиву подію (*res vera agitur*, 35 b.) В V. насміхається поет із убогих клієнтів, які за гроші, дарунки й протекцію упідлюють ся перед своїми патронами.

VI. сат. (661 віршів) найдовша з усіх, посвячена жінкам. З їдкою насмішкою й згущеними барвами малює автор усякі проступки, похоти й забаганки римських пань із ліпшого товариства. Характерні слова одної пані, що велить замучити на смерть невинного невільника:

„*Nos volo, sic iubeo, sit pro ratione voluntas!*“ (223 вірш).
„Хочу й приказую так, замість доказу воля хай буде“!

Зловлені на горячому жінки вибріхують ся тим, що й вони люди й вільно їм те, на що муж собі дозволяє: — „вони дуже відважні,

Зловлені: з проступних діл вони черпають гнів і завзяттє“ (284—5).

Деякі жінки любили чванити ся вченістю й риторичною вмлістю:

¹⁾ II. 3. *Qui Curios simulant et Bacchanalia vivunt.*

²⁾ II, 76—78.

„Жінка, що хоче вдавати страшенно учену й вимовну,
Сукню аж до колін повинна в гору підтягати,
Свинку на жертву вбивати й купатись дешево за шістку“.
(445—7).

В VII. сатирі жалуєть ся Ювеналь, що письменники, адвокати, ретори-вчителі і вчені граматика в Римі дістають за свій труд малу платню й нужденні становища. При тому висказує поет надію, що новий цісар (Траян) поліпшить матеріальне положення тих людей.

В VIII. сатирі висміває автор чванливість високо вроджених аристократів, яким бракує правдивої освіти й чесноти: (83).

„Злочин найгірший, повір, життє висше стиду цінити,
Й ради життє само право і ціль життє затратити!

IX. сат. містить цинічну розмову про нечесні прислуги одного клієнта, який жалуєть ся на скупість своїх підстаркуватих панів-добродіїв. Про фаталізм Ювеналє свідчило би реченнє: *Fata regunt homines*. Доля людьми володіє (32 в.).

В X. глузує поет із людських забаганок. Смертні діти землі пожадають почестий, богацтва, краси, воєнної слави й інших дібр, з яких кожде криє в собі невігоди й небезпеки.

За приміром стоїків радить поет бажати тільки одного: *orandum est, ut sit mens sana in corpore sano*, треба просити, щоби був здоровий дух у здоровому тілі, а за решту хай боги небесні дбають.

В дальших сатирах зникає майже зовсім насмішливий елемент; автор запускаєть ся у філософічні розумовання й тон сатир стає спокійніший.

В XI. с. запрошує автор свого приятеля Персіка до себе на скромний обід у свято Мегалезіїв, який буде зовсім инший, як розкішні бенкети богатих панів, у яких: (54—55).

„Крови нема ні капельки в обличчу; не многі Римляни
Вдержують стид, із якого сміють ся і з міста геть го-
[нять“.

З жалем згадує поет про вбогі обіди стародавних Римлян, здорових тілом і духом.

В XII. сат. оповідає Ювеналь, що його приятель Катуль щасливо перебув морську бурю й він хоче зложити за те богам обіцяні жертви. На спадщину по Катулю не числить він зовсім, тим більше, що той має троє дітей. В XIII. потішає приятеля Кальвіна, від якого один лихвар видусив значну суму грошей. В XIV. порушує різні методи виховання дітей, поручає батькам родин, щоб оминали неприличних слів у присутности дітей і взагалі відносили ся до них з як найбільшою повагою (*maxima debetur puero reverentia*, 47. в.).

В XV описує автор обридливий злочин одного єгипетського племені, яке роздерло в кусні воєнного бранця й пожерло його. Автор насміхаєть ся із заниділих Єгиптян:

Нині земля злих людей видає й карловатих.
Бог як погляне на них, висміває й ненавидить рід весь.
(70—71).

В XVI. сатирі, з якої заховало ся тільки 60 початкових віршів, представляє Ювеналь користи військового стану; з вояком навіть суд обходить ся оглядно: „хоробрий жовнір повинен бути також найщасливішим.“

В XVII сат., захованій під іменем Сульпіції брентить гірка згадка про давну велич і силу Риму: — „дві є причини, якими підняв ся у гору Рим величезний: воєнна хоробрість і мудрість у мирі.“

Переважну часть тем до своїх сатир зачерпнув Ювеналь із споминів з дійсного життя й дав нам цінні, яскраві образи великоміського руху й звичаїв тодішних Римлян*). На жаль слідно в його сатирах дещо реторичної пересади. Все таки спосіб думання автора був високо моральний. Його песимістичний світогляд стояв під впливом наук стоїцької філософії. Розсіяні по всіх сатирах ядерні думки, дотепні речення й афо-

*) Альбрехт пише про нього, що „зіпсутте обичаїв того часу малює він із великою силою й страшенною наглядністю“.

ризм являють ся чи не найбільшою окрасою його творчости.

Ізза тих прикмет цінено його твори високо в середніх віках. Стыль його сатир уриваний. Ювеналь кидає часто гадки, не повязані з собою льогічно, перериває оповіданне реторичними окликами й патетичними питаннями й не щадить доган ріжним особам, які називає по імени. Але признаєть ся, що всюди говорить про покійників.

САТИРИЧНА ПОВІСТЬ.

Петроній Арбітер

належить до найвизначніших письменників римської літератури за цісарства.

Про його життє ми знаємо дуже мало. Умер він 66 р. Під тим роком оповідає дещо про його життє Тацит у своїх „Анналах“ (кн. XVI., розд. 17.). „Петроній був чоловіком великої оглади з витонченим смаком у справах роскоші. В день він спав, а в ночі шукав розривок. А розумів ся він на них так добре, що цісар Нерон іменував його „знавцем смаку“ (arbiter elegantiae — звідси й імя) на своїм дворі й піддавав ся його „артистичному“ осудови що до любовних справ. Того впливу на цісаря позавидував инший дворак Тігеллін, і обвинив його перед Нероном за підпиранне Пісонівської змови. Петроній не ждучи кари, порозрізував собі в ванні жили і таким способом закінчив своє гуляще життє“.

Петроній умів також бути діяльним мужем. Як консуль і проконсуль Бітинії показав ся він здібним адміністратором.

З його творів заховали ся нам лише витяги й уривки з XV. і XVI. книги великого комічного роману, що його автор назвав „Сатирами“. Літературну форму повісти впровадив у римську літературу

Сісенна, (ще в республіканських часах), що переклав на латинську мову слизькі байки Арістіда з Мілету. Також Стацій Себозій і Люцій Манілій писали якісь чудесні історії в формі новель, а Варрон у своїм „Обїзд-ї“, дав Римлянам зразок опису подорожі.

В своїй повісти описує Петроній пригоди на суші і на морю кількох веселих гультаїв, що вештають ся без заняття по ріжних містах. Головною особою й оповідачем повісти являєть ся розпусний молодик Енкольпій. В подорожі, головно по південній Італії товаришить йому такий же голодранець Асцильт і гарний хлопець Гітон, котрого оба приятелі бажають мати любовником. До них прилучаєть ся потім іще поет Евмольн („гарноспівучий“). Пригоди тої чвірки слабо повязані в цілість і в повісти маємо немало епізодів, як на пр. славний бенкет Трімальхіона (27—78).

Цілий твір проникає до певної міри комічна ідея: Енкольп образив раз Пріяпа і той, подібно як Посейдон Одиссея, а Юнона Геракла, переслідує його тяжко по всіх усядах, як сам се каже:¹⁾

„Рівно мене на землі і на морі старого Нерая
Тисне тяжкий гнів геллеспонтського бога Пріяпа.

Гнів того бога переслідував певно в тих часах немало римських молодиків і мужів, що вишуканою і рознузданою розпущою і пянством швидко вичерпували свої сили.

На початку повісти розважає Енкольпій чи там автор, подібно як Тацит у своїм „Діяльогу“, про причини занепаду римської вимови і доходить до висновку, що в реторичних школах стратив здоровий розум усяку ціну, а вчителі й ученики гонять за дешевими ефектами, за гучними, але пустими фразами. Енкольпій говорить про се учителями реторики Агамемнонови. Тоді саме виходять хлопці із школи і по хвилі тратить Енкольпій з очий Асцильта і Гітона. Шукає за ними по місті і питає дотепно якусь старушку, чи не знає, де Асцильт живе :

¹⁾ Satir. 139.

Стара відьма веде молодого чоловіка просто до публичного дому і там він стрічає Асцильта. З ним вертається до дому, де застають оба вони вже Гітона, оповідають Енкольпієви, що на їх невинність засідалися якісь муштини і лише з бідною вратувалися вони від нечести. Потім мають вони немало клопоту із знайденим плащем, а врешті попадаються в руки скінченої розпусниці Квартілли, котрій вони перед тим своєю недоречною цікавістю перебили обхід містерій у храмі Пріяпа.

Та жорстока жінка піддає всіх трох важкій ганьбі: старших панів (Енкольпія й Асцильта) поневіряє наймлений жартівник, а Гітона женить Квартілля з семилітньою дівчинкою Панніхидою. До діточої забави придивляється крізь шпари в заслоні ціле товариство.

Дальше бачимо гільтайську трійку на бенкеті у багатого, але неотесаного доробкевича Трімальхіона.

Мистецькою рукою змалював автор тип парвеніа-простака. Йому подобаються самі незвичайні річі. У всім старається він показати своє багатство й аристократизм, але у всім переборщує, так що все з його голови виходить грубим і несмачним. Гостям своїм зготував той пан багато несподіванок. Подивляємо різнородність і вишуканість страв, але сміємося, коли господар пописується своїми відомостями з літератури й історії. Після нього, наприклад, вели Троянці війну з Парентийцями і Ганнібалем і т. и. Під кінець бенкету приходять сусід господаря, каменярь Габіннас із жінкою Сцінтіллею, потім іще слуги кличуть жінку Трімальхіона Фортунату і забава стає вельми веселою й непримушеною. Господар велить відчитати вкінці свій заповіт, слуги плачуть, счиняється крик і гармідер, і трійка непомітно покидає гостину.

Швидко потім приходять між Енкольпієм і Асцильтом до суперечки ізза Гітона. Тоді Енкольпій укладає собі плян пімсти. Заходить у мійську галерію образів і там познайомлюється з старим поетом Евмольпієм. Автор зображує його в як найгіршім сьвітлі. Поет оповідає сам про свої брудні цригоди в домі одного пана, котрого сина

він учив, а потім описує віршами образ про збуренне Трої.

За ту деклямацію почали люди, що проходили в портиках, кидати каміння на Евмольпа. А він, знаючи успіхи свого таланту, закрив голову і вибіг на двір із святині. Енкольпій пішов за втікачем на беріг моря і як тільки зміг задержати ся там, де не досягало його каміння, сказав: „Прошу тебе, що ти собі гадаєш з цею хворобою? Не цілі дві години товаришую з тобою, а ти більше наговорив поетично, ніж по людськи. Дякую не дивую ся, коли тебе нарід камінням переслідує. Я також наберу за пазуху каміння, і скільки разів ти зачнеш виходити з себе, зараз пущу тобі кров з голови“. Евмольпій скривив лице і сказав:

„Мій молодче, не нині вперше я так погостив собі. Коли тільки я піду у театр рецитувати що-небудь, все мене так численно приймають слухачі. Зрештою щоби і з тобою не мати сварки, цілий день буду здержувати ся від тої страви“. — „Добре“, Енкольпій, „як виплюєш нинішню жовч, то будемо разом обідати“.

Енкольпій знаходить потім Гітона і бере його до себе, але через нього знов виходить суперечка з Евмольпом. Вкінці, погодивши ся цілковито, сідає чвірка на корабель. Тут стрічають ся Асцильт і Енкольпій із Тарентийцем Ліхасом і Трифеною, котрим вони колись дуже докучили. З ними приходить до бійки, а потім до згоди. За бенкетом оповідає Евмольпій анекдот про невірну вдову, що по смерті мужа даєть ся на підмову воякови і навіть дозволяє йому прибити тіло свого покійного мужа на хрест замість розбійника. Тоді зриваєть ся буря, Ліхас тоне в морю, а наші пройдисвіти виходять на беріг близько Кротону. Енкольпій виступає там як багатий пан, а його товариші як невільники, і всі спекулюють на „heredipetae“, себ-то на ловців спадків.

Енкольпій познакомлюєть ся з гарною дамою Кіркою, що палко закохуєть ся в нім, але обманує її довіре. Два рази в найгорячішій положенню опускають його сили. Навіть могутча відьма-чарівниця, що місяць з неба на землю вміє здимати, не може йому допомогти.

Дама ображена холодом коханка, велить слугам вибити його і нагнати.

І се для Енкольпія якраз найтяжші наслідки гніву Пріяпа.

Але мантиям не ведеть ся в Кротоні, бо спадколовці швидко пізнаються на них і перестають їх годувати. Відчитаннем заповіту Енкольпія кінчать ся екцерпти.

Значінне повісти.

Реалістична повість Петронія має поперед усього велике значінне для історії обичаїв початків римського цісарства. Загальний добробут, спричинений напливом чужих капіталів до Риму, завернув людям голову. Розпаношуєть ся лїнивство і страшна розпуста. Люди шукають легкого хліба і живуть радо дурничкою. Повстають незнані перше типи параситів, спадколовців і влізливих поетів, яких треба аж каміннем проганяти з товариства. Невільники доробляють ся часто великих маєтків і добувають собі впливи на цісарськїм дворі. Петроній знаменито змалював типи тодішньої маломістечкової суспільности, зобразив консервативний світогляд міщан, віддаючи влучно навіть прикмети провінціональної мови і хлопського стилю. Речення простих людий, як Трімальхіона, короткі, уривані, але сильні і ядерні. Одначе автор опанував з однаковим мистецтвом висщий стиль і вміє представити річ поетично. Вірші, котрими переплітане прозове оповіданне, збудовані поправно. Се переважно дактилічні гексаметри і ямбічні сенари.

Твором Петронія занимали ся учені від давна. Особливо багато разів перекладали його Французи. Генрих Сенкевич зробив Петронія одним із головних героїв свого роману „Quo Vadis“.

Сенека.

До роду меніппейських сатир належить також малий¹⁾ твір великого філософа:

„*Apocolocynthis divi Claudii*“,

про перемену цісаря Клявдія в гарбуз. Клявдій помер 54 р. і тоді певно написав Сенека свою їдку сатиру, яка являєть ся перлою римського гумору. Автор описує докладно час, день і годину, коли помер боговитий Клявдій. Стало ся се пізною осеню, 12. жовтня, вечером:

Фебови мало зостало ся вже світляної дороги
І наближала ніч, коли темний сон володіє,
Цінтія вже переможна збільшала своє королівство
І нез'угарна зима багатой осени плоди
І почесть збирала й на Бакховий приказ дозрілі
Пізний господар зривав нечисленні вітки винограду.

Тоді Клявдій почав виганяти душу, але не міг
найти виходу. Меркурій, що все розкошував ся його талантом,
звернув ся за помочию до Парк. Кльото відповіла,
що вони хотіли заждати із смертю, поки цісар усіх чужинців імперії не наділить римським горожанством.
Але коли Меркурій бажає собі, щоби трохи варварів
лишило ся на насінне, то Парки вволять його волю.

Гарними віршами описана робота трох сестер, що
прядуть людську долю, і час до часу перетинають нитку
життя. Тут Сенека вплітає панегірик на честь Нерона,
„найкрасшого чоловіка“.

Клявдій вибулькотів душу, і від того часу перестало
йому здавати ся, що живе. Налягаючи на одну ногу
(*non passibus aequis*), бо терпів на гостець (*prodagricus*)
подав ся небіщик Аппієвим гостинцем прямо до неба.
Юпітер вислав Геркуля, щоби розмовив ся з новим гостем.
Коли грецький герой побачив постать

¹⁾ 15 розділів.

нового роду, незвичайний виступ, і почув його голос захриплий і приглушений, думав, що се жде його тринадцятий труд. Але богиня Фебра, що прийшла з Клявдієм, пояснила йому, що то люгудунська почвара. Цісар попав у гнів, почав сильно муркотіти й казав Фебрі стяти голову. Але всі були неначе його визволенці, ніхто ані в зуб не дбав про нього. Тоді Геркуль погрозив йому: „Ти перестань говорити дурниці! Ти прийшов сюди, де миші залізо гризуть. Мерщій мені правду, бо небиллиці з тебе витрясу“, і звернув ся ще до нього трагічними ямбами.

Цісар попросив скромно, щоб його зроблено в небі богом. Над сим внеском відбуваєть ся під проводом Юпітра нарада божого сенату. Перший говорив бог Янус, старий бувалець з римського ринку, але так красномовно й швидко, що навіть стенограф не міг усього записати. Він поставив внесенне, щоби на будуче нікого із смертних людей не робити богом. А коли би когось проти тої ухвали сенату, богом зроблено, названо чи змальовано, того дати діточим страхам і вибити різками. Дієспітер, що удержував ся, подібно як Клявдій, з продажі малих держав (*civitatulae*), був за тим, щоби Клявдія зробити таки богом. Ріжні були ще внески. Геркуль бачучи, що його залізо в огні, бігав сюди й туди, й намовляв: „Не завидуй мені, то моя справа; потім я тобі зроблю, так як ти схочеш; рука руку миє!“

Тоді підняв ся боговитий Август і в сильній промові зразу знищив Клявдія, виявляючи його численні й тяжкі злочини: „Він, поважні сенатори, який вам здаєть ся тихеньким, що мухи би не рушив, так легко убивав людей, як собака присідає. От Юпітер, що так багато літ володіє, тільки одному Вульканови зломив ногу, але не вбив нікого. Між іншими вбив Клявдій Красса, так дурного, що навіть міг бути королем“.

За всі ті злочини радив Август протягом одного місяця викинути Клявдія з неба. Боги руками й ногами чіпили ся за той внесок. Меркурій хопив цісаря за карк і потягнув до пекла. По дорозі наткнули ся в Римі на похоронний похід цісарського небіщика. Клявдій поба-

чивши свій похорон, зрозумів, що він умер. Великий хор співав саме в анапестах жалісну пісню:

Fundite fletus, edite planctus!
Resonet tristi clamore forum,
Cecidit pulchre cordatus homo,
Quo non alius fuit in toto
Fortior orbe! і т. д.

Божий післанець Тальтібій заслони́в тоді голову Клявдія і за Марсовим полем спустили ся всі три до пекла. Напроти покійника вибігла ціла громада його свояків, приятелів, визволенців, яких він велів стратити й післав поперед себе до пекла. Сенатор Педон Помпей тягне грішника відразу на суд перед трибунал Еака. Розправа відбуваєть ся на підставі Корнелієвого закону про скритовбійників (*de sicariis*). Обвиняє Педон сильним голосом. Адвокат зачинає хотіти боронити Клявдія, Еак, людина вельми справедлива, забороняє і вислухавши його тільки з другої сторони¹⁾, засуджує його грати вічно в кости кубком без дна. Потім віддає його своєму визволенцеві Менандрови для розслідування судових справ (*a cognitionibus*). — Затратив ся кінець сатири, де була описана переміна Клявдія в гарбуз, як се зазначено в титулі.

Сатиричною закраскою відзначаєть ся також

е п і г р а м,

якого найвизначнішим представником у римськiм письменстві являєть ся іспанський поет.

Марко Валерій Марціаль.

уродив ся коло 44 р. по Хр. в іспанськiм місті Більбіліс над рікою Сальо.

Там же пройшов низшу школу граматики і середню реторики, а в 64 р. поїхав до Риму. Хоч міг вибрати

*) „et illum altera tantum parte audita“.

адвокатуру, він волів жити бідним клієнтом, аби лише мати більше вільного часу на літературні заняття.

Незвичайний талант спостерігання дрібних навіть явищ щоденного життя, а притім вроджена веселість, а навіть злосливість веліли Марціалеви взяти ся за епіграм. І сей рід почасти розумової, а почасти настроєвої поезії так припав йому до вподоби, що ціле життя писав самі тільки епіграми і здобув собі ними велику славу, як ніхто перед ним, ні по нім.

Першу книгу епіграмів написав він з нагоди величних ігрищ, уладжених цісарем Титом у 80 р. (*liber spectaculorum*). В них уже пробиваєть ся слаба сторона в поетовій творчості, нахил до сервілізму і підлещування цісареві й богатим людям. Сей наклін не покидає співця через ціле його життя.

Все він підлизуєть ся своїм богатим приятелям і патронам, надіючи ся, а навіть просто жебраючи в них подарунків.

Під пізнійшими цісарями, Доміціаном і Нервою, осягнув поет деякі почести, але гроший на удержанне все йому бракувало, хоч його твори здобули собі великий розголос і розходили ся по всьому світі. Вкінці Марціаль знеохочений покинув столицю і вернув ся в Більбіліс, 98 р. Тут видав він ще одну, останню збірку епіграмів і помер 104 р.

Збірка всіх його творів обнимає 15 книг, з сього дві (останні) мають осібні наголовки „*Xenia*“ і „*Aprophoreta*“ і містять самі елегійні двовірші призначені на етикетки (написи) до подарунків, які Римляни посилали собі в свято Сатурналіїв і роздавали гостям при бенкеті (апо-фери). Для того й літературна їх вартість дуже мала.

Останні епіграми доторкають ся різних хвиль з життя самого поета, його патронів, знайомих і інших людей, котрих поет часто висміває під псевдонімами.

Зміст епіграмів нерідко буває грубо змисловий. Крайно неморальних епіграмів маємо в збірці близько 200 (на 1524). Стыль епіграмів переважно легкий, а тон веселий, часто злосливий, розмір (елегійний дистих, вірш фалля-

цейський ямбічний триметер) зручно і відповідно до змісту підібраний, вірш плавний, звучний, не раз просто обчислений на музикальний ефект: ассонанції, аллітерації, рими, гра слів то що.

Для характеристики творчости Марціаля подаю тут деякі його твори в переспіві, перекладі і прозою.

Нещирий приятель. (I. 63).

Просиш: „Нубо прочитай
Один-другий епіграм!“

Все мені торочиш.

— Ні! не буду! вибачай,

Бо не слухати ти хочеш,

А читати сам.

Політик. (I, 95).

Те, що ти раз в раз кричиш,

Опонуєш і горлаєш,

Не за дармо всіх ти лаєш:

Заплатять, то замовчиш.

Не винен (II. 3).

Друже, ти ніщо не винен!

Признаю, ніщо не винен.

Винен той лише буває,

Хто віддати з чого має.

Марціаль висміває переважно типові хиби і слабости людської вдачі, так що його епіграми ніколи не погарніють ся. Такі річи могли би вийти спід пера всякого модерного сатирика. Між епіграмами стрічаємо декі, в котрих поет висміває поета, але поета звихненого, то хорує на манію віршування і має пасію деклямувати їм свої вірші. До красших належить напис до Лігуїна (II. 44):

Поет-причепа.

Ти питаєш, Лігуріне,
Чом, коли тебе хто стріне,
То сумний, мов мокра миш;
Що куди небудь ідеш ти,
Все тікає геть до решти,
Коло тебе пуста лиш?
Надто ти поет-нероба.
Небезпечна се хвороба
Й багатьох причина лих.
Не боять ся так самиці
Люди, лютої тигриці,
Що їй забрано малих.
Не боять ся так і кобри,
Сонцем вигрітої добре,
Ані скорпіонів злих.
Бо скажіть, ви чесні люди,
Хто терпів би такі труди,
Люті вірші навісні?
Бо чи стою, чи сиджу,
Чим на гною, чи біжу,
Все читаєш ти мені!
Все читаєш тай читаєш,
Вірші знай в однѣ мотаєш,
Не замовкнеш, ні тай ні!
Я втікаю вже що духа
В парню: вірш бренить у вуха,
До басену годі йти.
На обід спішу — спиняєш,
За столом сиджу — зганяєш,
І нікуди вже втекти.
Змучений кладу ся спати,
Та не даси й задрімати,
Так на мене ти насів.
Чесний ти і справедливий
І невинний, не брехливий,
А боять ся тебе всі.

Подібні сатири на поетів писали ще перед Марціалем Гораций, Петроній і Ювеналь.

Болючо й безпощадно висміває Марціаль стан старих панночок:

„Смія ся панно, як ти мудра, й регочи!“
Сказав раз так один поет пючі.
Та не до всіх він се сказав дівчат,
Та й не сказав до тебе сього, люба,
По правді ти й не панна, а коцюба.
Зубів у тебе троє, Максиміно,
Та й ті мов звуглене поліно,
Як віриш зеркалови і мені.
То бій ся, пробіг, сміху і гульні.
Як напудрована Сабінця
Страшенно дощику боїть ся,
Як на помаджена Карольця,
Лякаєть ся страшенно сонця.
Лице зроби строгійше й суворійше, люба,
Ніж жінка Прияма Гекуба.
Не йди на міми насмішливі
І на бенкети розпустливі
І де лиш жарт луна, де сміх
Манить уста на явний гріх.
Ти йди до гурту пресумного:
До жінки, що за мужем плаче,
Сестри, яка за братом криче,
Лиш на трагедії ходи, небого.
Тамті-ж слова ось так переінач:
„Ридай, дівчино, як ти мудра, й плач.“

Про успіх своїх творів у Римі пише поет (VI. 61):

Любить, хвалить і співає весь Рим сі мої епіграми,
В кожній кишені й руці твори мої ти знайдеш.
Дехто дрожить, паленіє, ненавидить, блідне, стовпіє.
Се мені в смак; аж тепер люблю я вірші свої.

VII.

Чом тобі я не післав своїх творів, мій Понтіліяне?
Щоб ти мені не післав, Понтіліяне, своїх.

До Тита (VII. 59).

Тите, наш Цеціліян не обідає навіть без дика,
Гарного-ж Цеціліян має товариша все.

До Сабелля (IX. 19).

Хвалиш купелі тристома стихами
Добре ситого Понтика, Сабеллю:
Їсти хочеш, Сабеллю, не купатись.

До Галліка (VIII. 14).

„Скажи правду, мені, Марку, скажи любий; нічого з більшою охотою не вислухаю“. Так благаєш і питаєш мене раз у раз, Галліку, коли читаєш свої віршики і вдаєш, ніби ти прийшов до мене за порадою. Тяжко мені відмовити тобі того, чого просиш. Отже скажу тобі найщирішу правду: „Правди, Галліку, ти слухаєш нерадо.“

Найкрасший бенкет.

Над тим, який найліпший пир, розводить ся
У красномовнім творі Пріск.
Богато там солодких і величних слів,
Та дуже вчене й мудре все.
Питаєте, який бенкет найліпший, пир? —
В яким нема балакуна.

Але Марціаль писав також поважніші твори. Сам признає XI 17:

Пробі, не кожда сторінка нічна у моїх віршуваннях:
Знайдеш таке тут також, що прочитаєш і в день.

Але літературна вартість поважних, настроєвих віршів Марціалія значно менша.

Найкрасше оспівав поет темні сторони римського життя, котре він докладно знав.

Деякі мої переспіви з Марціалія були друквані в „Осі“ за р. 1911 і 1912, в кн. „Старе вино в новім місі“. 1913 і „З чужої левади“, 1913.

Д Р А М А.

Тільки зі срібної доби заховали ся нам цілі римські трагедії, а саме реторичні твори Сенеки: *Hercules furens*, *Troades*, *Phoenissae*, *Medea*, *Phaedra*, *Oedipus*, *Agamemnon*, *Thyestes* і *Hercules Oeteus*. Про них була вже згадка на іншій місці.

Тут займу ся ширше трагедією

„Октавія“,

яку приписувано також Сенеці; і справді що до стилю вона мало різниться від інших його трагедій, але доки Нерон жив, не могла би вона появили ся в книгарському обігу. Деякі натяки на смерть Нерона велять догадувати ся, що невідомий автор написав її зараз же по смерті того жорстокого цесаря, що вигубив увесь клявдійський рід.

I. акт. Октавія, дочка Клявдія і по мачусі сестра Нерона а потім його жінка, довідується від своєї няньки і від хору про страшні злочини Нерона, поповнені в цесарській родині і про його намір узяти собі другу жінку Пoppею Сабіну. Перед тим отруїв Нерон Британніка, брата Октавії.

В II-ім акті описана розмова Нерона з Сенекою, який поручає тиранови лагідність і поміркованне. Але Нерон відкидає лагідно поради філософа й женить ся з Сабіною.

В III-ій дії появляється ся на сцені дух Неронової матери Агрипіни, що вимахуючи смолоскипом проклинає сина-вбійника й виявляє його ганебні злочини. Хор виголошує жалібну пісню. Входить Пoppея Сабіна й оповідає свій злосчасний сон, другий хор хвалить красу нової цариці. — На сцену вбігає військовий післанець і доносить про бунт римського люду проти Неронового подружжя з Сабіною і в обороні Октавії. Нерон, подразнений тим непокликаним умішуванням черні в його родинні справи, велить префектови преторіянів завести Октавію на безлюдний острів і там її вбити. Хор кін-

чить бажанням, щоби вітер заніс нещасливу жінку до Тавриди, подібно як Іфігенію.

Композиція трагедії зовсім удатна, акція розвивається живо й природно, опис згідний в головному з історичними фактами. Богато в ній зворушливих сцен, риторичний патос дієвих осіб цілком на місці. Головна героїня Октавія змальована вельми яскраво. Її доля, повна трагізму, викликає у нас страх і спочуття. Віршові частини, як усюди в Сенеки, складені різними розмірами, відповідними змістови. Сам вірш гладкий та звучний.

Трагедія Октавія важна ще й тим, що се єдина захована римська *fabula praetextata*, себто оригінальна з римського життя взята драма.

З творів

Публія Помпонія Секунда

заховали ся нам тільки фрагменти.

Подобиці з його життя оповідає історик Тацит. За панування Тіберія замішано поета в змову Сеяна. Рідний брат держав його в домашній в'язниці, поки вело ся слідство. По смерті Тіберія випущено Помпонія на волю.

Його трагедії виставляювано в театрах за часів цісаря Клявдія, але публіка, навіть жіноча, зустріла їх неприхильно, можливо тому, що були писані надто високим стилем і своїм лагідним тоном не підходили під смак тодішньої суспільности. Тацит одначе називає його письменником „з високою огладою й блискучим талантом“. Так само Квінтіліян хвалить його трагедії. Коли приятелі ганили у Помпонія деякі вислови, любив він відкликувати ся до народу, і коли слово було загально вживане, він лишав його.

Титули його трагедій були „Еней“, „Атрей“ „*Armorum iudicium*“, але два останні непевні.

КОМЕДІЯ.

Катуль, з часів Калігулі, написав дві мімічні сценки: „Laureolus“ і „Phasma“, Помпоній Бассуль переробляв комедії Менандра, а Вергілій Романус писав сатиричні песи в стилі старої атицької комедії. Твори всіх трох запропастилися.

ЛІРИЧНА ПОЕЗІЯ

заступлена в сій добі досить нужденно.

Цезій Басс писав ліричні вірші (в стилі Горация), які Квінтіліян поручав на лектуру ученикам риторичних шкіл, але вони зовсім загинули. За те заховала ся частина його віршованої метрики, де він вичисляє строфи Горацієвих од і займаєть ся ширше грецькою метричною системою; після якої були два основні віршові розміри: дактилічний гексаметер і ямбічний триметер; з них пробував автор виводити всі інші віршові розміри. Цезій мав по переказу згинути підчас вибуху Везувія 79. року.

Гай Кальпурній Сицилієць

жив у часах Нерона.

В рукописах заховало ся нам його 7 буколічних пісень, з котрих три, присвячені Неронові, задля пересадних лизунських похвал на честь цісаря мають тільки малу літературну вартість. Останні пасторалки являють ся слабим наслідуванням Вергілія.

В 2. екльозії оспіваний спір між пастухом і огородником. Оба захвалюють принади свого заняття, опісля величають красу спільної любки Крокалі.

В 3. пісні стрічають ся два пастухи, Йолляс і Ліцидас. Останній нарікає, що його коханка Филліда стала йому невірна і віддала своє серце іншому пастухови, Мопсови, хоч він (Ліцидас) багатший і красший від Мопса. Дятого просить він Йолляса, щоб переказав його тугу Филліді і привернув назад її любов. Коли-ж його не послухає, то він спише своє горе на корі дерева, а потім повісить ся.

В 5. буколіці передає старий пастух Мікон свої череди молодому Кантови й навчає його, як ходити коло худоби, як берегти її здоровле й лічити в хоробі.

В 6. пісні виведений спір між двома пастухами, що дотинають один другому, вкінці просять суддю, щоб оцінив їх умілість, котрий котрого переможе піснею, але до змагань діло не доходить.

Мабуть той самий Кальпурній написав також „Похвалу Пізона“ в 261 гексаметрах, на думку вчених перед роком 65. Поет величає славний рід Пізона, його поетичний і музикальний талант, красномовство, зручність у всяких грах і мирні заслуги.

Кальпурнієви приписують також дві буколічні поеми, яких автор, що правда, не названий в рукописі, але з порівнання з попередніми буколіками й похвалою Пізона не трудно в тих творах добачити одну руку.

В першій пісні спорять із собою два пастухи, Тамірас і Лядас, а судить їх Мідас. Оба вкінці згоджують ся на те, що найславніший співець і кітарист таки сам цісар Нерон. І в другій екльозі звеличаний Нерон; по нім усі надіють ся, що він приверне назад Золотий вік.

З інших ліриків, як Спурінна, Поссенус Павлюс, Сентій Авгурін, зістали ся нам тільки назви й згадки про них у ріжних авторів.

Поетку Сульпіцію вихваляє Марціаль у двох віршиках 10. кн. написів (35 і 38) за те, що вона пише тільки високо моральні поезії, вчить чистої й чесної любови серед жартів і невинної роскоші.

Творів Сульпіції не маємо, а похвалу славного сатирика можна взяти за жарт.

Б) ПРОЗА.

Oratio prosa цієї доби заступлена дуже багато. Відділи історіографії, реторики, філософії й строгих наук виказують твори небуденної вартости. Немало писань ріжних авторів запропастило ся в хуртовині віків, а почасті знищено їх у зародку „на приказ з гори“.

І С Т О Р И К И.

C. Velleius Paterculus

уродив ся 19. року перед Христом, мабуть у Капуї або иншій кампанській місті¹). Його предки по батькови й по матери були нераз визначні люди і про їх діла згадує Веллей у своїй історії. Сам він присвятив ся військовій кар'єрі. Служив у ріжних легіонах наперед у східно римських провінціях, у Македонії і Тракії, потім як легат цїсаря Тіберія відбув з ним воєнні походи в Паннонії і Германії і брав участь у тріумфальному вїзді цїсаря в Рим 13. року по Хр. Рік пізнійше став претором. Умер коло 30. року.

Дійшов до нас його нарис усесвітньої історії: „Historiae romanae ad M. Vicinium consulem libri II.“ Автор зачинає від збурення Трої й кінчить Тіберієм. Книжку присвятив він своєму товаришеви по зброї Вініцієви. Писав її вельми скоро, як сам признаєть ся: „Знаю, що при цїм наглім поспіху, що крутить мною швидко мов колесом і виром, приневолений я поминути може й важнійші річи“ (I, 16, 1.) Жерела до історії зачав він уже давнійше збирати для задуманого обширного твору, котрого одначе не довело ся йому написати. На його погляд кермують історією визначні одиниці, королі, полководці й цїсарі (Цезар,

¹ Життєписні дати подає автор про себе у своїм творі, про який низше.

Август, Тіберій) і про них розводить ся автор найширше. В двох довших епізодах описує він зріст римських кольоній і провінцій. Принагідно вихваляє також культурні й мирні діла римського народу й згадує про літературних діячів не лише римських, але й грецьких (Гомера, Гезіода й інших). Наукова вартість його твору не надто велика, бо історичних жерел він самостійно не студіював; головні історичні події переказує переважно за Непосом і Лівієм.

Стиль його твору зовсім не військовий. Речення й періоди збудовані недбало, за те всюди стараєть ся він пописувати ся своєю реторичною вмілістю. Часті в його нарисі антитези й короткі фрази у формі сентенцій. Мова доволі чиста й поправна.

Valerius Maximus

був прибічним товаришем консуля Секста Помпея й пробував з ним у провінції Азії (27. р.). Про себе пише він у своїм історичнім творі (IV, 4, 11): „Пощо-ж ми нарікаємо день і ніч і роздираємо одіж над нашим убожеством, що являєть ся мабуть чи не найбільшим лихом людського роду?“ Свойого цротектора Помпея хвалить він, де тільки може: „Від нього дістав я завдатки всіх моїх вигод, через нього встояв ся я безпечнійше проти життєвих пригод, своїм проводом і своєю опікою зробив він наші заняття яснійшими й величнійшими.“ (IV, 7, 2).

Його твір має наголовок:

„Factorum ac dictorum memorabilium libri IX.“¹⁾

В 95 рубриках²⁾, з яких кожда має два відділи: для римських мужів один і для чужосторонніх, переважно грецьких, другий — подає автор виписки з істориків і реторів для вжитку реторичних шкіл. Праця важна тим, що автор опер ся на добрі жерела, як

¹⁾ Девять книг діл і слів гідних памяти.

²⁾ На пр. De auspiciis, de fortitudine, de moderatione, de somniis et cet. — Ворожби, відвага, поміркованне, сонні привиди й інші.

Лівій, Варрон, Цицерон, Помпей Трог, які нам в частині не заховали ся. Подаючи риторичні приклади всяких чеснот, поміщує автор при тім також свої особисті погляди, особливо пролього до поодиноких книжок являють ся шедеврами його красномовної вмилости. Але через надто зманерований стиль стає він нераз неясний у вислові. Свій твір присвятив він цісареві Тіберієви. З його збірки зробили витяги два пізнійші історики Юлій Паріс (IV—V ст.) і Януарій Непотіян (VI. ст.) Обі епітоми дійшли до нас і на їх підставі можна почасти виповнити прогалини оригіналу.

З анналістичної праці Фенестеллі (Fenestella) маємо тільки уривки. З них бачимо, що автор звертав увагу головню на історію культури і звичаїв. Подає також етимольогію слів і цікаві пригоди з життя визначних письменників, як Теренцій і Цицерон.

Твори інших істориків цієї доби, як Кремуцій Корд (покінчив самовбійством 25. р.), Авфідій Басс, Ключвій Руф, Тразеа Петус, Антей, Фанній, Клявдій Полліон, не дійшли до нас. Згадує про них Тацит, що використовує їх писання.

Qu. Curtius Rufus

жив у часах цісаря Клявдія і був імовірно ретором.

В десятиох книгах описав він „історію Александра Великого“, з якої загинули дві перші книги, так що оповідання починаєть ся р. 333. Для означення хронології твору послужив кінцевий уступ останньої книги, де автор описує смерть Александра й непевне становище македонської держави порівнує з державною кризою в Римі:

Держава, що могла встояти ся під одним володарем, упадає, коли більше число князів стараєть ся її піддержати. Дятого справедливо й по заслугі признаєть ся римський нарід до того, що спасенне завдячує цісареві, котрий тої ночі, яку ми вважали майже останньою, засіяв новою зорею. Клянусь Геркулем, схід цього, так ска-

зати-б, сонця привернув назад світло затемненому світові¹⁾, коли то незгідні члени без своєї голови почали хитати ся. Скільки-ж то смолоскипів загасив він тоді! Скільки мечів поховав! Яку страшну бурю розсіяв наглою погідністю! Імперія не тільки вертаєть ся до сил, але й цвиге. Коби тільки зависть притихла, а нащадки хай приймуть щасливі часи цього віку під цю самою династією на віки вічні, — або хоч на довго!“

В описі історичних подій опер ся автор на грецькі монографії Клітарха й Тімагена. Про свою наукову методу пише в одному місці: „Що правда, я більше відписую, ніж вірю: бо не беру ся впевняти про такі річі, про які маю сумніви, ані поминати те, що я переняв; як що передане, так і я перекажу“.

Тай не про історичну вірність ішло авторови. Він поклав собі ціль дати читачам цікаву лектуру й забавити описом дивних пригод великого македонського героя. Дятого звертає пильну увагу на перекази, що вязали ся з особою Александра. Історичний матеріял групує так, щоби не знудити читача, при чім вибирає залюбки зворушливі сцени й чудесні пригоди. Часто подає також реторично оброблені промови Александра і його полководців. Трапляють ся також ядерні сентенції.

Свій стиль прикрашує Курцій поетичними висловами й образами. Богато в його мові абстрактних слів і понять, але опис загалом ясний і приступний.

Корнелій Тацит

уродив ся коло 54. р. з лицарської родини. Батько його був намісником провінції Бельгійки. Ще молодим поїхав Тацит у Рим і на ринку прислухував ся до промов Марка Апра і Юлія Секунда. Реторики вчив його, здаєть ся, Квінтіліян, бо в творах Тацита слідно вплив того ретора. Тацит оженив ся з дочкою славного намісника

¹⁾ caliganti mundo (натяк на Калігулю)

²⁾ IX, 1, 34.

Британії Агріколі. За панування Флявіїв пройшов Тацит звичайну урядову кар'єру, м. и. в роках 89—93 завідував провінцією Бельгікою. Потім (по смерті тестя) вернув ся з жінкою у Рим і тут заглибив ся в історичні студії. Але з огляду на жорстокого і мстивого цісаря Доміціяна (81—96) не писав тоді нічого. За Нерви (96—98) став Тацит консулом, 97. р., під Траяном (98—117), адміністрував провінцію Малу Азію і дожив мабуть початків панування Гадріяна (117—137). Де і коли вмер цей найбільший римський історик, невідомо.

Твори свої почав Тацит видавати що йно по смерті Доміціяна.

Насамперед виступив він (98. р.) з „Діалогом про бесідників“. В сім гарнім, Цицеронівським стилем писанім творі, розважає автор про причини упадку вимови в часах цісарства. В діалогоу беруть участь чотири особи: поет Куріяцій Матерн, у котрого домі ведеть ся розмова; судові промовці Марко Апер і Юлій Секунд, і Віпстаній Мессаля, горячий прихильник республіканської ельоквенції. Останній висказує немов би думки самого Тацита. І так трохи чи не головну причину занепаду давньої вимови бачить він у змініні способі виховування молодого покоління і в тім, що в реторичних школах узяла гору над живою вимовою пуста деклямація.

Але найбільше підтяв крила вимові цісарський абсолютизм, що вкоротив свободу слова. І з тим змієним станом річий числить ся Мессаля. Длятого й радить: „Користай з добра, що дає тобі твій час, і май зрозумінне для добрих річий, які мав инший час“. В захованім нам діалогоу видно при кінці більший пропуск. Був час, коли Тацитови не признавано авторства цього діалогоу.

Агріколя.

Цей життєпис, написаний (98. р.) живо і переконуючо, мав подвійну ціль: це мав бути рід похоронної похвали (*laudatio funebris*) Тацитового тестя Гнея Юлія Агріколі, ба навіть його оборона, а разом із тим хотів

дати Тацит історичний нарис. По смерті Доміціяна римська суспільність попрікнула його пам'ять і зненавиділа помічників жорстокого цісаря. Тому-ж, що Агрікола не виступав проти злочинів Доміціяна, почали люди дорікати йому за недостачу особистої відваги. Тацит вибілює отже свого тестя. Описує його молодість і освіту, говорить про уряди. Найдовше одначе спиняється на його уряді заступника претора в Британії. Притім подає опис краю і його жителів (с. 10—17). Дальше зображає Агріколю як совісного адміністратора і здібного полководця, а кінчить цю частину ефектовним описом боротьби під горою Гравпієм, де Агрікола побив військо Ордовіків і їх начальника Кальгака. В розділах 84—93 описує Тацит останні роки життя Агріколі, прожиті в суспокою, і завважує, що і під лютим тираном чесний і діяльний чоловік зуміє прислужити ся рідному краю, не менше як нерозумний сьміливець, що самохіть шукає смерти ніби для загального добра, а властиво, щоби догодити своїй амбіції. І треба признати, що намічену собі ціль осягнув автор майже зовсім. На історичнім тлі дає він яскравий образ того в усякому разі замітного і гідного наслідування мужа.

В дальшій монографії з того-ж року (98.), „Германії“, займається Тацит географічними й етнографічними відносинами тогочасної Германії. В першій, загальній частині цієї короткої, але цікавої (особливо для Німців) розвідки говорить автор про границі краю, походження народу, про клімат, про земні плоди. Потім зображає публичне і приватне життя Германців. В подрібній частині описує звичаї й особливости численних німецьких племен, величаючи особливо їх воєвничість.

І це була мабуть одна з цілій, задля котрих Тацит написав цю брошуру; він хотів звернути увагу римської суспільности на небезпеку, що грозила їх перетонченій культурі з боку здорових, сильних і хоробрих Германців. Саме тоді відвідав їх край адоптований Нервою цісар Траян і публіка певне вельми інтересувала ся справами далекої півночі.

Монографія ця мала ще служити Тацитові немов за вступ до історичних праць, у котрих він мусів відвести Германцям немало місця, бо війни з ними стали ще давно перед Траяном важними подіями в римській історії.

Опис германського світа переплітає Тацит рефлексіями і порівнаннями з римського життя, при чім пробивається між рядками туга вельми освіченого Римлянина за давнім простим ладом. Замітна також різниця між стилем Германії і стилем попередніх творів. У тих творах пише Тацит немов чужим стилем, на взір Цицерона і Квінтіліяна. В Германії-ж виробляє вже автор свій власний стиль, характерний для т. зв. срібної латини. Речення бачимо часто короткі і ядерні, заострені антитезами й прикрашені поетичними образами.

Пишучи свою „Германію“, користувався Тацит переважно устними жерелами, хоча знав певне також твори своїх попередників, що писали про Германію, як на пр. Лівій, Авфідій Басс, географ Помпоній Меля, Страбон і Плїній старший. Чи сам Тацит був коли-небудь у Германії, на те не маємо певних доказів.

По виданню „Германії“ взяв ся Тацит студіювати жерела до римської історії, спеціально-ж до часів цісарства. Первісно хотів він продовжати римську історію там, де її перервав Лівій (від Августа) і довести її до своїх часів, тобто до кінця панування Траяна, але смерть не дала йому викінчити того пляну. В двох своїх творах, „Історіях“ і „Анналах“, описує він часи від смерти Августа (14. р.) до року 70. (Веспазіян).

В першій творі описує він події, котрі сам пережив, але користав також з інших істориків, як Плїнія, Віпстана Мессалі, Ключвія, М. Антонія Юліяна й ин. До своїх „Анналів“ зачерпнув Тацит потрібні відомости крім попередніх істориків ще з Фабія Рустіка, Доміція Корбульона й інших. Переглянув також спомини Агріпіни, промови Тіберія, щоденник римського народу (*acta diurna*) і сенатські протоколи. Але тому, що в старині історики взагалі не прикладали великої ваги до

архівальних жерел, і Тацит не дуже займав ся архівальними студіями. Про свої жерела згадує він рідко.

Подробиці пляну обдумав він докладно, так що оба твори вийшли спід його пера немов з одного відливу, одним стилем писані й артистично викінчені.

Жаль тільки, що з 14-тьох книг „Історій“ дійшли до нас тільки 4 перші в цілости і половина пятої, що обнимають роки 69—70. В першій книзі з'ображає автор панування Гальби, адопцію Пізона, потім панування Отона, в другій його війну з Вітелієм і самоубивство по нещасливій боротьбі під Бедріяком. В третій книзі читаємо про битви між Вітеліянами і Флявіянами, про пожар Капітоля і смерть Вітелія, в четвертій про визвольну боротьбу Батавійців під проводом Цівіліса; в п'ятій описав автор похід Тита на Єрусалим і закінчене батавійської кампанії.

З „Анналів“ або „від смерти божеського Августа“ до смерти Нерона (9. червня 68. року) не дійшла до нас середина, себто книги 6—10, що обнимали частини панування Тіберія, все володінне Калігулі і початок цїсарювання Клявдія. Поодинокі книги любить Тацит кінчити якимись важними подіями, головно смертю визначних людей, як Армінія (2. кн.), Сеяна (5-та), Мессаліни (11-та), Клявдія (12-та).

Характеристика Тацитової творчости.

На початку обох своїх історичних творів поясняє Тацит свою історіографічну методу. „Придержуючи ся щирої правди, я хочу говорити про всіх (цїсарів) без прихильности і без ненависти. Маю замір викладати без гнїву й упередження, до яких не маю причин, і то так, щоби читачі пізнали не лише події і їх наслідки, що дуже часто бувають випадкові, але також звязок між ними і їх причини“.

І так автор дає прагматичну історію. Але пильні дослідни новіших учених показали, що Тацит не вмів чи не хотів додержати цих гарних замірів. А саме, ми завважуємо в його історії суб'єктивне забарвлення.

І так на приклад Тіберія представляє він в занадто чорних красках, а Германіка в надто ясных. І взагалі з обох творів ясно проглядає понурий песимістичний настрій історика-поета. Тацит залюбки вишукує слабкі сторони історичних осіб; широко описує злочинні діла Тіберія і Нерона, немов не помічаючи, що їм місце не в політичній, а в обичаєвій історії. Але й те треба зважити, що в старині мала історіографія ширший обсяг як тепер, бо до неї належала і географія й історія обичаїв і двірські сплетні і чуда і Бог зна що. А Тацит ще й для психології знайшов у ній місце. Хвалять його за те, що за прикладом Саллюстія любить зазирати в душу дієвих осіб, слідити їх таємні думки і пляни. Ті психологічні нариси надають творам Тацита особливої принади.

Замітні також його моралізаторські тенденції: він постановив досліджувати думки визначно чесні або гідні нап'ятування ізза своєї ганьби; і се вважає за головний обов'язок літописи, щоби виявити чесноти і щоби пізнійші покоління бояли ся лихих слів і призначень ізза неслави.

Тацит пятнує не лише злочини, проступки і хиби цїсарів, але також сенаторів, лицарів, міщан, вояків і інших. Подібно як Горацій, ненавидить він простолюдде (*vulgus*), називаючи його дурним, нікчемним, лінивим, боязливим. Про жидів висказує ся дуже неприхильно, хоч і справедливо.

З хиб людської вдачі найбільше не подобаєть ся Тацитови лизунство (*adulatio*), котре він уважає негідним Римляи, потім облуда, жорстокість і ін.

Стиль Тацита небуденний. Речення будує він на свій лад. Кладе їх одні попри другі, не вяжучи частинами і немов навмисне шукаючи діссонансів. Поетичні звороти і вислови роблять його ляпідарний стиль ще більше незвичайним.

Як зразки стилю подаю деякі уступи в перекладі: З „Історій“ (I, 2), „Але вже постигли Італію нові нещастя, повторені немов по довгим ряді літ: проглинені міста, найурожайніші побережжя Кампанії; і Рим зни-

шений пожарами, по розваленню найдавніших святинь, по спаленню самого Капітолю руками горожан. Зганьблені обряди, великі подружні скандали; море повне вигнанців, скали сплямлені пролитою кров'ю. Ще жорстокійше лютовано в столиці: трачено шляхотство, майно, виконуване почесних урядів уважано за злочин, а за чесноти найпевнішу загибель. Не менше зненавиджені були нагороди доносчиків як злочини, коли одні осягали священнічї уряди і консуляти немов здобич, а другі корисні посади в адміністрації і низшу могутість, нищили і перевертали все з ненависти і страху. Слуги невірні панам, визволенці патронам; а хто не мав ворога, того приятелі задавили.

А проте покоління не було без чеснот на стільки, щоби не видало й добрих прикладів: матері товаришили вигнанням дітям; ішли з мужами на вигнання жінки; свояки відважні, постійні зяті, відпорна навіть на тортури вірність невірників; смерть славних мужів, навіть свідоме вбивство сміло зношено, а сконання бували рівні хвальним випадкам смерті старинних... Бо й ніколи тяжші нещастя римського народу й справедливійші позначки не ствердили того, що боги не дбають про нашу безпечність, але про пімсту“.

Трапляють ся в Тацита нерідко глибокі думки й золоті слова, на пр. (Апп. VI., 42) „Панування народу близьке до свободи, а влада кількох одиниць близша до королівської самоволї“.

Про Римлян каже Тацит устами Гальби (Іст. I. 16), що вони „не вміють зносити ні повної неволї, ні повної свободи“. (Іст. IV. 42). „Довше тривають приклади, ніж обичаї“.

I. 32. „Вже весь люд наповняв Палятин в суміш із службою і диким криком домагав ся різні Отона й убивства змовників, так немов би в цирку або театрі домагали ся якоїсь вистави; нема в них осуду ні правди, бо того самого дня противник річий жадати-муть з рівним завзяттєм, але по давньому звичаю, маючи свободу леститись кождому цісареві окликами й безсильними змаганнями“.

Політичний розум цісаря Тіберія представляє Тацит м. и. в отсім уступі (Апп. III. 69): „Але Корнелій Долябелля, поступаючи дальше в підлещуванню, зганив обичаї Гая Сіляна і додав, щоби ніхто сплямлений в життю і вкритий нечестю не міг дістати заряду провінції і щоби про се мав рішати цісар. Бо закони накладають карі за проступки: о скільки лагіднійшою річю буде для них самих і ліпшою для союзників, запобігти покусам? На се промовив Цезар: Що правда, відомі йому поголоски про Сіляна, але не треба судити після сплетень. Нераз у провінціях діяло ся інакше, ніж про них сподівали ся або бояли ся: одних важність справ спонукувала до кращого, другі марнували ся. Тай не може цісар своїм знаннем усе обняти, ані обминути впливу чужих. Дятого видається закони на факти, бо будучність непевна. Так предки установили, що по злочинах наступають карі. Не треба зміняти розумних і все зберіганих установ. Цісарі мають досить тягарів і досить могучости. Слабне право, коли росте могучість, і не треба вживати власти, коли вистарчає закон. Чим рідша в Тіберія лагідність, тим охотнійше її приймають“.

Взагалі проявляє Тацит у своїх творах високу політичну освіту, ізза котрої свого часу найбільше його цїнили.

Численні письменники ріжних народів брали з Тацитових історій теми для драм і повістей. Велику вартість має він також для історії і фільольогії.

Географ

Помпоній Меля описав у трьох книгах краї й міста, положені на берегах Середземного моря. Науковий матеріал зачепнув автор з грецьких¹⁾ і римських²⁾ істориків і географів і сам тільки обробив його реторично. Жив він у часах цісаря Клявдія. Його книжка має титул: „De chorographia“.

¹⁾ Гіппарх і Евдокс.

²⁾ Корнелій Непос.

ЛИСТ і Пліній молодший.

Літературна форма листу розвивала ся у Римлян доволі самостійно, без значнішого грецького впливу. Найбільше листів заховало ся по Ціцероні, що сам завчасу подбав про їх видання. Великий промовець подає таку дефініцію листу¹⁾: „Ріжні маємо роди листів, але найвизначніший із них той, що його винайшла сама потреба повідомляти неприсутних про те, на чім залежить або нам або їм“. Але виключно приватний, діловий лист не належить до історії письменства. Таких листів писано в старині багато, а ще більше пишуть їх у нових часах, особливо тепер на війні.

Письменники одначе й визначні люди пишуть листи часто так, як коли-б вони були призначені до видання й мали стати доступні ширшому загалови. В таких листах ділові, родинні й інтимні справи сходять на друге місце. Літературний лист зближаєть ся формою до фейлетону, пишеть ся його не буденним, а висшим стилем, нераз віршами (на приклад. оди й листи Горація) і порушуєть ся в ньому загальніші справи, політичні, літературні, артистичні, релігійні, містить ся описи природи, гарних околиць, незвичайних явищ і подій, то що. Окреме становище займають отверті листи, послання й пастирські листи. В новійших часах появляють ся також новелі й повісти в формі листів.

В срібній добі римської літератури визначив ся найбільше на полі епістольографії

Гай Пліній Цецілій Секунд.

сестрінок і адоптований син славного енциклопедиста Плінія старшого.

Уродив ся він у містечку *Novum Comum* 61. або 62. року і вчасно переїхав у Рим, де його вчителями були славні ретори Квінтіліян і Нікетес Сацердос. В 19.

¹⁾ Ad fam. II, 4; 1.

році життя виступав уже в суді як адвокат. Потім служив у Сирії як військовий трибун. Вернувши ся в Рим, займав політичні уряди і в р. 100. став консулом. В десять літ пізнійше був цісарським намісником Бітнії і Понту, де й помер коло 114. року. Був три рази жонатий, але дітий не мав.

Приятелював із Тацитом, Марціалем і Сілієм Італіком, про котрого життє й смерть оповідає в 7. листі III. книги.

Твори.

Пліній писав замолоду поезії, але вони затратили ся. З його промов заховала ся тільки похвала цісаря Траяна, котру виголосив, обнимаючи становище консуля.

Але найбільший розголос здобув собі Пліній листами, котрі сам видав у 9 книгах (247 л.), змінюючи дуже часто первісний їх текст та вигладжуючи форму й стиль. Захована також його переписка з цісарем Траяном (121 листів). Вже при укладі листів дбав Пліній про ріжнородність, задержуючи по змозі їх хронологічний порядок. У листах подає Пліній багато цікавих відомостей із приватного життє тодішніх Римлян. Але найбільшу вартість мають для нас листи про літературні справи, про життє письменників і вчених, про Плінія старшого і його смерть, при чім плястично описаний страшний вибух Везувія. Гарні також описи вілл, яких Пліній мав кілька, між иншими одну в місцевости Laurentinum над морем, близько Риму (V. 6.).

До Траяна писав Пліній переважно листи урядового характеру. У всіх важнійших справах звертаєть ся він за порадою до цісаря, між иншим як має поступати супроти христіян.

Стиль листів ясний і простий. Рідко цитує автор вірші й грецькі слова. Трапляють ся гадки старанно виточені, дотепні фрази й афоризми: „Нас одначе доси займає й спиняє услужність приятелів і огляд на вік; боїмо ся, щоби не здавало ся, що ми покинули не ті негідні справи, але що від роботи втекли“.

В деяких листах оповідає Пліній забавні анекдоти, на пр. VI. 15: Пассен, знаменитий римський лицар, читав раз прилюдно свої елегії. Одна зачинала ся словами: Пріску, велиш? Присутний на відчиті Пріск Яволен крикнув голосно: „Я не велю!“ На салі підняв ся великий сміх і люди довго жартували з тої пригоди. Пліній витягає з того науку, що автори відчитів повинні не тільки самі бути здорові, але й добирати собі здорових слухачів-критиків.

Фільософічну думку висказує в 16. листі VIII. кн.

„Чоловіка може посягнути нещастє й біль, він може переняти ся ним, але повинен йому опирати ся й допускати потіху, а не відкидати її“.

Гарний опис бурі читаємо в 17. листі тоїж книги. Висміваючи замилуванне Римлян до циркових видовищ, завважує Пліній дотепно: „Відчуваю деяку розкіш у тім, що та розкіш мене не притягає“. — „Прощаймо ближнім їх забаганки, щоби для своїх забаганок дістати прощенне (IX, 17).

Імена інших реторів цієї доби поминаю.

ФІЛЬСОФІЯ й Сенека.

Фільософія в цій добі не розвиваєть ся як слід ізза двох головних причин:

1) через переслідуванне з боку цісарів, що кривим оком дивили ся на філософів, як небезпечних для цілоти держави, й

2) через нехить Римлян до строгих філософічних дослідів і замилуванне їх до еkleктицизму.

Римські філософи вибирали із грецьких філософічних систем те, що їм припадало до вподоби й що відносило ся до практичного життя. Дві школи були найбільш популярні: стоїцька й епікурейська. В них старали ся римські мислителі найти відповідь на вічні

загадки світа, про єство душі, про бога й про ціль людського життя. У філософії шукають Римляни захисту від життєвих невдач і ударів долі й дороговказів до щастя. Визначні мужі пристають радо з філософами й просять у них потіхи перед смертю. Замітна річ, що деякі римські філософи тої доби пишуть свої твори грецькою мовою.

Найбільший із тогочасних філософів, котрого писання дійшли до нас, був

L. Annaeus Seneca.

Він уродив ся 4. року перед Христом у місті Кордубі в Іспанії, але виховував ся в Римі в одній із численних реторичних шкіл. Філософії вчив його Сотіон, стоїк Атталі і Секстієць Папірій Фабіян. Ще молодим поїхав до Єгипту й перебував там у домі намісника, котрого жінка приходила ся йому тіткою. Вернувши ся в Рим, виступав у судах як адвокат, потім був державним урядником і належав до сенату. Тоді через якусь провину звернув на себе гнів Калігулі і мало не пожив смерті. Клявдій прогнав його 41. року на Корсику¹⁾, де хоровитий Сенека перебув вісім літ; аж Агрипіна покликала його на цісарський двір і поручила йому вихованне свого сина Нерона. Коли-ж той вступив на престіл, став Сенека консулем. По смерті Бурра, бувшого професора Нерона, почув Сенека, що його становище на дворі захитане й вернув ся до приватного життя.

Коли-ж 65. р. викрито змову Пізона, звернув Нерон свій гнів также проти Сенеки й примусив свого вчителя покінчити самовбивством.

Т в о р и.

Літературна діяльність Сенеки була дуже богата й видатна. Квінтіліян говорить²⁾ про нього, що він „обро-

¹⁾ За любовні зносини з Юлією Лівіллею, сестрою Калігулі.

²⁾ X, 1, 128.

бив майже всі галузи наук, бо в обігу кружать його промови й поеми, листи й діалогов“.

Чимало його писань, особливо з молодечих літ, запропастило ся. В цитатах пізнійших письменників, також християнських, находимо титули й витяги з тих творів. Сенека вів широку кореспонденцію. Переписку з своїм приятелем Новатом видав він що найменше в десятиох книгах. Про його промови похоронні, сенатські й судові оборони маємо численні згадки. Писав також історичні¹⁾ й географічні твори (на пр. про Єгипет, Індії). Філософічні його розвідки з обсягу етики, як про передчасну смерть, про подружжя, про забобони, використовують латинські отці церкви. Замолоду займав ся Сенека також природними науками й писав про землетрясення, про камені й кристали. Під його й Тіроновим іменем дійшла до нас збірка стенографічних знаків (до 5000 т. зв. *notae Tironianae*). Сенека згадує про скоропись в одному листі²⁾: „Чи маю згадувати про знаки слів, якими можна схопити навіть поспішну промову й рука поспіває за швидкістю язика?“

Філософічні твори Сенеки зберегли ся нам у кількох збірках. Головний корпус містить у собі 12 книг діалогів. Сенека розвиває переважно основи стоїцької філософії, — що сходить ся в дечому з християнською наукою, — але користує при тім також з інших систем: „Часом переходжу й до чужого табору, не як утікач, але як дослідник³⁾“. „Я не запродав ся ніякому філософови, не виступаю під нічийім іменем; багато даю віри осудови великих людей, але довіряю дещо й моему власному“. З цього бачимо, що Сенека був у філософії еkleктиком, подібно як Цицерон і інші римські письменники.

В діалогох полемізує Сенека з видуманим противником (*dicet aliquis* — сказав би хтось, *inquis* — кажеш на це) і звідси взяла ся назва тих творів, що властиво не є розмовами, а радше довгими листами. В них

1) М. и. біографію свого батька.

2) 90, 25.

3) *Epist.* II, 5.

4) *Epist.* 45, 4.

звертаєть ся автор до своїх приятелів з моральними на-уками або з потіхою.

Діалог „Ad Novatum de ira I. III“ був написаний швидко по смерті Калігулі, коло 42. р. Новат був прибра-ним братом Сенеки. На вступі до 1. кн. описує автор зверхні обяви гніву і його наслідки. В дальшій неза-хованій часті були подані різні дефініції гніву. Автор стверджує, що гнів виступає тільки в людей, а звірята його не знають, що не конче відповідає правді, коли взяти на увагу хоч би бійки биків, когутів, собачу злість, ліотість левів, самиць, то що. Потім доказує автор, що гнів не можна вважати природним явищем, він не при-носить людям ніякої користі й не годить ся його під-держувати. В дальших книгах обговорює Сенека ріж-ницію між гнівом і жорстокістю, ліки проти гніву й по-ради, як його навіть у старших літах можна оминати (на пр. радить загніваному подивити ся в зеркало).

„Ad Serenum nec iniuriam nec contumeliam accipere sapientem, sive de constantia sapientis. — До Серена, — мудрого чоловіка не чіпаєть ся ані кривда ані зне-вага, або про непохитність філософа“. Автор ріж-ними способами доказує висше наведений парадокс сто-їцької філософії. Ріжницю між кривдою й образою з'ясовує ось як (5. розділ): кривда тяжша вже з при-роди, зневага лекша і тільки розніженим людям вида-єть ся важкою; вона не вражає людей, але ображає.

Приклади показують, що треба погорджувати крив-дами й зневагами, котрі можна би назвати тінню й пі-дозріннем кривд. Щоб ними гордити, не треба аж фі-лософа, але трохи розумної людини, що моглаб собі сказати: „Чи заслужено падають вони (зневаги) на мене чи незаслужено? Коли по заслужі, то се не зневага, а суд; коли-ж я невинний, то червоніти ся повинен той, хто робить кривду! Кривда має на меті заподіяти ближ-ньому матеріальну шкоду. Мудрець одначе не може ні-чого стратити, бо єдине цінне для нього добро, се чеснота, а її не можна ані побільшити, ані зменшити. Подібно як діти й хорі на горячку не можуть нас об-разити, так само й нечесна людина не може знева-

жити мудрця, бо морально вона стоїть далеко нижче від нього.

„Ad Serenum de otio (про духові заняття). Усім людям вроджена цікавість до явищ природи й змаганне до наукових дослідів. Чоловік повинен жити згідно з природою. По бурливій прилюдній діяльності вільно кожному в старшій віці відтягнути ся в затишок і віддати ся філософічним міркуванням. Така тиха діяльність приносить загалови не раз більше користи, як гучні й славні вчинки, що бувають небезпечні з огляду на неприхильні політичні відносини. Діалог написаний по 62. р.

„Ad Serenum de tranquillitate animi“ (про спокій душі) се дійсний діалог, у котрім розмова ведеть ся між автором і Сереном. Останній нарікає на душевний неспокій. Сенека означає се як незадоволенне самим собою й подає всякі способи, як зберегти рівновагу духа й філософічний спокій: не треба ганяти за матеріяльними добрами й багатством, а вдовольяти ся тим, що маємо; треба знати ясно, до чого прямуємо і якими силами; сумний кінець славних мужів, як Сократ, не повинен нас відстрашувати від дослідів; по напруженій праці треба й відпочити.

„Ad Gallionem de vita beata“ (про щастє). Галліон, се той самий Новат, прибраний брат Сенеки. Автор розглядає істоту щастя й шляхи, які ведуть до щасливого життя. Повторяє думку, що жити щасливо можна тільки згідно з природою. Необхідною до того умовою являється чеснота. Роскіш треба відганяти як найдалше, бо вона затемнює щастє. Маєток одначе не шкодить ні щастю ні філософічним дослідам.

„Ad Paulinum de brevitae vitae“ (про короткість життя). Автор збиває тут нарікання великої частини людей, що наше життя надто коротке. Вони-ж самі скорочують його безцільними й марними змаганнями¹), потураннем пристрастям, легкодущним марнуванням сил

¹, Адресат Павлін завідував у Римі доставою збіжжя для бідного населення.

і здоровля, мов би смерть ніколи не мала прийти. На думку автора треба радше заглибити ся в науку філософії, бо вона опановує час і показує нам шлях до безсмертності.

„Ad Lucilium quare aliqua incommoda bonis viris accidant, cum providentia sit, sive de providentia“. — До Люцілія, чому добрим людям лучають ся прикрости, хоч істнує провидінне.

У вступі обіцяє автор доказати, що всім світом кермує провидінне й боги дбають про людей. Коли-ж і добрим людям приходиться ся нераз терпіти прикрости й нещастя, то се діється ся не без волі богів (*marcet sine adversario virtus*¹). Доля випробовує людей терпіннями. Автор старається довести правдивість парадоксу, що чесний чоловік не може бути нещасливим і не потребує спочуття і що горе навіть виходить йому на користь.

Подібні думки розвиває автор у трьох потіхах (*de consolatione*).

В листі до Марції, дочки страченого цісарем Тіберієм історика Кремуція Корда, потішає її іспанський філософ по страті молоденького сина. М. и. переконує її, що смуток не помагає помершому, що вчасна смерть визволяє людину від пізнійших нещасть, що подібне горе навіщає й наймогутнійших королів.

Полібія, визволенця цісаря Клявдія й секретаря двірської канцелярії, потішає по смерті брата (по р. 41): Всім живучим смерть неминуча, навіть земля колись пропадає. Брат жив досить довго і на тім світі не буде тішити ся тим, що Полібій сумує. Вкінці потішає Полібія сам Клявдій, що подає приклад подібних нещасть. При тій нагоді підлещується ся автор до цісаря, котрого потім так болючо висміяв в сатирі про гарбуз.

Матір Гельвію успокоює ізза свого вигнання, називаючи його тільки зміною місця. Поручає їй зайняти ся поважною лектурою й памятати про дім.

В посланню до Нерона („Ad Neronem Caesarem de clementia“) розводить ся автор про лагідність і по-

¹) Без противника чеснота ржавіє.

дає різницю між нею й милосердем і ласкою (*venia*). Цю книжечку вручив Сенека молодому цісареві коло 56. р., коли Нерон обнимав правління.

В сімох книгах про добродійства (*de beneficiis* l. VII⁴) розглядає Сенека різні роди добродійств, як їх робити й приймати і від кого, та як оминати невдячність. Висловлює думку, що добродій повинен забувати про те, чим прислужив ся. Дальше запускаєть ся у всякі казуїстичні міркування: чи обов'язані ми до вдячності, коли хто робить нам добро у власнім інтересі, або чи можна бажати другому нещастя, щоби могли йому помагати і т. п.

Найглибші й найцінніші філософічні думки Сенеки містять ся в 20 книгах моральних листів („*Ad Lucilium epistularum moralium* l. XX“). Збірка обнімає 124 листи, та кінець її затратив ся. В ній подає автор усякі моральні науки, як можна осягнути щастє в життю. На його погляд життє — се боротьба (*vivere — militare est*, 96, 5). Не буде той смілим і діяльним мужем, хто оминає працю, бо тоді його дух не зростає супроти трудностей¹). Трапляють ся часом мізантропічні думки: „вертаю ся захланнішим, честилюбнішим, розтратнішим, на всякий випадок жорстокішим і більш нелюдям, тому що я був між людьми²)“. Деякі думки відзначають ся тонкою остроумністю: „*Malum est in necessitate vivere; sed in necessitate vivere necessitas nulla est* — тяжко жити в біді, але жити в біді неконче треба“.

Сенека містить у тих листах багато оригінальних гадок, зачеплених із життєвого досвіду, але радо подає також погляди інших мудрців. За найвисшу мету щасливого життя вважає він дослід над філософічними проблемами.

До того-ж самого Люцілія звернені листи з області природописних наук („*naturalium quaestionum* l. VII.“). Сенека написав їх у роках 62—63 з великим поспіхом. У вступі до другої книги подає зміст:

¹) Epist. 22, 7.

²) Ep. 7, 3.

„Весь дослід над світом ділиться на явища небесні, горішні й земні. Перша частина досліджує природу звезд, величину й вид огнів, що замикають світ, чи небо тверде й збудоване з сильного й цпкого матерiялу чи з нiжної й тонкої субстанції, чи порушається, чи само є жерелом руху, чи звiзди знаходяться під ним чи постійно злучені з ним, яким способом захоче пори року й повертає назад сонце, й інші подібні рiчи. Друга частина обговорює тіла і явища поміж небом і землею. Сюди належать хмари, дощі, сніги, землетруси, блискавки й громи, що лякають людей, все, що спричиняє воздух і все, що в ньому діється. Сі рiчи називаємо надземними, тому що вони піднесені понад низ. Третя частина веде рiч про води, землі, дерева, насіння і про все інше, що міститься на землі“. Але автор обговорює ті питання в іншiм порядку, як се зазначив у передмові. Виклад його не строго науковий, але перемішаний з морально-фiлософiчними дослідями. Природничі відомости зачерпнув Сенека переважно з книжок (як писання Посідонія); сьогодні вони, розуміється, для нас без вартости.

Значінне Сенеки й оцінки його літературної діяльності.

На сучасних Римлян робив Сенека велике вражінне своїми морально-фiлософiчними науками й принадним стилем писань. Особливо молодiж одушевляла ся його творами. Старші люди закидали йому одначе, що його науки йшли нераз у розрiз із його розкішним життєм, високим становищем на дворі й запобіганнєм ласки у цiсарів. „Якою мудрiстю, якими фiлософiчними науками придбав він протягом чотиролiтньої приязни з монархом мiліоновий маєток? В Римі завіщання й спадки немов ловлять ся на його дослід, Італію й провінції вичерпується ся безмірною лихвою“, каже Сулліу у Тацита (*Annales XIII, 42*).

Калігуля не міг терпіти Сенеки й називав його „писанину“ „піском без вапна“. Квінтiліян згадує про нього широко в X. кн. й хвалить його з застереженнєм: „У фiлософії був він дещо недбалий, але визначний пересліду-

вач хиб. Він мав багато великих чеснот, легкий і багатий письменницький талант, значну освіту й основне знання. В його творах знаходить ся багато блискучих думок, багато матеріалу пригожого для читання ізза чару моральних наук, але стиль його часто зіпсований і тим небезпечніший, що кишить від солодких помилок. Ба-жалоб ся, щоби він говорив після свого таланту і чужого осуду“. Тацит каже подібно: „Той чоловік мав чарівний талант, приємний ухам його часу“. Пізніші критики, як Геллій, Фронтон, Діон Кассій, оціняють Сенеку менше прихильно.

У четвертім столітті підсунено між твори Сенеки підроблений лист до апостола Павла, щоб доказати його симпатії до християнської релігії. З його творів вибирано залюбки філософічні сентенції й видавано у збірках, що дійшли до нас під ріжними наголовками¹⁾.

В середніх віках читано твори Сенеки дуже пильно, про що свідчить велике число манускриптів. Його думки, нераз парафразовані, цитують часто письменники, вчені й політики. — В новіших часах були писання Сенеки дуже популярні у Франції. Вплив його блискучого, ядерного й сентенційного стилю відбив ся на французькім письменстві кінця XIX. століття. Особливо наслідувано його трагедії.

Німецькі вчені, історики й критики обнизили дещо німб старинного філософа. Але письменники, як Шопенгавер, Гете й Лессінг, читали залюбки його твори й цінили його талант.

Нібур²⁾ пише про нього: Сенека дуже дотепний чоловік (*geistreich*). У своїм ціннім сентиментальнім стилу виказує він замітну схожість з одною французькою школою.

Англієць Macaulay каже про Сенеку, що його твори зложені з самих моттів, які можна всюди цитувати.

В нашім письменстві вплив Сенеки був досі дуже малий, може через те, що не було перекладу його тво-

¹⁾ На пр. „Liber Senecae de moribus“, „Monita“.

²⁾ Vorträge über römische Geschichte, III. стор. 135.

рів. Підсувають йому таку апокрифічну сентенцію: „Казав Сенека, держи ся здалека! Наперед не виривай ся, з заду не лишай ся, середини тримай ся!

РЕТОРИКА.

P. Rutilius Lupus написав короткий підручник про словесні фігури: „Schemata lexeos et dianoeas ex Gorgiae versa Graecis“. Ретор Горгій був учителем Рутілія й видав свій твір про реторичні фігури в словах і складні в 4 кн. грецькою мовою. Рутілій, переробляючи на латину працю свого вчителя, стиснув увесь матеріал в одну книжку, з якої заховала ся нам тільки половина про словні фігури. В гарнім латинським перекладі подає автор численні приклади переважно з грецьких промовців та долучує до них оригінальні, не все вдатні дефініції й пояснення. Книжка важна тим, що цитати взяті з промов, котрих ми не маємо в оригіналі.

Марко Фабій Квінтіліян

уродив ся коло 35. р. в містечку Calagurris в Гіспанії, де його батько був ретором.

Замолоду вже поїхав на студії до Риму, де ходив до школи граматика Реммія Палемона і Доміція Афра. Крім того слухав деклямацій також інших реторів і читав пильно грецьких і латинських клясики. Коли в 60. р. проконсуль Гальба їхав обняти заряд провінції Гіспанії Тарраконської, вернув ся з ним Квінтіліян у рідне місто. Тут отворив реторичну школу і вчив у ній 8 літ, поки Гальба не взяв його назад у Рим, де поручив йому виховання доростаючої молодежи. Цісар Веспазіян казав учителеви реторики виплачувати річно пенсію на наші гроші яких 20.000 кор. (розум. передвоєнної валюти). Крім педагогічної діяльності, виступав Квінтіліян також у суді в характері оборонця, головно при вияснюванню справ. В пізніх літах дістав титул консуля. Школу вів у Римі цілих двацять літ. На старість вернув ся в затишок приватного життя й по-

чав списувати висліди своєї довголітньої практики на полі шкільництва й багатий засіб відомостей, зачерпнених з лектури.

Заки ще автор мав час викінчити свій твір (підручник реторики), поручив йому Доміціян виховання внуків своєї сестри Домітіллі, котрих цісар призначив на наслідників престолу. Старий вислужений професор узяв радо на себе новий обов'язок й гордився ним. Помер коло 96. року.

Т в о р и.

Квінтіліян виголосив усього одну прилюдну промову, але жалував потім, що її видано. Ми її не маємо. Загинула також його наукова розвідка: „Про причини занепаду красномовства“. Про неї згадує автор у своїм головнім творі:

„Institutionis oratoriae libri XII“.

У вступнім слові, зверненім до видавця Трифона, пише Квінтіліян так: „Щоденно докучаючи мені виблагав ти, щоби я зачав видавати студії, що писав їх для мойого Марцеля про реторичне виховання“. Ввесь твір написав автор протягом двох літ, та не мав часу поправити його. В передмові (prooemium) до свойого приятеля Марцеля подає Квінтіліян диспозицію твору: I. кн. про виховання будучого ретора, II. про основи реторики, III.—VII. про вишукування (de inventione) і порядкування реторичного матеріялу, VIII.—XI. про вислів (elocutio), мемурування й виголошування, XII. про практичні обов'язки ретора й роди промов.

З твору пробивається всюди щире замилювання автора до предмету. Реторичну освіту вважає він найвисшим щаблем людського розвитку.

Перша книга містить у собі немов нарис старинної педагогіки. Деякі її основи до нині не втратили своєї вартости. Пильно намагається автор оборонити свою тезу, що тільки чесний чоловік може бути добрим бесідником. Про сучасних філософів говорить Квінтіліян з нетаєною нехиттю. „Легко згоджується з тим, що старинні вчителі мудрости часто вчили чесних річий і самі

жили згідно зі своїми науками; але в наших часах під тим іменем дуже часто ховала ся найбільша погань. Бо не чесною й науковою діяльністю старали ся заслужити на назву філософів, але сумним лицем і незвичайним одягом маскували свою нечесну вдачу й звичаї“. (Prooem. 15). Подаю тут деякі думки Квінтіліяна про вихованне: „Хист до науки вроджений людині; подібно як птахи родять ся до літання, коні до бігу, дикі звірі до лютости: так ми маємо вроджену рухливість і спосібність духа, через що походженне душі вважаєть ся небесним“. Від педагогів домагаєть ся Квінтіліян, щоб вони були або вповні освічені, або свідомі свого неучтва. Тому, що латинські науки розвинули ся на підставі грецьких наук, вимагає Квінтіліян, щоби хлопців учити наперед грецької мови. Нарікає, що по ліпших домах дітий дуже часто розпещують і псують: „Малих дітий розпускаємо відразу розкошами. Те м'яжке вихованне, яке називаємо лагідним, ломить силу духа й тіла. Тішимо ся, коли діти скажуть щось свобіднійше. Слова, яких не допускає навіть александрийська розпуста, приймаємо сміхом і поцілунком. І не дивно: ми їх навчили, від нас вони їх чують. Вони бачуть наших приятельок і наложниць, при всяких гостинних обідах роздають ся неприличні співи, річі, про які стид говорити, діють ся явно. Тим чином виробляєть ся привичка, пізнійше вдача. Вчать ся того біднята, не розуміючи, що то гріх; потім, розпущені й розпещені, не зі шкіл приймають те лихо, але вносять його в школу.“ (I, 2, 7—8).

Для того професор радить посилати дітий до прилюдних шкіл. „Подібно як посудини з вузьким отвором не приймають відразу надміру налитого через верх плину, коли-ж по трохи, капля за каплею вливати, то наповняють ся; так само треба слідити, скільки науки можуть прийняти в себе діточі душі.“ (I, 2, 28). „Ознакою таланту в малечі поперед усього служить память. У хлопця треба розбуджувати честилюбність и вколоти його часом наганою. Як найменше поручаю бити учеників, хоч се ввійшло в звичай і Хризипп похваляє се.“

До початкових наук належала тоді граматика, про котру автор розводить ся ширше. Що до правописи

кладає фонетичну засаду: писати так, як чується. З дальших розділів першої книги згадаю славний висказ: *in arduo spes est* — надія в трудностях. „Провидінне дало людям таку вдачу, що чесні річи їм більше до вподоби.“

В II. кн. каже про вчителя: *ipse nec habeat vitia nec ferat* — ані сам не повинен мати хиб у вдачі, ані терпіти їх у учеників. Хлопці повинні його любити й бояти ся. — Першою прикметою вимови є прозорність (*perspicuitas*) і чим хто менше значить талантом, тим більше старається при помочі сеї прикмети підняти ся в гору й розперти ся: так як люди низькі ростом стають на пальці, а слабії грозять найбільше. Реторика — се сила намови. В 3. кн. згадує Квінтіліян про християнство: „Нечесть падає на засновників міст за те, що стягнули одно племя, погубне для решти населення, до котрого належить між иншим перший творець жидівського забобону (христ. релігії).“ (III, 7, 21).

З дальших книг найважніша десята, де автор під рубрикою „*quae legenda*“ подає короткі, але переважно влучні й дотепні характеристики визначних грецьких і римських письменників, нераз таких, що їх твори не дійшли до нас. При своїм осуді кермується Квінтіліян оглядом на те, о скільки твори вчислених ним письменників придатні на лектуру для будучого ретора.

Споміж усіх бесідників ставить Квінтіліян найвисше Цицерона¹⁾ й цитує з нього найбільше, навіть два вірші з незахованої поеми. З інших реторів вибирає він науки, які йому найбільше припадали до вподоби і про яких корисність він упевнив ся підчас довголітньої практики навчання.

В стилі наслідує він успішно старого мистця римської вимови та перестерігає своїх учеників перед небезпекою посіканого стилю Сенеки. Значінне Квінтіліяна

¹ *Hunc (Ciceronem) spectemus, hoc propositum nobis sit exemplum, ille se profecisse sciat, cui Cicero valde placebit* (II, 5, 22). На нього споглядаймо, його ставмо собі за приклад; великі, значить, поступи зробив той, кому Цицерон дуже сподобається“.

оцінив вірно славний німецький історик Теодор Момзен (у 5. томі своєї „Римської історії, ст. 70): „Його підручник реторики й до певного ступня також історії римської літератури належить до найзнаменитших творів, які маємо з римської старини; слідно в нім тонкий смак і вироблений суд; твір се простий у почуваннях і в описі, поучаючий, а не нудний, принадний без сидування, в острим і свідомим противенстві до многословної, а плиткої модної літератури. Немала його заслуга в тому, що напрям, коли не поправив ся, то хоч змінив ся. Щирою любовю рідного письменства й тонким його розуміннем не випередив ні один Італієць калягу-рітанського професора реторики“.

Під іменем Квінтіліяна зберегли ся ще дві збірки деклямацій на видумані, часом фантастичні й дивовижні теми. Перша збірка містить у собі 19 докладно оброблених контроверзій, друга 145 коротких змістів. Учені признають їх загально за підроблені в часах по смерти великого ретора. Їх жерела ледви чи можна шукати в школі Квінтіліяна, що рішучо акцентує потребу тісного звязку реторики з дійсним життем і правильною практикою.

Коротко згадаю тут іще про наукову літературу срібної доби.

Енцикльопедисти.

1. Корнелій Цельз опрацював у своїй обширній енцикльопедії¹⁾ такі науки: господарство, военну вмілість, філософію, реторику, право й медицину. Тільки з останньої області дійшло до нас вісім книг (*de medicina*).

2. Гай Плїній Секунд (старший), що найшов смерть при вибуху Везувія 79. р., написав енцикльопедію природних наук²⁾, котру видав його братанич Плїній молодший у 37 книгах. В першій книзі дає Плїній передмову і спис жерел, з яких користав: понад 400 назв римських, грецьких і інших письменни-

¹⁾ Під заголовком: „*Artes*“.

²⁾ *Naturalis historia*.

ків і вчених. В II. кн. містить ся математично-фізикальний опис світа; в 3—6 кн. географія й етнографія і фізіологія людини, в 8—11 зоологія, 12—27 ботаніка, в 28—32 ліки зі звірят, в 33—37 мінералогія й опис виробів з металю й з каменя. Пліній не досліджував природи самостійно, тільки з прочитаних авторів виписував пильно всякі відомости, придатні для його праці. Цілість енциклопедії не виказує строгої, органічної будови, наукова її вартість так само не надто велика, а всетаки важна вона задля накопиченого в ній матеріалу. Найбільшу вартість представляє його нарис історії плястичних мистецтв у Греції і в Римі.

Пліній писав іще граматичні, реторичні, військові й історичні твори, що на жаль зовсім загинули.

В області граматики й фільольогії заслужили ся найбільше три мужі:

1. *Remmius Palaemon*, що написав за часів Клявдія науково оброблену граматику. Той твір, що правда, в оригіналі не дійшов до нас, але маємо з нього значні витяги у пізнійших граматиків.

2. *Q. Asconius Pedianus*. Він полишив прегарні історичні коментарі зі вступами до промов Цицерона. В незахованім „симпозіоні“ розpravляли визначні Римляни на бенкеті у вельможі Апіція в товариській гутірці з грецьким 90-літнім борцем Ізідором про користи дужання, що піддержує свіжість тіла й продовжує життє.

3. *M. Valerius Probus*. В своїх наукових працях угрунтував Валерій методу фільольогічних дослідів: *emendare* (викорінювати похибки з тексту), *distinguere* (про інтерпункцію, себто розділові знаки) й *adnotare* (про знаки розділу між віршами та строфами й знаки для підчеркнення замітних місць тексту). — При виданнях авторів завів він звичай поміщувати на переді книжки їх життєписі. Написав також розвідку про граматичні й урядові скорочення, на пр. *p. c. = patres conscripti, P. S. Q. R. populus senatusque Romanus*. *M' = Manius*, то що.

Гарну монографію про хліборобство (в 12 кн.) написав

L. Iunius Moderatus Columella.

Одну книгу (10.) про огородинство склав він віршом, бажаючи тим способом доповнити „Георгіки“ Вергілія. Зміст тої книги переповів потім іще прозою в 11 кн. — Його праця має немало вартість для того, що Колюмелля сам був господарем і управителем великих земельних маєтків у середушій Італії і зачерпнув багато рільничих відомостей із власного досвіду.

Про куховарську вмільість написав працю в 10 книгах

Apicius Caelius (De re coquinaria l. X). Сам він був дуже засібним чоловіком, але любив ласувати й прогайнувавши маєток, отруївся з жалю, що на житте лишається йому тільки 10 мільонів сестерціїв (2.000,000 корон). В своїй праці оперся він переважно на грецькі жерела. Не находячи для багатьох термінів відповідних латинських слів, подає їх у грецькій мові. Scribonius Largus видав збірку лікарських рецетт, (коло 270), що дійшла до нас.

В області права вдержують ся дві школи: школа Прокулеанців, котрої провідником був Ювентій Цельзь, і школа Сабініянців з її головою Мазурієм Сабіном. Ті школи ріжнили ся між собою тим, що одна пробувала в розвитку права прикладати засаду аналогії (схожости), друга засаду аномалії (неправильности)¹⁾. З дальшим розвитком юридичної науки ріжниці згодом вирівнали ся й довели до буйного розцвіту права, котрого зріст завершив ся на початку VI. століття.

¹⁾ Подібний спір ведено також в області граматики і язикознавства.

П я т а д о б а .

Остання доба римської літератури від Гадріяна (117. по Хр.) до Юстиніяна (VI. ст.) ділить ся на дві групи: національну (поганську) римську й латинсько-християнську.

Від смерти Тацита датуєть ся занепад римської літератури. Висихають жерела оригінальної творчости, в задушливій атмосфері цісарського двора марніють таланти і Рим перестає бути осередком духового життя велитенської держави. Майже всі спосібніші письменники того часу походять із провінцій: з Африки, Галлії і Гіспанії. Багато письменників пише у двох мовах: латинській і грецькій, як на пр. цісар Марко Аврелій.

Старинні історики й антикварі подають нам цікаві відомости про те, як ставили ся римські цісарі до літератури й письменників. Деякі з них, як Гадріян (117—138), Аврелій (161—180), Септімій Север (193—211), Галлієн (260—268) і інші, пробували своїх сил також на літературному полі. Вони стягали у Рим письменників, учених і артистів тай уряджували не раз літературні змагання. З другого боку одначе впливали цісарі некорисно на розвиток літератури. І так цісар Аврелій підпирав у письменстві архаїстичний напрям красномовця Фронтоні і його школи зі шкодою для клясичних письменників, а за Діоклєціяна (284—305) процвила буйним цвітом похвальна література (панегірик).

До християнства відносили ся римські цісарі переважно ворожо. Вони переслідували саму ідею, її діячів

і письменство. Перший толеранційний едикт на користь християн видав цісар Гадріян, але аж за цісаря Константина (306—324) здобувають християни в державі рішаче значінне.

I. НАЦІОНАЛЬНА ЛІТЕРАТУРА.

A. ПОЕЗІЯ.

Публій Анній Фльор

писав віршом і прозою. Походив з Африки, у Рим прийшов за Доміціана і брав участь у капітолїнських змаганнях. Потім відбував далекі подорожі по орієнті, а коло 106. р. заложив реторичну школу в містечку Тарраконі в Гіспанії. Пізніше переїхав знов у Рим й належав мабуть до двораків цісаря Гадріяна. До нього звертає він жартовливу епіграму:

Ego nolo Caesar esse,
Ambulare per Britannos,
Scythicas pati pruinas.
Цісарем не хочу бути,
Мандрувати по Британцях,
Мерзнути у Скитії.

Гадріян відповів поетови не менше дотепно:

Ego nolo Florus esse,
Ambulare per tabernas,
Latitare per popinas,
Culices pati rotundos.
Я не хочу бути Фльором,
Волочити ся по коршмах,
Тиняти ся по винарнях,
Комарів малих терпіти.

В „Латинській антології“, що її видали новіші учені, головню на підставі сальмазіянського рукопису, стрічаємо між іншими віршами великих і менших

римських поетів також 26 трохаїчних тетраметрів і 5 гексаметрів Фльора. В тих віршах подає автор філософічні сентенції, нераз дотепні і влучні. Про жінок каже, що вони в грудях ховають отрую і хоч нераз солодко балакають, душа в них усе таки зіпсована. Гарний його двовірш про вартість поезії:

„Свіжі все що-року будуть консулі й проконсулі,
Королі лиш і поети не що-року родять ся.“

Немалу літературну вартість має також епіліон „Pervigilium Veneris“ — нічний обхід на честь Венери, що його загально приписують Фльорови. В 93 трохаїчних тетраметрах вихваляє автор могутність богині любови, її благодатну діяльність і дарунки та приготування до свята, улаженого в Сицилії.

В рефрені заохочує поет до кохання:

Cras amet qui numquam amavit,
Quique amavit cras amet.

Завтра най кохає, хто ще не кохав ся,
А хто вже кохав ся, най кохає й завтра.

При кінці поеми порівнує себе Фльор із соловієм:

Він співає, я мовчу. Коли-ж прийде моя весна?
Щоб співав я соловієм, щоб мовчати перестав?
Музу я вразив мовчаннем, Феб мене занедбує.

Про своє життя оповідає автор живо й цікаво в захованому прозовому вступі до реторичного твору, в котрім він міркував про те, чи Вергілій був славніший як поет, чи як ретор.

Прозою, але вельми поетично описав Фльор „Історію римських воєн“ у двох книгах. Історичні факти переповідає він переважно за Лівієм, але користав і з інших жерел, як „Фарзалія“ Люкана. Тенденція твору — вихвалити геройські діла римського народу, що з малих початків збудував світову державу. На історичній вірності й докладності залежало авторови мало. За прикладом Сенеки порівнує він розвиток римської імперії з людським віком і ділить історію римського

народу, що виступає у автора як уособлений герой¹⁾, на чотири доби: вік діточий, молодечий, мужеський і старечий. Про диспозицію твору говорить автор широко в передмові: „Потім до цісаря Августа маємо 150 літ, у яких римський нарід підбив увесь світ. Се вже сама молодість держави і немов міцний, доспілий вік. Від Августа до нашого часу не багато менше як двіста літ, протягом котрих римський нарід ізза нездатности цісарів немов постарів ся й зледащів, аж під володарем Траяном розправив руки і ненадійно стара держава немов відмолодніла й набрала нових сил.“ Фльор описує переважно історію воен.

Своє оповідання прикрашує автор поетичними й реторичними фігурами. На кожному місці бачимо його шире захопленне величчю римського народу й глибокий патріотизм. З нетаєною нехиттю згадує він про домові війни і внутрішні непорядки римської держави, котрої слабих сторін він не думає вибілювати. Шкодить творови дещо пересадний патос автора. Стиль панегірика гладкий та відповідний змістови.

Небавом по смерти Гадріяна розвинув ся в римській поезії новітний напрям (poetae neoterici). Поети тої школи (з їх творів маємо тільки уривки, заховані у пізніших граматиків) писали дивовижні вірші, котрі можна було читати вперед і взад, або де перша частина гексаметру повторяла ся в другій половині пентаметру. Представники того схибленого напрямку, Аппіян, Септімій Серен, і ин., для нас пусті ймення.

Не надто щасливий був помисл убирати наукові предмети в віршову форму. Віршованою метрикою прославив ся Теренціян Мавр. Маємо теж почасти заховану його граматику (de litteris та de syllabis), писану сотадеями й дактилічними гексаметрами. Квінт Серен Саммонік подає знов у віршах лікарські рецепти, (на пр. про подагру).

Ennius ipse pater, dum pocula siccat iniqua,
hoc vitio tales fertur meruisse dolores.

¹⁾ Коли би хто уважав римський нарід немов за одну людину (Praef. 4).

Енній старенький чарок осушив нездорових багато,
З того, як кажуть, у нього взялись ті болі страшенні.

Автор хвалить ся, що його ліки доступні також
убогим людям:

„Ми подаємо рецепти, для бідних людей теж хосенні“.

Немезіян захвалює у 325 захованих гексаметрах (Сунеgetica) принади ловецького життя. Описує раси ловецьких собак, коний, знаряди, то що. В чотирьох екльогах (пастуших піснях) наслідує автор Вергілія. В четвертій буколії описує змагання двох пастухів. Повторяють ся в ній часто рефрен:

Cantet, amet quod quisque: levant et carmina curas.

Кождий співає, що любить: пісні теж журбу розганяють.

Найкрасша одначе третя екльога. Божок Пан оповідає, як старий Сілен бавив малого Бакха і як із сатирами справляли свято винозбору.

Більше літературне значінне мають збірки дистихів і моностихів (до 200), що заховали ся під іменем Катона. Зложені вони в дактилічних гексаметрах і містять у собі всякі життєві поради. Авторів їх не знаємо. Подаю тут кілька дистихів у перекладі:

Ти не питай у пророчні, що бог наміряє робити:

Що загадає про тебе, те він постановить без тебе.

Богови жертвуй кадило, бичок хай до плуга зростає:

Та не гадай, що різнею ти втішиш бога й замолиш.

Жінки ти не бери задля віна самого ніколи,

Тай не задержуй її, як стане тобі вже нелюба.

Жінці не вір легкодушно тоді, як на слуг нарікає:

Баба ненавидить тих, кого її муж кохає.

Крику й нарікань гнівливої жінки нітрохи не бій ся:

Жінка, як плаче й ридає, лиш підступ готує слезами.

Збірники тих моралізуючих сентенцій читано залюбки в середніх віках, а навіть учили їх по школах та перекладали віршом і прозою на різні мови.

Невідомий близше поет Веспа написав „Діяльог між кухарем і пекарем“. Спір відбуваєть ся перед суд-

дею Вульканом. Оба противники захвалюють свою вмі-
лість і понижають роботу супротивника, при чому наво-
дять докази з мітольоґії. Кухар викликує гордо:

Знають усі пекарів і солодкі продукти їх праці;
Знає багато людей кухарів жорстокі злочинства.

Кухар боронить ся незгірш. Вулькан хвалить од-
ного й другого і закликає до згоди, бо коли не пого-
дять ся, то він відбере їм огонь, без котрого не можуть
обійти ся.

Репозіян (коло 280. р.) обробив знану з Іліяди
пригоду Марса з Венерою, як їх приловив на жениханню
Вулькан і звязаних невидними сітями поставив на глум
усього Олімпу. Гарну поему псує сам автор, перерива-
ючи опис патетичними вигуками й менторськими по-
ясненнями.

Літературною забавкою треба вважати трагедію
„Медею“ Гозідія Гети. Вона зліплена з Вергілієвих
віршів, тільки деякі хорові части доробив автор само-
стійно. Такі зліпки, звані центонами, були в тій добі
занепаду оригінальної творчости досить популярні. —
З творів інших поетів, ліриків, епіків і мімографів, маємо
надто незначні уривки, щоби про них тут ширше роз-
водити ся.

Авзоній.

D. Magnus Ausonius уродив ся коло 310. р. в мі-
стечку Бурдіґаля, нинішнім Бордо (Bordeaux) в Галлії.
Від батьків дістав старанну освіту. Проживав у родин-
нім місті, де отворив реторично-граматичну школу. В 364. р.
покликав його цісар Валентиніян (364—375) на свій двір
до Тревіру (Трієр) та поручив йому виховання свого сина
Граціяна. Коли-ж вибухла війна з Алеманами (368—369),
супроводжав Авзоній цісаря й наслідника престолу в їх
походах. Під пануванням Граціяна (367—383) був Авзо-
ній іменований квестором, потім начальником преторія-
нів, а вкінці консулем (379. р.). По смерти Граціяна по-
кинув старенький учитель двір свого вихованка й по-
їхав на свій хутір коло Бурдіґалі. Там заняв ся він ви-
кінченням своїх поетичних творів. Помер у 393. році.

Твори. В своїй творчості наслідував Авзоній головню Стація й Вергілія, хоч сам був християнином. Найкрасший його твір — се збірка 20 ідилій. В „Мозеллі“ описує він гарні околиці над сею рікою, над котрою був положений також цісарський двір. Подаю тут у перекладі частину апострофи до Мозеллі:

„Річко, витай мені, славна полями й населенням славна!
Бельги завдяки тобі дістали цісарську столицю.
Пасма твої запахущим засіяв Бакх виноградом,
Річко зелена від трав, що вкривають твої побережжа.
Сплавна ти як океан, свої філі ти котиш спохило,
Наче ріка і пригадують озеро плеса синяві.
Острим бігом із гірськими потоками можеш рівнятися
Й зимні криниці водицею чистою перевисшаєш.
Легідні води твої не терплять ані шепоту вітру,
Ні перешкоди і шуму підводної скелі й каміння.
Поспішно сунуть ся філі по бродях гладеньких, тихеньких,
Дави піскові бігу не спиняють тобі серед струї
Й купи землі не сторчать; тай остров не споганює назви
Гарної річки, коли-б розділяв на дві части корито.
Беріг твій не закривають корчі самородні й хабаззе,
Намулом грубим, брудним не заносиш русла й побережжа,
Чистії філі пливуть одні за другими швидко.

Дальше описує автор ріжні роди риб:

В філях бавлять ся купами риби, слизькі сотворіння,
Томлять ся очі, як слідять уважно за родом обманним.

Епізодично згадує Авзоній, як безстидні сатири і фавни ганяють за водними німфами, потім описує плавбу на ріці, риболовлю й гарні виллі, положені над берегами Мозеллі.

При кінці порівнує автор Мозеллю з іншими річками й подає своє ім'я і рід.

В своїх епіграмах наслідував Авзоній Марціяля, на пр.

„Hanc amo, quae me odit, contra illam, quae me amat, odi.
Кохаяю ту, що мене ненавидить, навпаки ту, котра мене
любить, ненавиджу.

Лінивий чоловік.

Лінюх здоровий значно гірший від хорого:
Подвійно пє й подвійний теж обід жере.

Венера в зброї.

В Спарті у зброї Венеру побачила Палляс Атена.
„Хочеш“, сказала грізна, „йдімо до суду тепер?“
З усміхом так їй Венера: „По що ти мене зачіпаєш:
Гола я перемогла, що то у зброї буде?“

До гарного хлопця.

Поки природа вагалась, чи хлопця створить чи дівчину.
Хлопцем прийшов ти на світ, гарний неначе дівча.

До Аполльона, що гонить за Дафною.

Лук лиши й поховай стрілки швидколетні, Пеане!
Дівчина та не тебе, стріл лиш боїть ся твоїх!

Didoni.

Infelix Dido, nulli bene nupta mariti:
Нос перiente fugis, hoc fugiente peris.
Ох безталанна Дідоно, не маєш ти за-мужем щастя.
Любить тебе той, біжиш, другий тікає — гориш!

Маємо також збірку листів Авзонія, прозових і віршованих, у котрих він звертаєть ся з радами до синів і внуків і до приятелів. Зміст їх доволі пустий і мало-важний. В листі до начальника преторіянів Проба признаєть ся автор до балакучости:

„Коротко міг би я сказать,
Та обговорю любо все,
Натішу ся балаканнем.“

В деяких листах, адресованих до Авзонія, згадуєть ся часто імя Христа, але сам автор не брав собі дуже до серця християнської науки: він жив, кермуючись зовсім поганським світоглядом та перебував духом серед старинних авторів.

Вергілія знав і цїнив найбільше, про що свідчить його весільний центон¹⁾, зложений гексаметрами, при чім нераз половина вірша взята з Енеїди, а друга половина з „Георгік“ або „Екльог“. В передмові до приятеля Павла називає автор свій твір „збиточним і маловажним, що його ані праця не видобула, ані старанне не вигладило, без остроти таланту і без зрілого обдумання“. Потім оправдуєть ся, що він написав той жарт на приказ цїсаря Валентиніяна, тай оповідає про різні роди „центонів“, що їх перенято від греків. Під назвою „остомахії“ склали там деякі віршописці геометричні фігури, постаті звірят, вежі й чарки з відповідно уставлених слів. Центон Авзонія складаєть ся з вісьмох розділів. I. Передмова. II. Весільний бенкет. III. Опис судженої, що прибуває на обід. IV. Опис пана молодого. V. Піднос дарунків. VI. Весільні співи й бажання (epithalamium). VII. Вхід у спальню (В парекбазі остерігає автор стидливих, щоби дальше не читали). VIII. Imminutio (любовна боротьба). В прозовім закінченню оправдуєть ся автор словами Марціяля, що його твори розпусні, але життєчесне й заслоняєть ся прикладом інших поважних авторів, що писали також лекші річі.

В моностихах і тетрастихах подає за Светонієм життєписі 12 цїсарів. В „Ludus septem sapientum“ подає славні вислови сімох грецьких мудрців: Сольона (гляди на кінець довгого життя), Хільона (пізнай сам себе), Клеобуля (у всім знай міру або нічого за багато), Талеса (жени ся, але вважай, що буде біда), Біяса (більше є злих людей), Піттака (пізнай догідну пору), Періяндра (розвага все може). В „Ordo urbium nobilium“ описує двацять міст, між ними найобширнійше свою рідну Бурдігалю.

¹⁾ сорокати́й одяг.

В листах реторичним способом вихваляє товаришів із Бурдігалі. Маємо його надгробні написи й принагідні вірші. Захована також одна молитва до Христа в ропальських гексаметрах (*versus rhopalici*). Ті вірші однак не мають літературної вартости, радше треба їх уважати шкільними вправами.

З дальших поетів замітний

Рутілій Клявдій Наматіян,

з походження Галлієць. Замолоду вступив він до урядової служби в Римі й досягнув тут становище посадика (*praefectus urbi*). Свій поворот у рідний край описує він у гарній поемі „*De reditu suo*“, котрої кінець на жаль загинув.

В області епосу прославив ся

Клявдій Клявдіян,

родом із Пафлягонії в Малій Азії. У Рим приїхав він у 395. р. Своєю високою освітою й поетичним хистом звернув на себе увагу цісаря Гонорія, що покликав його на становище надвального поета.

Тут написав він мабуть на замовлення весільну пісню з похвалами цісаря Гонорія і його жінки Марії, дочки Стіліхона. Історичні події й славні діла цісарського дому оспівує він у двох епопеях.

У першій із тих поем, „*De bello Gildonico*“, описана війна, у котрій цісар Гонорій переміг свого противника Гільдона, африканського узурпатора. В другій поемі, „*De bello Getico sive Pollentino*“, вихваляє автор побіду Стіліхона над королем Готів Алярихом у битві під Полентою в 402. р. Того самого володаря прославляє він у трьох книгах „*De laudibus Stilichonis*“. Тяжкі зневаги й наруги кидає автор на двох міністрів при східно-римським дворі, на Руфіна й евнуха Евтропія. Догани й лайки так переборщені реторично, що й неприємно їх читати.

Але найбільшу славу здобув собі Клявдіян мітольоґічним епосом „*De raptu Proserpinae*“, про захоплене Просерпіни, дочки Церери. Той міт обробив

м. и. також Овідій у своїх „Метаморфозах“ і його вплив відбив ся також подекуди на тім творі Пафлягонця.

Треба дивувати ся, як той чужинець, що довго пробував в Александрії й переняв ся грецькою культурою, пізнійше опанував духа латинської мови. Його стиль гладкий і принадний. З незрівнаним мистецтвом описує він блуканину нещасливої матери-богині та її горювання, коли скрізь по землі шукає за одиночкою. На тім уриваєть ся поема.

З другого епосу, „Гігантомахії“, зберегло ся тільки 127 віршів, також уривок у грецькій мові, приписуваний звичайно Клявдіянови. Автор обробив іще старо-египетський міт роо Фенікса, що відроджуєть ся з попелу.

Ще перед убивством Стіліхона (408. р.) від'їхав Клявдіян у Александрію. Рік його смерти невідомий.

Б. ПРОЗА.

РЕТОРИ Й ФІЛЬСОФИ.

М. Корнелій Фронтон

був найвизначнішим представником „старинного напрямку“ й африканського стилю в тодішнім письменстві. Уродив ся в містечку Цірті в Нумідії коло 100. р. Його вчителями були незнані близше ретори Атенодот і Діонізій. В молодому віці поїхав Фронтон у Рим і присвятив ся тут урядовій кар'єрі. Був якийсь час судовим адвокатом, у 143. р. консулем, як проконсуль дістав під свій заряд провінцію Азію, але ізза слабого здоровля¹⁾ зрік ся тої інтратної посади. Сам був засібним чоловіком, мав Меценатові городи на Есквіліні. Цісар Гадріян покликав його у сенат. За Марка Аврелія мав постійний доступ до двора, а потім став навіть учителем молодих цісаревичів Марка й Люція Вера. Фронтон умер десь коло 170. р.

¹⁾ В своїх творах нарікає він часто на гостець у ногах.

З промов Фронтонa, виголошених ним у суді і в сенаті, м. и. „Проти християн“, маємо тільки незначні уривки. Про свою промову проти Герода Аттика пише він до цїсаря Марка ось як: „Про його обичаї й життє говорити-му тільки до речі. Прийдець ся говорити про вільних людей, жорстоко побитих і обдертих, про одного навіть убитого; прийдець ся сказати про безбожного сина, що не памятав батьківських просьб; прийдець ся скартати жорстокість і захланність. Ті частини про зневажених і обрабованих людей виголошу так, щоби противники почули печінку й жовч.“

Зате в значній частині зберегли ся Фронтонів листи до цїсаря Марка, Вера й приятелів славного ретора. В кореспонденції розвиває автор свої погляди про вартість і значінне реторики. про розкіш збирання старинних слів, яких радить шукати в творах републиканських поетів: „Вигладжуй свій стиль Плявтом, виповняй його Акцієм, злагоджуй Люкрецієм, запалюй Еннієм“. Ціцерона не любив архаїст Фронтон; ось як пише він про нього:

„У всіх його промовах стрічаєть ся дуже мало несподіваних і нежданих слів, які можна вишукати тільки при пильній лектурі, при уважнім і частім читанню старинних пісень. Несподіване й неждане слово на мою думку таке, яке добуваєть ся проти сподівання й гадки слухачів: так, що коли би ти його випустив і казав самому читачеві шукати відповідного слова, то він не знайшов би ніякого або придумав би не таке влучне для вислову“. На думку Фронтонa Ціцерон навіть не завдавав собі труда шукати докладніше таких слів, чи ізза величі духа, чи тікаючи від праці, чи ізза певности, що хоча б він не шукав, то й самі прийдуть йому такі слова, на які інші, хоч би й шукали, не можуть оперти ся.

Висше від промов Ціцерона ставить Фронтон його листи. Наслідуючи манєру великого красномовця, пересипує він свої листи грецькими словами. Пробував теж писати по грецьки.

Реторику захвалює він у своїй кореспонденції на всі лади. „Найвисша вмілість у людському життю — се реторика: вона правдива пані людського роду, вона володіє страхом, любовю, силою, вона перемагає буту, вона наша потіха й вчителька“.

Про філософів говорить автор з погордою: „Ті мучителі не спочинуть доти, поки стрункої сосни не звалять на землю. Вони говорять такими темними фразами, що силують своїх учеників безустанно звертати ся до них за поясненнями й таким способом засуджують їх на вічне рабство“.

Своїм цісарським вихованкам старав ся Фронтон представити філософію в як найгіршому світлі. За те радить їм читати пильно старинних поетів, виписувати собі з них дотепні речення, старосвітські слова й філософічні гадки (гноми).

Сам Фронтон кладе в своїх писаннях найбільшу вагу на те, щоб заблиснути знанням старих републиканських письменників, осліпити читача якимсь дивовижним, рідко вживаним словом, поетичним образом або реторичною фігурою. Але його стиль мало оригінальний, не чути в ньому життя, книжкова вченість і силувана реторика заглушує виклад. Гарна в ньому тільки риса щирої приязни й любови, яку виявляє супроти цісаревичів.

На полі реторики й філософії визначив ся талановитий ученик Фронтон

А п у л е й.

Він уродив ся в Африці, в містечку Мадаврі, що лежало на границі двох римських провінцій, Гетулії й Нумідії. Богаті батьки дали йому старанне виховання. Пізнійше вчив ся він у Картагіні, а молодиком поїхав у Атени, де найбільше цікавила його плятонська філософія. Вернувши ся назад у рідний край, пробував Апулей якийсь час у Римі. Тут узяв ся він за адвокатську практику й написав свій перший твір „Метаморфози“. В Мадаврі пройшов звичайну урядову кар'єру,

аж став дуумвіром, осягаючи тим способом найвисшу провінціяльну почессть.

Тоді забажав Апулей побачити більше світа й поїхав на Схід у напрямі Александрії. Але по дорозі занедужав і мусів задержати ся довший час у місті Еа. Тут намовив його приятель Понтіян оженити ся з його 40-літньою матерію Пудентіллею. Апулей послухав його ради, бо полюбив гарну, розумну і приємну в манерах удову. Одначе незадовго обвинуватили його свояки Пудентіллі, що він магічними штуками очарував старшу жінку і присилував її вийти за нього за-муж, щоби тільки загарбати її велике майно. Проти тої скарги боронить ся Апулей в захованій нам „Апольогії“, що її виголосив коло 156. р. перед суддею, проконсулем Клявдієм Максимом (155—158) в місті Сабрата. Про дальшу долю Апулея маємо мало відомостей. Він проживав у Картагінї, займав там сгановище „провінціяльного священика“ й уряджував жертовні ігрища. За відчити, що їх виголошував по ріжних містах, поставили йому мійські ради статуї й признали почесні грамоти. — Рік його смерти невідомий.

Т в о р и.

Про свою літературну творчість говорить Апулей в одній із захованих „Фльорід“ (12) ось так: „Я одним пером написав ріжнородні поеми, гідні палиці рапсодів, (себто епічні поеми), ліри, пантофля, котурна, також сатири і грифи, ріжні історії й промови, признані знавцями, діяльоги, похвалені філософами, одно й друге в рівній мірі по грецьки й по латині, з подвійного обіту, з рівним успіхом, подібним стилем“.

З літературної спадщини Апулея дійшли до нас:

1. „Метаморфози“, фантастична повість в 11 кн.,
2. „Апольогія“. 3. „Фльоріди“, вибір із деклямацій. — 3 області філософії: 4. „Про Плятона і його догму“,
5. „Про Сократового бога“, 6. „Про світ“. З інших писань Апулея маємо тільки незначні уривки й цитати в авторів. Кілька творів, захованих під іменем Апулея, признали новійші вчені за підроблені.

Головною прикметою творчости Апулея можна вважати різнородність і значний артистичний таланти. Зміст своїх творів брав він переважно зі скарбниці грецького духа. Апулей був одним із вандрівних реторів-декляматорів, яких у ті часи багато вешталося по широкій римській державі. Сам він афішує себе філософом-Плятоніком, але розгляд його філософічних писань, властиво перерібок, показує, що автор не зглибив тайників плятонської мудрости. Йому більше залежало на формальній стороні річи; і справді, в стилію він являється справдешнім мистцем. Пишучи обома мовами (латинською і грецькою), опанував він ріжні роди стилію: на-пів науковий (у філософічних творах), повістєво-новелістичний (у *Метаморфозах*), пишний та цвітистий (у *Фльорідах*), судовий (в *Апольогії*).

„*Метаморфози*“ мають форму роману. Герой повісти Люцій, знатний Грек з Коринту, оповідає в першій особі пригоди, які він перебув, перемінений в осла. Він поїхав собі у Тессалію, в місто Гіпату, в гостину до одного давнього знайомого і забажав пізнати чудесні штуки славних тессалійських чарівниць. Просить помочи у служниці свого господаря, іменем Фотіс, і вона перемінює його (через помилку замість у сову) в осла, потішаючи його притім, що коли зїсть рожу, то назад стане чоловіком. Але довго прийшлося йому дождити сього. В ослячій постаті, але з людським розумом, переходить він із рук одного властника до другого, терпить голод, холод і тяжкі побої, пізнає ріжні роди людий, перебуває галянтні пригоди і вкінці, на торжестві в честь Ізиди, зїдає рожу і дістає назад людську постать. З вдячності для богині посвячується Люцій в її містерії, стає жерцем її, а потім служить іше й Озірісови й осягає третій ступінь посвячення.

В рамках роману помістив автор 17 більших і менших анекдот і новель, котрі вкладає в уста ріжних оповідачів. До найкрасших із них належить оповідання про Амора і Псіхею, основане на казкових мотивах¹⁾.

¹⁾ Гл. переклад І. Франка в „Універз. Бібліотеці“ ч. 5. ст. IX+54. Львів.

Деякі з тих новель, особливо фривольніші, обробив Боккачійо в своїм Декамероні (V. день 10. нов., VII. д. 2. н.). Ті епізоди важні для пізнання староримського фольклору. О скільки їх автор зачерпнув із літературних, грецьких жерел, а о скільки сам списав із уст народу — годі нам нині прослідити, головню тому, що не маємо грецького оригіналу, з якого Апулей узяв головну канву своєї повісти. Був ним, здається, твір грецького романіста Люкія з м. Патрай (в Ахаї) під заголовком „Осел“, що послужив також основою комічного роману, захованого під іменем Люкіяна з Самозати п. з. „Люкій або осел“.

Роман Апулея держаний у поважнім тоні і хоч не позбавлений веселих епізодів, а навіть грубо-зміслових описів, всетаки проявляє виразні моралізуючі тенденції. Високо-релігійне закінченне повісти, якого не має твір Люкіяна, треба вважати оригінальним додатком римського письменника. В нім хотів він звернути увагу своїх земляків на величний культ Ізиди, в якого очищаючу силу сам твердо вірив. Описуючи лихі вчинки різних людей з усяких суспільних станів, має автор нагоду зганити всякі проступки, висміяти хиби людської вдачі і тим способом навести грішників на праведну дорогу, а чисті душі здержати від упадку.

Прикладаючи до твору Апулея висшу міру моралі, не тяжко в концепції переміни людини в осла доглянути аллегорію. Через розпусту й гріх (з Фотісою) стає чоловік звіриною (ослом), затрачуючи тим способом свою гідність. Але через терпіння очищується й вертається назад на лоно богів. Та мораль, як бачимо, близька до християнської, була основою єгипетської релігії й культу Ізиди й Озіріса, що в II. ст. поширився вельми і в західних провінціях римської держави.

„Апология“ треба трактувати як твір літературний, реторичний. Промову, виголошену дійсно перед судом, розширив Апулей пізніше філософічними екскурзами, прикладом про зеркало і спосіб відбивання промінів сонця, похвалою бідности, то що. Скаргу за магію подав на нього горожанин м. Еа Сіціній Еміліян, в імені

свогого малолітнього братанича Пуденса, сина Пудентіллі, а брата Понтіянового. Підклад справи був грошевий, а саме: Геренній Руфін, тесть Пуденса, чоловік зовсім нікчемний і зіпсований, намовив свого зятя вести процес, сподіваючи ся, коли виграє, загорнути весь спадок Пудентіллі. Магія була тільки покришкою для нечистих замірів тої грошолубної шайки. Апулей, проглянувши їх властиві цілі, зрік ся добровільно посагу Пудентіллі і намовив її, щоби весь свій маєток записала в завіщанню Пуденсови.

Переходячи до властивої скарги, Апулей по черзі збиває шість її точок:

1. Що купує рідкі риби і вживає деякі їх частини до чарів; 2. що чарами насилає падачку на людей; 3. що одна жінка впала в його хаті на землю; 4. що в хустці сховав таємний магічний предмет; 5. що в ночі відбував із непевними людьми чародійські сеанси; 6. що задля тої-ж цілі вживав дивної статуїки.

Апулей легко збиває всі ті закиди і глузує притім безпощадно з адвоката своїх противників Таннонія. Принагідно відкриває він моральну гниль Гереннія, витягаючи перед суд бруди його родинного життя.

„Фльоріди“ — були се уступи з деклямацій, яких Апулей видав чотири книги. З них зладив пізнійше якийсь автор малий вибір із 23 промов, задержуючи давній поділ на 4 книги. Деякі з тих деклямацій, особливо панегірики в честь проконсуля Северіяна (161—169), промова з подякою Картагінцям за признану статую, й и., містять у собі хронольогічні натяки. В 2. Фльоріді читаємо висказ Сократа, в 7. Александра Великого, в 6. подає автор відомости про Індійців, в 15. описує острів Самос.

Нескінчений твір „Про Плятона і його догму“ має малу наукову вартість. В 1. кн. зображає автор плятонську філософію природи, в 2. переповідає популярним способом основи етики атенського філософа. Замість третьої книги, що мала обнимати третій діл плятонської філософії, а власне діялектику, маємо в рукописах неавтентичний твір „Peri ermeniae“. Сей

короткий нарис формальної логіки походить спід пера незнаного ближше компілятора, що видав його під іменем Апулея. В трактаті про „Сократового бога“ подає автор теологічну науку про різні роди демонів, що посередничать між людьми і богами. Даймоніон Сократа було не генієм, а остерігаючим духом.

Захований твір „Про світ“ (de mundo) являється перерібною розвідкою Псевдо-Арістотеля „Пері косму“. Її автор жив у полов. I. ст. по Хр., як виходить із присвяти (Тіберієви Юлієви) Александрови, що був префектом Єгипту від 67. р. В лат. перерібці стрічають ся численні річеві похибки, які некорисно свідчать про філософічну освіту Апулея.

Про інші, незаховані твори Апулея маємо відомости почасті з його-ж таки писань, а почасті у пізніших учених. Ті твори мали правдоподібно невелику літературну чи наукову стійність.

І так писав Апулей в і р ш і: любовні, веселі (ludicra), релігійні (гимни до Ескуляпа) й ин.

Граматики Прісціян і Фульгенцій згадують про його повість „Гермагор“.

У Фльорідах і Апольогії згадує автор про деякі свої публичні промови, як „Про Ескуляпа“, „Про признану йому статую“, про „Подяку за статую в Картагіні“.

З области строгих наук цікавила Апулея найбільше природописна наука. І так писав він книжки про рослини, дерева, про сільське господарство, про цілющі зілля й инше.

Пізнійше підсунено Апулеєви ще ось які, почасті заховані твори:

1) Діяльог „Асклепій“, у котрім бог Гермес, у формі поручення й обявлення, викладає правди поганської релігії.

2) „Про ліки з рослин“. В сій збірці лікарських рецепт виступає невідомий автор проти обманства лікарів, що на його думку нераз навмисне протягають недугу пацієнта, щоби витягти від нього більше грошей.

3) „Про спасенні ліки“, яких треба заживати в різних порах року, щоби упорядкувати спосіб життя й підтримати здоров'я.

4) „Фізіогномонія“, перерібка твору декляматора Полемона.

В пізнійших віках уважали за бабонні люди Апулея за великого чарівника, подібно як Вергілія, Аполлонія з Тіани й ин.

Його твори, особливо „Переміни або золотий осел“, мали вплив не тільки на новочасні письменства різних народів, але й на мистецтво.

Поважна похвальна література розвинула ся аж при кінці третього століття. Маємо заховану збірку дванадцятьох панегіриків на честь цесарів Максиміана (з 289. р.), Констанція, Константина й ин. Авторами тих панегіриків були переважно галлійські ретори. В мові і стилі наслідують вони Цицерона.

Найвизначніші між ними були Евменій з Августодонум, нинішнього Autun, (заховані його похвальні промови на честь цесаря Константина і про відбудову школи в його рідному місті) і три Симмахи, батько, син і внук, що жили в першій половині четвертого століття. Симмах син (345—405) відзначив ся особливо на полі красномовства. Він був довший час посадником Риму, а 391. р. консулем. Про свою публичну діяльність склав він цесарям звідомлення, що дійшли до нас. В одній такій реляції просить автор у цесаря Валентиніяна II. дозволу відновити жертівник богині Побіди в сенаті. Його листи доволі вбогі змістом, зате стиль пишній і цвітистий.

В області філософії вславив ся крім Апулея

Б о е т і й,

з початку шестого століття. Уродив ся він коло 480. р. в Римі. Походив із старинної родини й дістав старанне вихованнє. За панування короля Остроготів Теодориха (493—526) займав він спочатку високі становища й уряди (консулят). По 522. р. попав одначе в не-

ласку серед двірських кругів. Упав на нього підзор, що він накладає зі східно-римським цісарем Юстином і на приказ цісаря запроторено його у вязницю. Засуд на смерть, виданий сенатом, виконано 525. р.

В тюрмі написав Боетій свою найбільшу філософічну працю „De consolatione philosophiae“ (Потіха філософії) в 5 томах. Філософія мов особа розмовляє з увязненим автором і стараєть ся його потішити, подаючи провідні думки ріжних систем: плятонської, періпатетичної і стоїцької (головно з творів Сенеки). З прозою перемішані часто вірші.

Крім того написав Боетій іще кілька наукових творів, перекладів і збірку пояснень до Арістотеля й Цицерона. Християнсько-теологічні твори, які йому підсувано подібно як і Сенеці, признають учені за неавтентичні.

ІСТОРИКИ.

C. Suetonius Tranquillus

прийшов на світ коло 75. р. Його батько служив як офіцир при 13. легіоні. Вже замолоду появляєть ся Светоній у Римі, де живе на спільній квартирі з молодшим Плінієм. За Траяна писав судові оборони й літературні праці й дістав становище секретаря (ab epistulis) при цісарській канцелярії. По 121. р. відправив його цісар, мабуть ізза свобідного відношення до цісаревой Сабіни. Светоній віддав ся тоді зовсім літературним заняттям. Рік його смерти невідомий.

Т в о р и.

Светоній писав латинською й грецькою мовою. Спис його творів з ріжних областей науки читаємо в словарі Суїдаса. Були між ними дві енциклопедії, „Roma“ і „Pratum“. У першім збірнику писав автор 1) про римські ігрища (ludi Romani), циркові, сценічні, гімнастичні й глядіаторські, 2) про римський рік, 3) про

римські одяги, 4) про звичаї й обряди. У збірнику „Pratum“ (Левада) писав про природу, чоловіка і час.

Маємо згадки також про його антикварські розвідки. Кілька праць видав у грецькій мові, на пр. „Про визначні гетери“.

До нас дійшли тільки його твори історичні і з області історії письменства.

„De vita Caesarum“ — життєписи цїсарів Цезара, Августа, Тїберія, Калїгулі, Клявдія, Нерона, Гальби, Отона, Вітелія, Веспазіяна, Тита і Доміціяна в 8 книгах. Життє цїсарів описує він після виробленого пляну: коли й де який цїсар народив ся, як провів молодість, коли вступив на престїл, які займав уряди, які відбув походи, як поводив ся в приватнім і родиннім життїю, як убивав ся, вкінці добрі прикмети й погані звички, рік смерти, чуда й незвичайні знаки, які попередили смерть. Жерелами до біографій послужили йому головно історичні праці його попередників; одначе не відкидав він також памфлетів, обмов та поговорів на деяких цїсарів. Одно можна йому почислити в заслугу: що переглядав також важні урядові акти й записки. Зрештою його історичний і критичний суд не дуже вироблений. В життєписах займають надто багато місця маловажні річі, двірські обмови, фантастичні видумки й чуда. Образ описуваних цїсарів не виступає через те виразно й плястично перед очима читача. Зате стиль його писань ясний і прозорий, речення прості й зрозумілі.

З другого його цїнного твору: „De viris illustribus“ (про славних мужів) дійшла до нас тільки частина „Про граматиків і промовців“ з поїменним списом, дальше життєписи трьох поетів: Теренція, Горація, Люкана. З промовців маємо життєписи Пассїєна, Кріспа і старшого Плїнія, загинули частини про істориків і філософів.

І сеї праці не обробив Светоній вповні оригінально, але переважно відписував некритично цілі уступи з давнїйших добрих жерел: з Варрона, Непоса, Гигїна, Сантри й ин. Дещо переняв із численних коментарів, у яких на вступі був поданий життєпис автора.

Люцій Ампеллій, невідомий ближше письменник з часів Гадріяна, написав короткий огляд римської історії, „*Liber memorialis*“ в 50 розділах. В 10 перших розділах подає автор головні відомости з астрономії, географії, про вітри й світові чуда.

Граній Ліцініян зладив витяг з історії Лівія. Останки того твору відчитано з трудом із палімпсесту, з рукопису, на котрім був іще написаний один латинський підручник граматики і зверху сирийський текст.

„Історію цїсарів“ Светонія продовжали невідомі ближше ретори з двірських кругів. Найстарші з них були Марій Максим і Юній Корд, але їх твори не зберегли ся. Шість дальших істориків з часів Діоклеціяна і Константина, т. зв. *scriptores historiae augustae*: Aelius Spartianus, Vulcatius Gallicanus, Trebellius Pollio, Aelius Lampridius, Flavius Vopiscus і Iulius Capitolinus, написали біографію всіх цїсарів від Гадріяна до Нумеріяна¹⁾ (117—284). На жаль у їх творах висуюають ся на перший плян усякі двірські сплітки й маловажні події з приватного життя цїсарів, так що їх писання можна радше вважати хронікою скандалів, ніж прагматичною історією.

Аврелій Віктор написав коло 360. р. життєписи цїсарів („*Caesares*“) від Августа до Константина. Під його іменем заховав ся ще витяг з історії цїсарів від Августа до Теодозія I., короткий нарис „Про славних мужів міста Риму“ в 86 розділах і початкова історія римського племені „*Origo gentis Romanae*“, від мітичного Сатурна до Ромуля.

Флявій Евтропій написав для цїсаря Валенса (364—378) огляд римської історії „*Breviarium ab urbe condita*“ в 10 книгах. Маємо захований також грецький переклад тої праці.

Найвизначнішим істориком п'ятої доби був Амміян Марцеллін (330—400). Він уродив ся в Антіохії, де дістав початкову освіту, розумієть ся в грецькій мові.

¹⁾ Заголовок збірки: „*Vitae diversorum principum et tyrannorum a divo Hadriano usque ad Numerianum a diversis compositae.*“

Молодим вступив у римське військо, служив спершу в східних легіонах, потім в Італії і Галлії. За часів цесаря Юліяна (361—363) відбув воєнний похід проти Алеманів, пізнійше воював іще з Персами. Підтоптавшись у походах, покинув військовою службу й проживав у рідному місті Антіохії. На старість переселив ся в Рим, де й помер коло 400. р.

Нав'язуючи до Тацита, описав Марцеллін дальшу історію Риму від смерті Нерви 96. р. аж до 378. р. До нас дійшло тільки 17 книг, від 14.—31., в яких зображена римська бувальщина від 353. — 378. р. Як можна догадати ся з ріжних натяків про тогочасні події, писав автор свою працю в роках 380—390. Його стиль воляцький, трохи твердий і неповоротний, але описувані ним часи, події й цесарі зображені вірно, без реторичних прикрас, так що його історія має першорядну наукову вартість.

Географія

в часах цесарства не виказує ніяких основних і науково оброблених праць.

На підставі витягу з Плінія виготовував граматик Юлій Солін, з кінця третього століття, збірку географічних відомостей „*Collectanea rerum memorabilium*“, в котрій поручав читачеві славні околиці й міста Італії і Греції, що їх варто було оглянути.—Замість географічних підручників появляють ся описи подорожий („*itineraria*“) здовж головних римських гостинців із зазначенням важніших стацій, нічлігів, заїздних дворів, міст і віддалень між двома стаціями. В „*itineraria picta*“ були нарисовані подорожні карти. Один примірник такої староримської мапи, т. зв. „*Tabula Peutingeriana*“, переходуєть ся у віденській двірській бібліотеці. Оригінал був мабуть зладжений за цесаря Александра Севера, імовірно на основі урядових помірив.

Якийсь невідомий близше Aeticus з V. ст. переклав із грецької мови загальну географію: „*Expositio totius mundi et gentium*“ (Виклад усього світа і народів).

Для топографії Риму важний захований (з кінця IV.ст.) плян столиці: „*Curiosum urbis Romae regionum XIV cum breviariis suis*“. Другий, старший плян має назву „*Notitia*“.

З наукової літератури сеї доби на першому місці стоїть

П р а в о .

Найцінніший сей і дійсно оригінальний витвір римського духа не належить, що правда, до історії римської літератури, але для цілоти образу вчислю тут славніші імена правників.

Найбуйніший розвиток правничої літератури Риму припадає на друге століття. За Гадріяна закінчив ся віковий спір між двома головними правничими школами. На приказ цісаря визначний правник Сальвій Юліян, родом Африканець, узяв на себе тяжке завдання: зібрати разом і наново впорядкувати преторське право (*edictum perpetuum*). Його виданне дістало на підставі ухвали сенату 131. року законну важність для всеї держави. Крім того обробив він приватне право (*digesta*), подаючи ріжнородні судові справи й рішення на них після певних правничих засад. Коло 150. р. видав *Gaius* підручник права п. з. „*Commentarii*“, більше відомий під популярною назвою „*Institutiones*“. Квінт Цервідій Сцеволя (*Scaevola*) видав три праці: „*Quaestiones*“ (справи), „*Responsa*“ (відповіді, рішення) й „*Digesta*“.

Та найславніші й найбільш плодovitі письменники на полі права жили на початку третього століття; се Папініян, Ульпіян і Павлюс. Всі вони займали високі державні становища й були префектами преторіанів, себто найвисшими міністрами й немов заступниками цісарів.

Aemilius Papinianus, ученик Сцеволи, жив на дворі Септімія Севера. Цісар казав його стратити 212. р. за те, що не хотів його боронити з приводу вбивства брата Гети. — Папініян написав два головні твори: „*Quaestiones*“ у 37 книгах і „*Responsa*“ в 19 кн., котрі пізнійше дістали важність законів.

Тириєць *Domitius Ulpianus*, прогнаний за Каракаллі, вернув ся потім у Рим і заняв визначне і впливове становище на дворі Септімія Севера. Згинув 238. р., убитий збунтованими преторіянами. Написав 83 книги пояснень до „вічного едикту“ і 51 до Мазурія Сабіна. Цілі партії з тих праць пізнійше втягнуто в законодавство Юстиніяна.

Julius Paulus був асесором Папініяна, подібно як Ульпіян, і написав коло 300 томів правничих праць.

Ученик Ульпіяна Геренній Модестін обробив решту правничих квестій у 19 кн. „*Responsa*“ і 12 кн. „*Pandectae*.“ По нім наступає частинний занепад права й правнича література перестає розвивати ся. Замість сенатських ухвал дістають законну силу цісарські рішення (*constitutiones*) і на їх підставі розвиваєть ся міжнародне право (*ius gentium*).

Коло 300. р. появили ся дві приватні збірки цісарського законодавства: „*Codex Gregorianus*“ і „*Codex Hermogenianus*.“

Осібний закон з 426. р. наказував кермувати ся при рішанню всіх судових справ писаннями чотирьох найславнійших правників з 3. ст., а при рівності голосів рішав погляд Папініяна.

За цісаря Юстиніяна (527—565) видано вкінці взірцеві кодекси всього римського права, що стало тим способом доступне всім культурним народам і лягло в основу новочасного права. До сеї епохальної праці покликав цісар своїх дорадників і професорів права під проводом міністра Трібоніяна. Та колегія видала в 50 кн. збірник старого права (*ius vetus*), що його названо „*Digesta*“ або „*Pandectae*.“ В „*Codex Justinianus*“ зібрано всі важнійші цісарські рішення з попередніх збірок, котрим одночасно відібрано законну силу. В 533. р. видано також підручник початкового права п. з. „*Institutiones*.“ Головний кодекс права поправлено й видано наново 534. р. В додатку долучено нові цісарські закони (*novellae*, розум. *leges*), писані головню грецькою мовою.

Сьогодні відомий Кодекс Юстиніяна більше під назвою „*Corpus iuris civilis*“, під якою видав його з коментарем женеvський професор Діонізій Готофред (1583. р.)

Подаю тут кілька ядерних правничих формулок, що мають загальнійше значінне:

Summum ius summa iniuria — найвисше право, се найбільша кривда.

Suprema lex salus rei publicae esto! — Найвисшим законом хай буде добро держави!

Caveant consules, ne quid res publica detrimenti capiat! — нехай дбають провідники народу, щоби держава не зазнала шкоди!

Nemo iudex in causa (re) sua—ніхто не може бути суддею власної справи.

Audiat et altera pars! — треба вислухати й противну сторону!

Cui bono? або *cui prodest?* Кому на добро? На чию користь?

Богато учених у 2. столітті займаєть ся граматикою і метрикою, але їх писання переважно запропастилися ся.

Немало цікавив дослідників римський правопис, його історія, спосіб писання букв, правописні похибки, то що. „*De orthographia*“ писали Цезеллій Віндекс, Квінт Теренцій Скавр, Велій Лонг (*Longus*), Флявій Капер. Інші граматики виготовляли наукові пояснення (*commentarii*) до поетичних і прозових творів.

Емілій Аспер писав коментарії до комедій Теренція, творів Салюстія й Вергілія, Геленій Акрон (*Acro*) до „Адельфой“ і „Евнуха“ Теренція, до сатир Персія й мабуть до Горация. Твори останнього видав із граматичним і стилістичним коментарем Помпоній Порфіріон. Статілій Максим виписував із творів Катона й Ціцерона рідкі слова, *singularia*, (по грецьки: гапакс ейремена). Сульпіцій Аполлінар написав кілька граматичних студій і віршовані змісти (*argumenta*) до поодиноких пісень Енеїди, по 6 гексаметрів кожний зміст, і до Теренцієвих комедій в ямбічних сенарах. Цілість граматики обробив *Marius Plotius Sacerdos*. В тре-

тій книзі подає він нарис метрики. Африканець Юба видав перерібку грецької метрики Геліодора. Підставою всіх метричних систем уважав він певне число основних розмірів, „metra prototypa“, з котрих виводив усякі вірші, періоди й строфи.

З третього й четвертого століття дійшло до нас кілька повних граматик.

C. Marius Victorinus написав велику „Ars grammatica“, з котрої дійшла до нас тільки метрика. Вікторін став пізнійше християнином і писав теологічні розправи.—Підручник Елія Доната „Ars Donati grammaticae urbis Romae“ був дуже популярний у середніх віках. Його граматика заховала ся нам у двох виданнях, повнім і скороченім. Крім того маємо частини його доброго коментаря до Теренція й Вергілія. Інший Донат (Тит Клявдій) написав пояснення до Енеїди, так само граматик Сервій Мавр.

Граматики Харізія й Діомеда мають вартість ізза цитатів і виписок із давнійших добрих жерел.

Та найосновнійший історично-критичний підручник граматики написав коло 500. р. Прісціян: „Institutiones grammaticae“ у 18 кн., де він зібрав разом висліди многовікової праці ріжних учених і дослідників. Його *compendium* студіювали побіч Доната пильно в середніх віках і на початку нових до XVII. ст.

Три вчені, родом з Африки, видають енциклопедичні збірники всяких наукових відомостей. I. A. Gellius з II. ст. написав, переважно в Атенах, об'ємисту працю: „Noctes atticae“ в 20 книгах, з котрих осьма книга запропастила ся. Автор виписував з усяких авторів цікаві замітки з області граматики, язикознавства, історії, письменства, старинностей, історії культури і звичаїв, права, філософії і природничих наук і тим способом заховав нам не раз цінні цитати з творів, котрих сьогодні не маємо. В передмові подає заголовки розділів. При впорядкуванню зібраного з книжок матеріялу не держав ся автор ніякої методи, а подавав нотатки так, як йому попали ся в руки. Збірник призначив він первісно для своїх дітий, бажаючи дати їм цікаву й ріжнома-

нітну лектуру без зайвого наукового балясту. Критичний змісл Геллія не надто вироблений. Стил ь його пи-сань штучний, архаїстичний. — 2) Ноній Марцель (коло 300. р.) написав науковий збірник: „*Compendiosa doctrina per litteras ad filium*“, важний задля численних цитатів. 3) Марціян Капелля попав на оригінальну гадку вбрати науковий предмет у поетичну форму аллегорії, ніби бог Меркурій женить ся з Фільольогією (I. і II. кн.). В дальших сімох книгах дає автор нариси історії сімох вольних уміlostий: граматики, діялектики, реторики, геометрії, аритметики, астрономії й музики (та метрики). — Златинізований Грек Макробій Теодозій ви-дав збірку діяльогів „Сатурналія“ про грецькі і римські старинности. Заховав ся також його коментар до Цице-ронового „*Somnium Scipionis*“.

Підручник астрольогії написав Юлій Фірмік Ма-терн (коло 350. р.).

Лікарська наука заступлена в сій добі досить богато. Квінт Серен Саммонік видав збірку віршованих лікарських приписів „*De medicina praecepta*.“ *Caelius Aurelianus* переклав два твори грецького лікаря Со-рана (коло 120. р.) про наглі (гострі) й хронічні недуги.

З области військової вмілости маємо підручник Флявія Вегетія Рената „*Epitome rei militaris*“, зложений на основі давнійших авторів.

II. ХРИСТІЯНСЬКЕ ПИСЬМЕНСТВО.

Коротко згадаю тут про християнську латинську літературу, що входить уже в обсяг науки теології. З латинських батьків церкви найславніші були Тертуліян, Гієронім і Амброзій. Їх численні твори, в котрих вони звертають ся з науками до широких кругів християнського і поганського простолюддя, мають переважно полемічний і апологетичний характер. Поборюючи ідеологію поганських письменників, цитують вони часто їх думки та наслідують форму їх писаць.

Один із перших полемістів був М. Minucius Felix, родом з Африки. В своїм діяльогу „Octavius“ боронить він християн від ріжних закидів: що ніби то вони покинули батьківську віру, що їх забобон не згоджуєть ся з переказаною мораллю, тощо. Сей твір звертаєть ся своїм вістрем почасти проти ретора Фронтоня, що виховував наслідників престолу в протихристиянському духу.

Q. Septimius Florens Tertullianus (160—240) був родом із Картагіни, де пізнійше став презвитером. З його творів важнійші отсі: Apologeticus (коло 198. р.), де автор боронить християн від усяких закидів, Ad nationes, De monogamia (про одноженство).

В його творах слідно письменський розмах і фантазію, дотеп і пристрасть, але стиль не надто ясний і приступний.

Thascius Caecilius Cyprianus (200—255), єпископ Картагіни, погиб мученицькою смертю на приказ Валентиніяна. В своїх творах, як „De catholicae eccle-

siae unitate, наслідував він Тертуліяна, але писав значно спокійніше.

L. Caecilius Firmianus Lactantius був родом із Африки. На християнську віру перейшов він у пізнім віці. Писав головню за панування Діоклеціана. Вже як старшого чоловіка покликав його цісар Константин на вчителя й виховача цісаревича Кріспа. З його творів важнійші: „Про смерть мучеників“, „Про божий гнів“, „Божі встанови“.

В другій половині 4. і на початку 5. століття трудилися три найвизначнійші отці латинської церкви: Амброзій, Гієронім і Августин.

Амброзій (340—397) був родом із бельгійської Галлії. Вступивши в державну службу, дістав заряд горішньої Італії. Від 347. р. був медіолянським єпископом і поборював завзято секту аріянів. Писав догматичні й екзегетичні твори „Про віру“, „Про святого Духа“, церковні пісні в ямбічних диметрах, як „Veni redemptor gentium!“ (Прийди людий спасителю!). Під його іменем заховалася також славна пісня невідомого автора „Te deum laudamus“ (Тебе, Боже, хвалимо).

Гієронім (331—420) уродився в Стрідоні в Далматії. Замолоду подорожував багато по східних провінціях і вів 4 роки аскетичне життя на самоті в пустині Халькіди. Від 386. р. до смерті перебував у монастирі коло Вифлеєму, зайнятий літературною працею. — В творі „De viris illustribus“ подає він історію богословського письменства, на взір Светонія. Для християнства прислужився він головню своїм популярним перекладом біблії і хроніки Евзєбія.

Августин (354—430) був родом із Нумідії, а вчився в Мадаврї й Картагінї. Налезав до секти маніхейців. В 33. р. життя охрестився і з часом дійшов до становища єпископа. Помер у Гіппонї, коли місто облягали Вандали.

Писав філософичні й реторичні твори: „Про щасливе життя“, „Про безсмертність душі“, „Про музику“, „Основи діалектики“ й інші. З теологічних його пи-

сань найцінніші: „Про християнську науку“, „Про Трійцю“, „Про божу державу 22 книги“.

Всіх творів написав 93 у 233 томах. Найпопулярнішими одначе являють ся його „Сповіді“, де подає свій життєпис. Дійшло до нас також 270 його листів.

На кінець згадаю про християнську історіографію. Короткий огляд історії людства від сотворення світа аж до пятого століття по Хр. подав Сульпіцій Север, презвітер з Аквітанії, в книжці „*Chronicorum libri II.*“ Іспанський духовник Орозій написав цінну історію: „*Historiarum adversus paganos l. VII.*“, в котрій опер ся також на поганських істориків, як Лівій, Тацит.

Кассіодор Сенатор (480—575) був державним урядником і служив чотирьом цісарям. Видав свої похвальні промови, кілька граматичних і теологічних розвідок, науковий підручник для духовних вихованців („*Institutiones divinarum et saecularium litterarum*“) і велику „Хроніку“ від Адама до початку VI. ст., що обнімала більше як 52 століття.

══════ КІНЕЦЬ. ══════

Показчик до римської літератури.

Коли мова про історію латинської літератури — то не від річи буде для повноти образу подати спис творів римських авторів, яких досіль переведено на українську мову, тим-більше, що не кождому хочеть ся нишпорити по різних часописах й журналах, витрачуючи багато часу, на вишуканне розмірно невеличкого числа українських перекладів з клясичних язиків, щоб в той спосіб пізнати важнійші прояви римського письменства в українській мові. До сього декому із Шановних Читачів інтєресно буде дізнати ся, що саме присвоєно рідному письменству з творів латинських клясиків, хто це зробив і де їх надруковано, щоб можна успішнійше континуувати працю дотеперішніх перекладчиків-фільольогів. Понадто подаємо хоч важнійшу літературу обговореного предмету, показчик писань українських авторів про римську історію та письменство. як неменше спис українських шкільних підручників, якими покористують ся наші педагоги при навчанню латинської мови по українських гімназіях — хоч на жаль, наш показчик не вичерпує цілого матеріялу по причині відсутности жерел і браку комплетів „Periodica“, яких годі роздобути на провінції.

Все-ж таки автор надієть ся, що згодом доповнить всякі похибки й браки отсього спису, видаючи його окремою відбиткою а тоді отсей показчик вийде повнійшим і докладнійшим.

I.

ПЕРЕКЛАДИ Й ПЕРЕСПІВИ ЛАТИНСЬКИХ АВТОРІВ НА УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ.

АВЗОНІЙ МАГНІП: Апострофа до Мозеллі. (частина) — в перекладі Тараса Франка, надрукована в нашому „Огляді історії римської літератури“, стор. 172.

- АКЦІЙ ЛЮЦІЙ: **Арго** (II, 35), — уривок з трагедії „Медеї“ в перекладі Тараса Франка, *ibid.*, стор. 36—37.
- АПУЛЕЙ МАДАВРСЬКИЙ: **Амор і Псіхе**. Мітольогічне оповідання в перекладі Д-ра Івана Франка. Видання „Універсальної Бібліотеки“, №. 5. Львів, 1909, 16^о, IX + 54 стор. —
- ВАРРОН ТЕРЕНЦІЙ М.: **Буря** — уривок з сатири „*Marcipor*“ в перекладі Тараса Франка в нашому „Огляді...“, стор. 61—62.
- ВЕРГІЛІЙ ПУБЛІЙ МАРОН: **Буколики** (*Bucolica*) переклав старочерковщиною з признаками народньої мови в XVII. століттю Лобисевич.
- **Буколіка**. 4-та еклога. Переклав прозою Микола Зеров. „Літ. Наук. Вістник“, Київ, 1918, кн. II/III, стор. 180—182.
 - **Грамотика** або **Мужицька приправа** (*Meretum*). Поема в перекладі Д-ра Івана Франка, у збірці: „Переводи і наслідування Осипа Шухевича“. Львів, 1893, стор. 230—233.
 - **Енеїда** на українську мову перелицьована Іваном Котляревським (в VI піснях). Передрук першого повного видання з 1842 р. Львів, 1918, 8^о, VI + 227 стор.
 - **Енеїда Вергілія**. Переложив II-гу кн. Боднаренко. „Зоря Галицкая“, Львів, 1850, №. 74.
 - **Енеянка**. Переклад першої пісні (657—756) Степана Руданського. „Твори“... Вид. Тов. „Просвіти“. Львів, 1913, Том. II, стор. 400—404.
 - **Пісня про хліборобство** (*Georgica*). Поема в перекладі Осипа Шухевича, у збірці: „Переводи і наслідування“ Осипа Шухевича. Львів, 1893, стор. 18—128.
 - **Скотарські поеми** (*Bucolica*). Частина в перекладі Осипа Шухевича. *ibid.* стор. 211—223.
- ГОРАЦІЙ ФЛЯКК КВІНТ. З творів сього поета маємо в українському перекладі слідуєчі поезії:
- Гимн до Гермеса** в перекладі Івана Франка в книжочці „Алькай і Сапфо“. Львів, 1913, стор. 15—16.
- **3 Листів** маємо: 1. До моєї книжки (I, 20.) в перекладі Івана Франка, надрук. „Взори поезії і прози для класи

V шкіл серед. видання д-ра К. Луцаковського. Львів, 1894, стор. 185—186 і 2. Глум над поетичним шалом (II, 453—476) в перекладі Тараса Франка в нашому „Огляді“... стор. 87.

— **3 од і пісень** перелицював шість од Петро Гулак Артемовський, а саме: 1. До Пархома II. (I, II.); — 2. До Любики (I, 23.); — 3. Розкаянне Охріма (I, 34); — 4. До Пархома I. (II, 3.); — 5. До Терешка (II, 9.); — 6. До Грицька (II, 14.); — див. його „Твори“... вид. Тов. „Просьвіта“, Львів, 1904, стор. 392—403.

Три оди Горація переклав Іван Франко: 1. До Корабля (I, 14.); — 2. До Аполльона (II, 18.); — 3. До Аристія Фуска (I, 22.), а надрук. їх у „Взорах поезії і прози“... Львів, 1894, стор. 135—137.

Двайтцятдві оди переклав Д-р Василь Щурат і видав їх збіркою п. з.: Вибрані Оди Горація, Перемишль, 1901, 80, 33 стор. Ось їх спис:

До Мецената (I, 1.); До Корабля з Вергілієм (I, 3.); До Л. Секста (I, 4.); До Віпсанія Агріппи (I, 6.); До Мунація Плянка (I, 7.); До Левконої (I, 11.); До Мецената (I, 20.); До Аристія Фуска (I, 22.); До Вергілія (I, 24.); До Ікція (I, 29.); До Аполліна (I, 31.); До Саллюста Квіста (II, 2.); До Деллія (II, 3.); До Септімія (II, 6.); До Помпея Вара (II, 7.); До Вальгія Руфа (II, 9.); До Ліцінія Мурени (II, 10.); До Квінта Гірпіна (II, 11.); До злощастного дерева (II, 13.); До Мецената (III, 8.); До Мельпомени (III, 30.); До Льоллія (IV, 9.). Понадто переспівав (деякі переклав) оди і еподи Тарас Франко і видав їх у збірках: „З чужої левади“. Львів, 1913; — „Старе вино в новім міху“, Львів, 1913 і в „Збиточному Аморі“, Львів, 1918. Ось їх заголовки:

1. На хвилях любови (I, 5.); — 2. Закоханий спортсовець (До Лідії, I, 8.); — 3. Carpe diem! (I, 11.); — 4. Заздрість (I, 13.); — 5. До Венери (I, 19.); — 6. Соромлива дівчина (До Хльої, I, 23.); — 7. Даремні вижидання (I, 25.); — 8. До дівчини Піпляї (I, 26.); 9. Зіпсутте обичаїв (II, 6.); — 10. Лідія й Горацій (III, 9.); — 11. До Хльориди (III, 15.); — 12. Пісня при вині (III, 28.); — 13. До Торквата (IV, 7.); — 14. До Лікії (IV, 13.); — 15. Алькаєва пісня; — 16. Вигоди безжурного життя; — 17. Війна й дівоча краса; — 18. До Альфія — лихваря (епода); — 19. До Мевія, лихого поета (епода); — 20. До Постума; — 21. Запросини на бенкет. (До Ме-

цената); — 22. Літом на село. (До Тиндарівни); — 23. Любов до служниці; — 24. Любовні чари (епода 3.); — 25. Любовне оружжє; — 26. На іменини Мецената (До Филліди.); — 27. Невірна дівчина; — 28. Поетичний шал; — 29. Поет-забудько; — 30. Поет на забаві; — 31. Примхи Венери; — 32. Товариський бейкат; — 33. Філософія й забава.

— **3 сатир Горація** маємо дві в перекладі Івана Франка: Причепа (сатира I, 9.) і Город і село (сатира II, 6.), надруку у „Взорах поезії і прози“..., Львів, 1894, стор. 172—179.

ЕННІЙ КВІНТ: На безмірному крайнебі... (Уривок з книги сатир „Сціпіон“) в перекладі Тараса Франка в нашому „Огляді“... стор. 32—33.

КАТУЛЬ В. КВІНТ: 3 пісень переклав Д-р Іван Франко дві поезії: „Видаєть ся мені мов з богами рівня“ і „Закоханому хлопцю“, в книжочці п. з.: Алькай і Сапфо, Львів, 1913, стор. 38—39 і 48, — а Тарас Франко переспівав **ТРИЦЯТЬ КІЛЬКА ПІСЕНЬ** Катулля помістивши їх в згаданих збірках своїх переспівів, ось вони: 1. Акме і Сентімії (45); — 2. Анналі Волюзія (36); — 3. Весільна пісня (59); — 4. Влізливий Вар (10); — 5. В суді (53); — 6. Гимн на честь Діяни (14); — 7. Горяча молитва (109); — 8. До Вара (22); — 9. До Верана; — 10. До Кальва Ліцинія; — 11. До Лезбії; — 12. До приятелів (28); — 13. До Фабулля; — 14. До Ювентія (48); — 15. Камінне серце (60); — 16. Лиха слава (40); — 17. Лік на катар (44); — 18. Ненависть і любов (85); — 19. Непотішний (38); — 20. Поет про себе; — 21. Поклик до Цецілія; — 22. Посвята Корнелієви Непосови; — 23. Смерть воробця; — 24. Товстий муж (17); — 25. Фезель й корабель; — 26. Чемний привіт (48), — всі наведені поезії в збірці п. з.: „Старе вино в новім міху“. Понадто в збірці „З чужої левади“. помістив слідуєчі поезії Катулля: 27. До М. Туллія Ціцерона (45); — 28. До скритого Камерія (55); — 29. До Фура (23); — 30. Запросини на обід (47); — 31. Клене і кохає (92); — 32. Поворот до Риму (46); — 33. Розпустна Лезбія (58) і 34. Руф з Бононії (59).

КВІНТИЛІЯН МАРКО ФАБІЙ: Institutionis oratoriae libri XII. Вільний переклад уступів з кн. I, роз. 1. 2. 3; з кн. II, роз. 2, 7, 9 і з кн. XI. роз. 2. пера Д-ра Івана Демянчука

в брошурі: „Ректор Квінтіліян як педагог“, Львів, 1914, 80, 20 стор.

КУРЦІЙ КВІНТ | УФ: **Фільотас**. Старинний процес за змову на королівське життя. Оповідання Квінта Курція Руфа. З латинської мови переклав Іван Франко. Видання Видавничої Спілки. Літ. Наук. Бібліотека, №. 2. Львів, 1901, 160, 53 + 11 стор.

— **Недуга и виздоровленє Александра Великого**. (Уривок) вільний переклад Д-ра Омеляна Огоновського, надрук. „Руска Читанка“ для серед. клас. вид. Ю. Романчука. Львів, 1871, стор. 159—162.

— **Смерть Александра**. (Уривок) в перекладі Д-ра Омеляна Огоновського, надрук. „Читанка руская для низ. гимн.“ Ч. II., Львів, 1866, стор. 177—179.

— **Царь Абдолонимъ**. (Уривок) в перекладі Д-ра Омеляна Огоновського, *ibid.* стор. 162—163.

ЛІВІЙ ТИТ: **Децій Мусъ**. (Уривок) в перек. Амброзія Шанковського, *ibid.* стор. 221—225.

— **Диктаторъ Л. Папирій Курсоръ**, в того-ж перекладі, *ibid.* стор. 230—238.

— **Коріолянъ**. (Уривок) в перек. Василя Ільницького, надрук. „Руска Читанка“, ч. I. Львів, 1879, стор. 124—129.

— **Мененій Агрипа**. (Уривок) в перек. Василя Ільницького, надрук. „Читанка руская“... ч. II., Львів, 1866, стор. 88—90.

— **Титъ Манлій**. (Уривок) в перек. Амброзія Шанковського, *ibid.* стор. 208—210.

— **Titi Livii ab urbe condita lib XXI**, після видання Вельфліна переложив К. Лучаковський, див.: *Sprawozdanie dyrekcji s. k. gimnazjum akademickiego za rok szkolny 1876/7*. Львів, 1877, стор. 3—54.

ЛЮКРЕЦІЙ КАР. ТИТ: **Апострофа до Венери**. (Уривок з поеми „De rerum natura“) в перек. Тараса Франка в нашому „Огляді“... стор. 51—52.

ЛЮЦІЛІЙ: **Що таке чеснота?** (3 кн. VI. Г. Елїя Фірміяна) в перек. Тараса Франка, в нашому „Огляді“... стор. 45—46.

МАРЦІЯЛЬ МАРКО ВАЛЕРІЙ: 3 епіграм переклав і переспівав Тарас Франко понад п'ятдесят поезій як пр.: 1. Скупий Господар (I, 20.); — 2. Недобрий товариш (I, 27.); — 3. Ох, не люблю (I, 32.); — 4. До Фідентина (I, 38.); — 5. Неширий приятель (I, 63.); — 6. Бо кевільний з любови (I, 69.); — 7. Цинна-шептун (I, 89.); — 8. Політик (I, 95.); — 9. Адвокат (I, 97.); — 10. Стережена жінка (I, 99.); — 11. Не винен (II, 3.); — 12. „Свої“ вірші (II, 20.); — 13. Непудрованій красуні (III, 3.); — 14. Дурний Квінт (III, 8.); — 15. Довірчивий сліпець (III, 15.); — 16. Сам і не сам (III, 26.); — 17. Бабуся (III, 32.); — 18. Панна з одним оком (III, 39.); — 19. Фарбований молодець (III, 43.); — 20. Поет-причепа (До Лігурина, III, 44.); — 21. До Лігуриця (III, 46.); — 22. Гордовита шляхтянка (V, 17.); — 23. „Правний“ заступник (V, 61.); — 24. Злослива доля (VI, 79.); — 25. Злий поет (VI, 82.); — 26. Талановита голоза (VII, 9.); — 27. Бенкет без масок (VII, 16.); — 28. Що вартнійше? (VII, 33.); — 29. Макрови (VIII, 5.); — 30. Рівність у подружю (VIII, 12.); 31. Хитрий Цинна (VIII, 19.); — 32. Гаврови (VIII, 27.); — 33. Короткі вірші (VIII, 29.); — 34. Бездїтний Дентон (VIII, 31.); — 35. Голодний співець (IX, 19.); — 36. Хто щасливіший? (IX, 92.); — 37. Люта зависть (IX, 97.); — 38. Жаль свободи! (IX, 100.); — 39. Старезна старушка (X, 39.); — 40. Хоч гірше та інше (X, 46.); — 41. „Дорогі“ вірші (XI, 5.); — 42. Дім на ніч (XI, 34.); — 43. Муж нездара (XI, 40.); — 44. Приятелі богача (XI, 44.); — 45. Герой від любовних листів (XI, 64.); — 46. Дивне диво (XI, 66.); — 47. Дешеві - похвали (XII, 80.); — 48. Упертий конкурент (XII, 94.); 49. Стенограф (XIV, 208.); — 50. Бідний Гого (кн. ?); — 51. „Дорогий“ приятель (кн. ?); — 52. Не смій ся, а плч! (кн. ?); — 53. Щирий приятель (кн. ?); — всі надруковані в двох збірках переспівів автора п. з.: „З чужої левади“, Львів, 1913 і в книжочці п. з.: „Старе вино в новім міху“. Львів, 1913.

НЕВІЙ ГНЕЙ: Тарентська дівчина. (Уривок з Тарентеллі) в перекладі Тараса Франка в нашому „Огляді...“ стор. 13—14.

ОВІДІЙ НАЗОН МАРОН: 3 елегій переспівав Тарас Франко слідуєчі поезії: 1. Воєнні і любовні діла; 2. Де шукати дівчат; 3. Заборонений овоч; 4. Любовна штука; 5. Любовні примхи; 6. Ненасітна любов; 7. Побідний амор; 8. Стере-

жена коханка; 9. Широке серце і 10. Як приподобати ся дівчині? всі у збірці: „Збиточний амор“, Львів, 1918, стор. 53—71. Одну елегію Овідія переклав Іван Франко п. з.: Прощанне (I, 3.), надрук. у „Взорах поезії і прози“... Львів, 1894, стор. 169—172.

— **3 листів** переклав Д-р Іван Франко лист. п. з.: „Невірному другови“ (з Понту) (IV, 3.), *ibid.* 183—185.

— **Метаморфози** (сім пісень) переклів Іван Сердешний (Стещенко), які друкували ся в „Правді“ в 1893 р. і вийшли окремою відбиткою: Львів, 1893, 80, 144 + XII стор. Деякі уривки перекладали другі українські письменники як: О (сип) М. (аковей.) фрагмент п. з.: „Орфей й Евридика“ (X, 8—77.) „Зоря“, 1886, № 4; — Олена Пчілка переклала уступ про „Дедаля і Ікаря“ (надрук. „Молода Україна“ додаток до „Ідного Краю“, Київ, 1908, № 9, стор. 19—22.) і фрагмент п. з.: „Кипарис“ в „Зорі“, Львів, 1889, № 13 і 14; — Михайло Драгоманів переказав прозою „Думки про старі доби або віки“ з Овідія „Метаморфоз“ в публікації „Рай і поступ“, Львів, 1899, стор. 3—9; а проф. Володимир Дикий переклав прозою той самий уступ п. з.: „Про чотири доби людського рода“. (З „Перемін“, кн. I.), надрук. „Мслдїж“, місячник для молодіжи під редакцією Е. Мандичевського. Тернопіль, 1905, стор. 82—84.

ПАКУВІЙ. Опис бурі. Уривок з якоїсь трагедії, що загинула перек. Тарас Франко в нашому „Огляді...“ стор. 35.

ПЛІНІЙ ГАЙ, молодший. 3 листів того автора переклав Д-р Іван Демянчук, Ad Traian, 96, пишучи статтю п. з.: „Пліній молодший про Християн“ — в „Учителю“, Львів, 1909, № 7.

ПРОПЕРЦІЙ. 3 поезій того автора переспівав Тарас Франко отсі: 1. В день уродин Цінтії, — 2. Вірна жінка, — 3. Заздрість і любовна журба, — 4. Збиточний амор, — 5. Природна і штучна краса, — 6. Туга за красою, — 7. У милої пізно в ночі — всі переспіви у збірці „Збиточний амор“, Львів, 1918, стор. 34—48.

СЕНЕКА ЛЮЦІЙ АННЕЙ: Кілька мислей Сенеки зібрав П[етро] К[арманський] друкуючи їх у „Сьвіті“ літ. наук. часописі, Львів, 1906, стор. 75.

СТАЦІЙ ПУБЛІЙ ПАПНІЙ: **Віймки з поеми „Ахілеїди“ і „Тебаїди“** переклав Тарас Франко в нашому „Огляді“, стор. 110—113.

ФЕДР: **3 байок Федра** переведено досіль на українську мову отсі: 1. Вовк і пес, переклав **М. Р.** надрук. „Ілюстрована Бібліотека для молодіжи під ред. О. Поповича, Чернівці, 1893, стор. 125; — 2. Езоп і борець-побідник (як нераз можна пристидати хвалькє). Байка з кн. V, 9. Переклав Тарас Франко в нашому „Огляді“... стор. 102; — 3. Лис і бузьок (I, 26.), переклав Тарас Франко *ibid.* стор. 103; — 4. Король Димитрій і поет Менандер в перек. Д-р Іван Франко у збірці „Менандер“ виданне „Універсальної Бібліотеки“, Львів, 1911, стор. 6—7. — 5. Око господаря усе бачить, перек. **М. Р.** в „Ілюстрованій Бібліотеці для молодіжи“... Чернівці, 1893, стор. 126.

ЦЕЗАР ЮЛІЙ К.: **Вспомини о війні з Галійцями.** Книга 1—30. Переклав з латинської мови Іван Франчук. Вид. „Бібліотеки клясиків грецьких і римських“. Зошит 1. Коломия, 1901. 16с.

II.

ВАЖНІЙШІ ПРИЧИНКИ, СТАТТІ І СТУДІЯ УКРАЇНЦІВ про РИМСЬКУ ІСТОРІЮ й ЛІТЕРАТУРУ.

I. На українській мові:

ВИСКОВАТОВ В-ЧАЙЧЕНКО В.: **День у римському цирку.** (Стаття) „Дзвінок“. Львів, 1895, №. 13 і 16—17.

ГО ДИНСЬКИЙ ЯРОСЛАВ др.: **Переклади й переспіви з клясичних поетів Тараса Франка.** (Рецензія). „Наша Школа“, Львів, 1914, зош. I, стор. 55—58.

ГОРДІЄНКО ДАНИЛО: **Картагенці й Римляни.** Три історичні оповідання. Накладом Руського Товариства педаг. Львів, 1893, 80 75 стор. (Зміст: 1. Дуїлий та Регуль або славна війна картагенська, стор. 3—33; — 2. Ганнібаль, славний прові-

днища війська Картагенська, стор. 34—65; — 3. Зруйнованне Картагену, стор. 66—75.)

ДЕМЯНЧУК ІВАН Д-р: **Землетрясенє в старині.** (Стаття). „Учитель“, Львів, 1909. Nr. 3/4, стор. 54—56. (Автор переказує думки філософа СЕНЕКИ про трясення землі).

— **Пліній молодий про Християн.** (Стаття і переклад листу „Ad Traian“ (96). „Учитель“, Львів, 1909, Nr. 7, стор. 109—111.

— **Ректор Квінтіліян як педагог.** (Стаття). „Учитель“, Львів, 1914, Nr. 1, стр. 17—24; — Nr. 2, стор. 51—54; — Nr. 3, стор. 80—85; — Nr. 4, стор. 115—117 — і окремою відбиткою, Львів, 1914, 8о, 24 стор.

ДИКИЙ ВОЛОДИМИР: **Вражіння з подорожи по Італії.** (Опис старинного Неаполю і Помпеї). „Наша Школа“, Львів, 1914, стор. 24—43.

— **Лектура Вергілієвої Енеїди** з долученнем проби лекції „Aeneidos VI, vr 155—235. (Стаття). „Наша Школа“, 1917, Зш. 1/2, стор. 13—29.

ІЛЕВИЧ РОМАН Д-р: **Значіне клясичного свїта для сучасної культури,** *ibid.* зш. 5/6, стор. 1—15.

КОБИЛЯНСЬКИЙ ЮЛІЯН: **Про жите і письма М. Т. Ціцерона.** (Біографія). VIII. Jahresbericht des k. k. zweiten Staatsgymnasiums in Czernowitz, 1904/5. Чернівці, 1905, стор. III—XXXIII.

КОКОРУДЗ ІЛІЯ: **Старинна штука в ватиканьскім музею.** (Стаття). Звіт ц. к. Дирекції академіч. гімн. за рік шк. 1906/7. Львів, 1907, стор. 5—27.

КОПАЧ ІВАН Д-р: **Латинські інфінїтиви на — ier.** (Студія). „Записки Наукового Товариства ім. Шевченка“, Львів, 1901, том XXXIX, стор. 1—2.

ЛУЧАКОВСЬКИЙ КОНСТАНТИН Д-р: **З подорожи по клясичних землях.** (Вражіння з Риму, Неаполю і Атен) — Правда“, Львів, 1894, стор. 469—481.

МІЛЛЕР ЕБГЕН: **Катон з Утики.** (Примітка). „Дзвінок“, Львів, 1904, Nr. 1, стор. 10—11.

ОСАДЦА МИХАЙЛО Д-р: **Гораціи и Куріянці** (Уступ із Шульця) стор. 185—186.

— **Кончина Ганибаля и Сципіона.** (Уступ із Штакого), стор. 270—272.

— **Луциній Столонъ и Луцій Секстъ.** (Уступ із Штакого) стор. 217—218.

— **Одѣніе Римлянъ.** (Із Мозарта читанки). Уступ, стор. 288—289.

— **Поводъ до второї Пуньской войны.** (Уступ із Штакого), стор. 247—249.

— **Походъ Ганибаля въ Италію.** Уступ. (Із Штакого), стор. 256—260.

— **Причина Троянської войны.** (З чит. Мозарта.) стор. 50—51.

— **Ромуль основатель и первый царь Римскій.** Із Штакого, стор. 180—182.

— **Старожитный Римъ.** Із Шульця, стор. 283—287.

— **Торжество римского триумфу,** стор. 275—276.

— **Діомедъ и Главкъ.** Із Шульця стор. 74—75. — Читанка руская для низш. гимн. ч. II., Львів, 1866. — Читанка руска для низш. шк. серед. ч. I., Львів, 1871. — Руска читанка для низш. клас шк. серед. уложив Ю. Романчук, ч. I., Львів, 1879.

ПОДОЛИНСЬКИЙ МИХАЙЛО: **Помпеѣ и Геркуланумъ.** (Уступ.) „Руска читанка для IV. класи шк. серед. вид. О. Партицького. Львів, 1886, стор. 29—34.

— **Чужинцѣ въ Неаполю,** *ibid.* стор. 140.]

СЕЛЕЦЬКИЙ К.: **Подорожъ до Риму,** *ibid.* часть II, Львів, 1871, стор. 303—307.

ТЕРЛЕЦЬКИЙ І.: **Катакомбы римскій.** (З подорожніх записок), *ibid.* стор. 307—310.

ФРАНКО ІВАН Д-р: **Про жите і твори Віргілія.** (Біографія) у збірці: „Переводи і наслідования Осипа Шухевича“. Львів, 1893, стор. 9—15.

ФРАНКО ТАРАС: **Життєписи:** 1. Горація, стор. 23—24; — 2. Катулля, стор. 9—10; — 3. Марціяля, стор. 33—34 у збірці

переспівів „З чужої левади“, Львів, 1913; — 4. Овідій Публій (біографічна замітка), стор. 51—52; — 5. Проперцій Сервій (біогр. замітка), стор. 33 — у збірці переспівів „Збиточний амор“, Львів, 1978.

— **Огляд історії римської літератури.** Видання „Всесвітньої Бібліотеки“, №. 17. Львів, 1919, 8^о, 212 стор. — Ціна 12 К.

ЧЕХОВСЬКИЙ ДМИТРО: Домашні боги в Помпеях. Стаття з ілюстр. „Звіт Дирекції ц. к. II. гімн. в Перемишлі“ за рік шк. 1899/1900. Перемишль, 1900, стор. 3—24.

ЧИЧКЕВИЧ А.: Римский Сенат. (De senato romano). Sprawozdane дирекції ц. к. гімн. за рік шк. 1896/97. Перемишль, 1897, стор. 3—39.

ЩЕРБАКІВСЬКИЙ ВАДИМ: Римська архітектура. З праці того автора: Архітектура у різних народів і на Україні. Львів-Київ, 1910, стор. 87—96.

* * **Мітольоґія Греків і Латинців-Римлян.** (Стаття). „Дзвінок“, Львів, 1894, №. 1—3, 5, 8, 10 і 12. 1895, №. 2—6.

* * **Похорони у старинних Греків і Римлян.** (Стаття), *ibid.* 1904, №. 7, стор. 92.

* * **Пословці і звороти, взяті з історії і мітольоґії давних народів.** (До Римлян відносять ся уступи: Ab ovo. Alea estiaceta Антиноус. Аристарх. Aut Caesar. Hannibal ante portas. Nomus novus. Ганімед. Graecchos. Divide et impera. Донат. Інавгурація. Като. Катиліна. Меценат. Ne sutor... Omnia mea mecum porto. Терсит. Fuimus. Troes. Янус. — „Молодіж“. Місячник для учачої молод. Тернопіль, 1905, стор. 48—49, 116, 150—151. 251—252, 299, 332—333, 360—366.

* * **Тиберій Грахъ.** (Уступ.) „Нива“. Наук.-літер. часопись під ред. К. Горбаля, Львів, 1865, №. 19.

II. На латинській мові.

ДИКИЙ ВОЛОДИМИР: De sententiis et proverbiiis Horatianis. Звіт дирекції ц. к. II. гімн. в Перемишлі за рік шк. 1903/4, 1904/5. Перемишль, 1905, 8^о, 24 + 44.

КОПАЧ ІВАН Д-р: De Horatii rectae vitae praesceptis. „Eos“, Львів, 1901, кн. ?

ЛЕВИЦЬКИЙ ПЕТРО: **De natura infinitivi atque usu apud Horatium praecipue lyrico.** „Jahresbericht des k. k. Ober-Gymnasiums in Lemberg für das Schuljahr 1891/2,“ Львів, 1898, стор. 3—25.

ЛУЧАКОВСЬКИЙ К.: **Cornelii Taciti ars scribendi nonnullorum vocabulorum significatione illustratur ac fatum quid valeat altius inquiritur.** Справоздане дирекції ц. к. гимн. акад. за рік 1883/4. Львів, 1884, 53 стор. відбиткою.

— **Nestoris re litteraria adumbrata eiusdem Chronicon capp. 1—56 in Romanorum sermonem convertuntur.** ibid. за роки 1884, 1887, 1888 і 1889, стор. 26 + 9 + 34 + 56.

— **Nestoris chronicon capp. 57—67 in Romanorum conversa,** ibid. 1891, 80, 19 стор.

ПОСАЦЬКИЙ М.: **De coniunctivi modi apud Vergilium natura usuque.** „Звіт дирекції ц. к. гімназії в Коломиї за рік 1908/9“, Коломия 1909, стор. 5—45.

РИБЧУК ПРОКІН: **Quibus grammaticis formis Horatius agentium fines in suis operibus expresserit.** „Sprawozdanie dyrekcji c. k. wyższego gimnazjum w Tarnopolu na rok szk. 1893“. Тернопіль, 1893, стор. 3—12.

ЦЕГЛИНСЬКИЙ ГРИГОРІЙ: **De Hipponacte Ephesio iambographo.** „Справоздане дирекції ц. к. гимн. акад. на рік шк. 1879/80“. Львів, 1880, стор. III—XXIV.

ЦЕГЛИНСЬКИЙ РОМАН: **De fontibus Plutarchi in vitis Gracchorum adhibitis et de Tiberii Gracchi vita,** ibid, за рік 1890, стор. 3—34.

ЧИЧКЕВИЧ АНДРІЙ: **De Tacitei sermonis proprietatibus, praecipue quae ad poetarum dicendi genus pertinent.** Броди, 1890, 80, 42 + (1) стор.

— **Quibus poeticis vocabulis Cornelius Tacitus sermonem suum ornaverit.** Броди, 1891, 80, 16 стор.

ЩУРАТ ВАСИЛЬ Д-р: **De infinitivi Homericı origine casuali.** Броди, 1902, 80, 18 стор.

III.

**ВАЖНІЙШІ УКРАЇНСЬКІ ШКІЛЬНІ
ПІДРУЧНИКИ ДО НАУКИ ЛАТИНСЬКОЇ МОВИ.**

- ДЕМ'ЯНЧУК ІВАН Д-р: **Латинські вправи на I. класу.** Друге, справлене видання. Станіславів, 1911, 8^о, 54 + 74 стор.
- КАЛІШЕВСЬКИЙ ГР.: **Латинська граматики.** Практичний курс. Вид. Т-ва „Бермгора“. Київ-Львів, 1918, 8^о, 126 стор.
- КМИЦИКЕВИЧ В.: **Хрестоматія із Корнелія Непоса і Кв. Курція Руфа.** Чернівці, 1911, 8^о, 197 стор.
- КОБИЛЯНСЬКИЙ ЮЛІЯН: **Руско-латинський словарець для руских гімназий,** зладив проф. Юліян Кобилянський. Чернівці, 1907, 8^о, 408 стор.
- МАКАРУШКА ЕВ. Д-р: **Вибір творів Марка Туллія Цицерона для гімн. приладив...** Львів, 1913, 8^о, 252 стор.
- **Вибір творів П. Овідія Назона** для ужитку руских гімназий, приспособив... Львів, 1908, 8^о, 300 стор.
- **Салюстий Ґай К.: Війна з Югуртою як також доховані з єго історий бесіди для ужитку руских гімназий приладив...** Львів, 1907, 8^о, 108 стор.
- **Caesaris Commentarii de bello Gallico,** з словарцем д-ра О. Айхарта, для ужитку руских гімназий приладив... Львів, 1905, 8^о, 172 + 142 стор.
- ОГОНОВСЬКИЙ-ПРУХНІЦЬКИЙ: **Вправи латинські для III. класи гімн.** Друге видання. Львів, 1909, 8^о.
- **Латинські вправи для IV. класи гімн.** Друге видання. Львів, 1912, 8^о. 187 стор.
- САМОЛЕВИЧ-СОЛТИСІК: **Граматики латинська. Часть II.** Третє видання. Львів, 1911, 8^о. 246 стор.
- ЦЕГЛИНСЬКИЙ РОМАН-САМОЛЕВИЧ: **Граматики латинська для I. і II. класи.** Четверте видання. Львів, 1911, 8^о. 87 стор.
- ШТАЙНЕР ЙОСИФ і Д-р ШАЙДЛЕР АВГУСТ: **Вправи латинські для першої класи.** Переробив... Львів, 1901, 8^о, 72 + 112 стор.

Зладив ІВАН КАЛИНОВИЧ.

Index

авторів і творів.

- Авгурін Сентій, р. лірик — 136.
- Августин, христ. письменник — **195—196.**
- Август, цїсар — 3, 10, 16, 66, 79, 81, 101, 126, 138, 169, 186, 187.
- Авзой Магній Д., р. поет — **171—175.**
- Аврелій Марко, р. цїсар — 166, 176.
- Авреліян Калій, р. медик — 193.
- автобіографія — 64, 99.
- Айсхиль, гр. драматург — 28.
- Айсхиль з Гніду, гр. ретор — 70.
- Айсхиль з Мілету, гр. ретор — 70.
- Акрон Геленій, р. коментатор — 191.
- Акцій Люцій, р. поет і драматург — **35—37**, 47, 177.
- Александр Великий, цїсар — 182, 183.
- Алькай, гр. лірик — 89.
- Алябанди, два браття, р. ретори — 70.
- Амброзій, р.-христ. письменник — 194, **195.**
- Ампеллій Люцій, р. письменник — 187.
- Анаксагор, гр. філософ — 52.
- Андронік Лівій, р. письменник — 3, **11—12**, 16.
- анекдота — 102, 150, 180.
- аннали — 9, 33.
- Антей, р. історик — 139.
- Антимах з Кольофону, гр. поет-елегік — 110.
- Антіох, гр. учений — 72.
- Антоній М. Юліян, р. історик і ретор — 70, 71, 75, 143.
- Анцій Валерій, історик — **63.**
- Апер Марко, р. ретор — 140.
- Аполлінарій Сульпіцій, р. учений — 25, **191.**
- Аполльодор з Каристу — 27.
- Аполльоній з Родосу, гр. поет — 94, 187, 109.
- Аполльоній з Тіяни, р. поет — 184.
- Аппій Клявдій Слїпий, виз. р. політик — 6, 8, 9, **10.**
- Аппіян, р. поет — 169.
- Апулей Мадавський, р. поет — 31, **178—183.**
- Арат, гр. письменник — 72.
- аритметика — 193.
- Арістид з Мілету, гр. письменник — 64, 121.
- Арістотель, гр. філософ — 30, 77, 183, 185.

- Арістофан, гр. комедіописа-
тель — 18, 43.
археологія — 59.
Архестрат з Гелі, р. пись-
менник — 32.
Архій з Антіохії, гр. по-
ет — 75.
Архільох з Парос, гр. по-
ет — 85, 89.
Асконій Педаній К., р. ен-
циклопедист — 164.
Аспер Емілій, р. комента-
тор — 191.
астрологія — 93, 101, 187,
193.
астрономія — 101, 193.
ателляни, (сценічний жарт),
— 16, 28, 29, 47, 48.
Атілій, драматург — 28.
Атта Квінцій Тит, драма-
тург, 28, **38**.
Аттик Тит Помпеній, мо-
нографіст — **64**, 67.
Аттиль, р. стоїк-філософ —
151.
афоризми — 119, 120.
Афраній Люцій, р. драма-
тург — 28, **38—39**.
Байка — 8, **101—103**.
Басс Авфідій, р. історик —
139, 143.
Басс Цезій, р. поет — 114,
135.
Бержерак, франц. письмен-
ник — 22.
Бібакуль Фурій Марко,
р. поет — 54, **55**.
Біографія — 64, 67, 142, 186,
187.
Біон, гр. поет — 89.
Біяс, гр. мудрець — 174.
Боетій, р. письменник і фі-
лософ — 184—185.
Бойос, гр. поет — 93.
Боккачійо, італ. нов. — 181.
Брацтво Саліїв (скаку-
нів) — 6.
Брут Юлій Децім, р. кон-
суль — 36, 37.
Брут Юній Марк, провідник
змовників проти Цезаря —
71, 76.
буколіки (пісні) — 135, 136,
170.
Валентиніян, р. цісар — 171,
174.
Валентиніян II, р. цісар —
184.
Валерій з Анції, р. історик
— 96.
Валерій Максимус, р. істо-
рик — **138—139**.
Валерій Пробій М., р. ен-
циклопедист — **164**.
Варя, р. поет — 84.
Варрон з Атаксу, гр. пись-
менник — 107.
Варрон Теренцій М., уче-
ний і видавець комедій Пля-
вта — 12, 15, 17, 22, 23, 38,
43, 55, **59—62**, 121, 139,
186.
Вегетій Флявій Ренат, р.
письменник — 193.
Веллей Ц. Патеркулос,
р. історик — **137—138**.
Вергілій Публій Марон,
найбільший р. поет — 5, 53,
54, 57, **78—83**, 84, 97, 99,
103, 104, 110, 135, 165, 168,
170, 172, 174, 184, 191, 192.
Вергілій Романус, р. коме-
діописатель — **135**.
Вергіній Фляв, р. ретор —
114.
Веспа, р. поет — 170.
Веспазіян, р. цісар — 99,
100, 145, 159, 186.
Вересс, р. пропретор Сиці-
лії — **74**.
Верн Юлій, франц. письмен-
ник — 21.
вимова, див. красномо-
ство, промови, рето-
рика.
Віктор Аврелій, р. історик
— 187.

- Вікторін Марій К., р. гра-
матик — 192.
- Віндекс Цезеллій, р. гра-
матик — 191.
- вірш обрядовий (партеніон)
12.
- вірш сатурнійський (*ver-
sus saturnius vel faunius*) —
5, 8, 11, 12, 14, 37.
- Віталіс, середновічний поет
19.
- Волюзій, р. епічний поет —
56.
- Вопіскій Флявій, р. історик
— 187.
- ворожби (*vaticinia*), — 8, 9.
- Гадріян, р. цісар — 166, 167,
169, 176, 187.
- Гегезій з Магnezії, р. бе-
сідник — 70.
- Гезіод, гр. історик — 80, 138.
- Геліодор гр. граматик — 192.
- Геракліт, гр. філософ — 52.
- Геродот, гр. історик — 98.
- Гигін, р. учений — 80, 186.
- Гієрокль, р. бесідник — 70.
- Гієронім, р. христ. письмен-
ник — 60, 194, **195**.
- Гіпарх, гр. історик — 147.
- Гірцій Авль, р. історик — 66.
- Гольберг, данський поет —
21.
- Гомер, гр. епік — 33, 53, 78,
80, 81, 99, 106, 110, 138.
- Гонорій, р. цісар — 175.
- Горацій Квінт Фляк, най-
більший р. лірик — 5, 8, 10,
11, 14, 34, 35, 37, 38, 44, 45,
57, **84—89**, 114, 116, 131,
135, 145, 148, 186, 191.
- Горгій, гр. ретор — 159.
- Гортензій Горталь Квінт,
р. бесідник — **70—71**.
- граматика — 14, 19 — 28,
34, 99, 114, 118, 127, 161, 164,
169, 183, 187, 188, **191—
192**, 193, 196.
- гумор — див. сатира.
- Габіній, р. правник — 70.
- Гай, р. правник — 189.
- Галлієн, р. цісар — 166.
- Галлікан Вулькатій, р. і-
сторик — 187.
- Геллій, (з II століття) — 40,
158.
- Геллій А., р. енциклопедист
— 192.
- Географія — 59, 69, 97, 145,
147, 164, 187, **188—189**,
193.
- геометрія — 193.
- Германік, р. цісар і письмен-
ник — 100, 101, 145.
- Гета Гозідій, р. поет — 171.
- Гете Й. В., найбільший нім.
поет — 158.
- Готофред Діонізій, женеv.
професор права — 191.
- Граттій, р. поет, 95.
- Граціян, р. цісар — 171.
- Данте Алігерій, італ. най-
більший поет — 112.
- Дедель, р. маляр — 11.
- Демостен, гр. бесідник — 71.
- дидактика — 5, 37, 56, 90, 95.
- Діоген, гр. філософ, стоїк
— 40.
- Діодот, стоїк — 72.
- Діоклеціян, р. цісар — 166,
187.
- Діомед, р. граматик — 192.
- Діофіль, гр. драматург — 17,
19, 20, 23, 24.
- Діонізій із Галікарнасу,
— 10, 63.
- договори Риму, політичні
й торговельні — 10.
- Доміціян, р. цісар — 99, **100**,
116, 141, 167, 186.
- Донат Елїя, р. граматик —
27, 29, 192.
- Донат Тит Клявдій, р. гра-
матик — 192.
- дотепи — 38.
- драма — 7, 13, **15—37**, 37,
95, **132—134**.

Друз — 100.

Евантіп, р. філософ — 29.

Евгемер, гр. філософ — 32.

Евдокс, гр. історик — 147.

Евменій з Августодонум, р. ретор — 184.

Еврипід, гр. визначний драматург — 28, 29.

Евтропій Флявій, р. історик — 187.

Евфоріон, гр. учитель — 54, 99.

Еґнатій, р. поет дидактик — 56.

Езоп, гр. байкар — 101, 102.

екльогі — 78, 79, 135, 136, 170.

елегії — 54, 89, 90, 116, 150.

Емпедокль, гр. філософ — 52.

„Енеїда“ — 17, 111, 191, 192.

Енній Квінт, р. драматург, поет та історик — **31—34**, 35, 50, 170, 177.

Епікур, гр. філософ — 50.

енциклопедія — 41, 42, 59, **163—164**, 185, **192—193**.

епиллія — 44, 56, 82, 112, 168.

епіграми — 32, 37, 54, 57, 83, 90, 100, **127—130**, 131, 172.

епістольогія — 148.

епітоми — 139.

еподи — 84, 85.

епопея — 12, 104, 106, 107, 110, 112, 116.

етика — 152, 182.

етикети (написи) — 128.

Етікус, р. географ — 188.

етнографія — 69, 164.

Життєписи — 1, 67, 84, 137, 141, 164, 174, 186, 196.

Заклинання — 5.

збірники науково-популярні — 40.

звідомлення урядові (acta) — 8.

зоологія — 164.

Ібзен Генріх — 28.

ідилля — 79, 82.

Ізидор — 13.

інвектива — 57, 69.

історіографія — 9, 41, **63** — **69**, 96, 97, 99, 137, 145, 196.

історія — 33, 41, 59, **63** — **69**, 70, **96—98**, 99, **137—147**, 168, 179, 187, 188, 192, 193.

історія всесвітня — 67, 98, 137.

історія красномовства — 76.

історія культури — 139.

історія письменства — 186, 187.

Календар (fasti) — 8, 9, 92, 93.

Калігула (37—41 р. по Хр.), р. цісар — 98, **99**, 144, 153, 157, 186.

Калідій, р. письменник — 71.

Каллімах, гр. історик — 53, 93, 94.

Кальдерон, еспан. драматург — 20, 25.

Кальпурній Гай, Сицилієць, р. поет ліричний — **135—136**.

Капелля Марціян, р. енциклопедист — 193.

Капер Флявій, р. граматик — 191.

Капітолійній Юлїй, р. історик — 187.

Карнеад, гр. філософ і академік — 40.

Кассій Діон, р. критик — 158.

Кассіодор Сенатор, христ. письменник — 196.

Катиліна Люцій, змовник проти Цезара — **68—69**, **74—75**.

- Катон Валерій, р. поет — **54**, 55, 81, 82.
Катон Марко Порцій, р. драматург — **39—42**, 191.
Катон Старший — 7, 59, 66, 67, 76, 104, 170.
Катуль Валерій, р. поет — 53, 54, **56—59**, 67, 119.
Квадрігарій Квінт Клявдій, р. історик — **63**, 96.
Квінтіліян, р. поет ретор і педагог — 31, 45, 53, 95, 97, 104, 106, 114, 134, 135, 140, 143, 148, 151, 157, **159—163**.
Кипріян Таскій Цецілій, р. хр. письменник — **194—195**.
Клеобуль, гр. філософ — 174.
Клінгер Максиміліян, нім. писатель — 21.
Клітарх, гр. історик — 140.
Клітомах, гр. філософ — 44.
Клювій, р. історик — 143.
Клявдій, р. цісар — **99**, 125, 126, 127, 144, 147, 155, 164, 186.
Клявдіян Клявдій, р. поет **175—176**.
Кляйст Генріх, нім. письменник — 25.
Колюмелля Модерат Юній Л., р. енциклопедист — **165**.
комедія — 7, 11, 12, 15, 17—28, 35, **38—42**, 43, 90, 95, 100, 116, **135**.
Константин, р. цісар — 167, 184, 187.
Констанцій, р. цісар — 184.
Корбульон Доміцій, р. історик — 143.
Корд Юній, р. ретор — 187.
Корнейль, франц. поет — 22, 25.
Корд Кремуцій, р. історик — 139.
Корніфіцій Квінт — 54, 55, 71.
Корнута Анней, р. філософ — **114**.
Котляревський Іван, перший укр. письменник, трагедист Вергілієвої „Енеїди“ — 24, 80.
Котт Аврелій, р. бесідник — 71.
красномовство — 30, **71—77**, 91, 136, 184.
Кратес з Малльоc, гр. грамати́к — 40, 43.
Кремуцій Корда, р. письменник — 99.
Крітоляй, гр. філософ, перипатетик — 40.
Ксенофонт, гр. іст. — 72, 80.
Курцій Руф Кв., р. історик — **139—140**.
Легенди — 93.
Лелій — 26, 44, 76.
Ленай — 56.
Лессінг, нім. драматург — 20, 24, 158.
листи — 86, 88, 89, 90, 94, 104, 148, 149, 152, 154, 156, 158, 173, 177, 184, 196.
Лівій Люцій, р. поет — 11, 89.
Лівій Тит, р. історик — 7, 15, 63, **96—98**, 106, 138, 139, 143, 168, 187, 196.
Лізій, гр. красномовець — 71.
лірика, див. поезія лірична — 12, 15, 54, 171.
література — 59.
література всесвітня — 89.
літопись (annales) — 8, 41, 145.
Ліціній Гай Кальв, р. поет **54**, 71.
Ліціній Гай Мацер, р. історик — **63**, 96.
Ліціній Крас Люцій, р. бесідник — 70, 71.

- Ліцініяян Граній, р. письменник — 187.
Люкан М. Анней, р. поет — **103—104**, 106, 114, 168, 186.
Люкій з Патрай, гр. повістиписатель — 181.
Люккіян з Самозати, гр. письменник — 181.
Люкрецій Тит Кар, визначний р. поет — 5, **50—53**, 117.
Люцій Помпоній, р. драматург — 28.
Люцілій Гай, р. сатирик — 43, **44—46**, 47, 85, 114, 156.
Ляберій Децім, р. драматург — 28, 47, **48—49**.
Ляктапит Л. Цецілій Ф., христ. письменник — 195.
Лямпадій Октавій, р. грамастик — 14.
Лямпрідій Авлій, р. історик — 187.
Ляргій Скрібон, р. медик — 165.
Льонг Велій, р. грамастик — 191.
Мавр Сервій, р. грамастик — 192.
Магон — 80.
Макробій Т., р. письменник 48, 49, 193.
Максим Валерій — 47.
Мамурра — 71.
Манілій, р. поет — 101.
Манілій Люцій, р. письменник — 121.
Марк, р. цісар — 177.
Максіміліян, р. цісар — 184.
Марій Максим, р. ретор — 187.
Марцель Ноній, р. енциклопедист — 193.
Марцеллін Аміян, р. історик — **187—188**.
Марціаль Марко Валерій, р. сатирик і поет — 5, 57, 69, 115, **127—132**, 136, 149, 173, 174.
Марцій, віщун — 8.
Матерн Куріяцій, р. поет — 141.
Маттій Гней, р. драматург — 28.
Мацер Емілій, р. дидактичний поет — 84.
Мевій, кепський р. поет — 85.
Медицейський кодекс — 17.
медицина — 163, 193.
Меммій Гай — 54, **55**, 56.
Менандер, гр. драматург — 17, 19, 20, 23, 24, 26, 27, 28, 35, 38, 90, 127, 135.
Менекль, р. бесідник — 70.
Мененій Агріппа, р. вельможа — 7.
Меніт з Гадари, гр. гуморист — 43, 60.
Мессаль Віпстаній, р. ретор — **141**, 143.
Меценат, опікун письменників, покровитель Вергілія і Горация — 78, 84, 85.
Міллер Люціян, нім. фільольог — 16.
мім (міміка в танці, супроводі музики) — 16, 28, 29, 31, **47—50**, 131.
мінеральогія — 164.
Мінуцій Фелікс М., христ. полеміст — 194.
містерія — 180.
мітольогія — 60, 92.
Мітридат — 98.
Моліер, франц. драматург — 19, 20, 25.
Мова — латинська або римська — **2—3**, 4, 9, 19, 33, 59, 60, 73.
Модестін Геренній, р. правник — 190.
Мольон, слов'янний гр. учитель — 72.
Момзен Т., нім. історик — 77, 163.
монографія — 64, 68, 99, 140, 142, 143, 165.

- монольоґ — 112.
Мус, Публїй Децій, р. кон-
суль — 37.
Masaуlau, англїйський фільо-
льоґ — 158.
музика — 193.
Наматїян Клявдїй Рутї-
лїй, р. поет — 175.
написи гробовї — 6.
наука природничї — **156**,
183.
Невїй Гней, лїричний поет
— **12—14**, 33, 38, 44, 81.
Немезїян, р. поет — 170.
Непос Корнелїй, визначний
р. історик — 41, 54, 55, 57,
67, 71, 138, 147, 186.
Непотїян Януарїй, р. істо-
рик — 139.
Нерва, р. цїсар — 99.
Нерон р. імператор і позую-
чий поет — 29, 99, **100**,
103, 104, 120, 125, 136, 144,
145, 151, 155, 186.
Нїбур, нїм. фільсльоґ кля-
сичний — 158.
Нїкандер, гр. поет — 84, 93.
Нїканор Севїя, р. сатирик
— 56.
новеля — 121, 180, 181.
Новїй, р. драматурґ — 28.
Нумерїян, р. цїсар — 187.
Овідїй Публїй Назон, сла-
вний лїричний поет — 34,
37, 53, 83, **89—95**, 176.
Оди — 85, 88, 135, 148.
Одисея — 11, 53, 80, 90, 121.
Октавїй Лямпадїй, грама-
тик з II столїття — 14.
описи подорожї — 55, 121,
188.
Орозїй, хр. письменник — 196.
Отон, р. цїсар — 186.
Павло, апостол — 158.
Павлюс, р. лїрик — 136.
Павлюс Юлїй, р. правник —
189, **190**.
Пакувїй Марк, р. драматурґ
— **34—35**, 36.
Палемон і еммія, р. грама-
тик — 114, 164.
Паллїяти — 13, 17, 27, 38, 48.
памфлети — 186.
панегїрик — 84, 103, 125,
166, 182, 184.
Панецїй, гр. історик — 40.
Папїнїян Емїлїй, р. прав-
ник — 189, 190.
Папїрїй Фабіян Сексті-
ець, р. фільсоф — 151.
Парїс Юлїй, р. історик — 139.
Партенїй з Нїкеї, гр. гоет
— 93.
партенїон, обрядовий вірш
— 12.
Пассїен, р. ретор — 186.
пасторалка див. буколїки,
Патеркуль Веллей, р. істо-
рик — 37.
педагогїка — 160.
перекази — 63, 92, 95, 103,
140.
переклади — 26, 71, 92, 107,
110, 121, 124, 158, 159.
переклади на українську
мову — 94.
переписка — 149, 152.
переспїви римських пое-
зїй в укр. мовї — **57—**
58, 80, 86, 132.
Перїяндер, гр. фільсоф —
174.
Персїй Авль Фляккус, р.
сатирик — 103, 113, **114—**
115, 116, 191.
Петронїй Арбітер, р. ви-
значний письменник — 5,
113, **120—124**, 131.
Петус Тразей, р. історик —
139.
песи сатиричні — 135.
Пїндар, гр. поет — 89, 95.
пїснї весільні — 56.
пїснї ідилїчні — 78, 79.
пїснї любовні — 90.

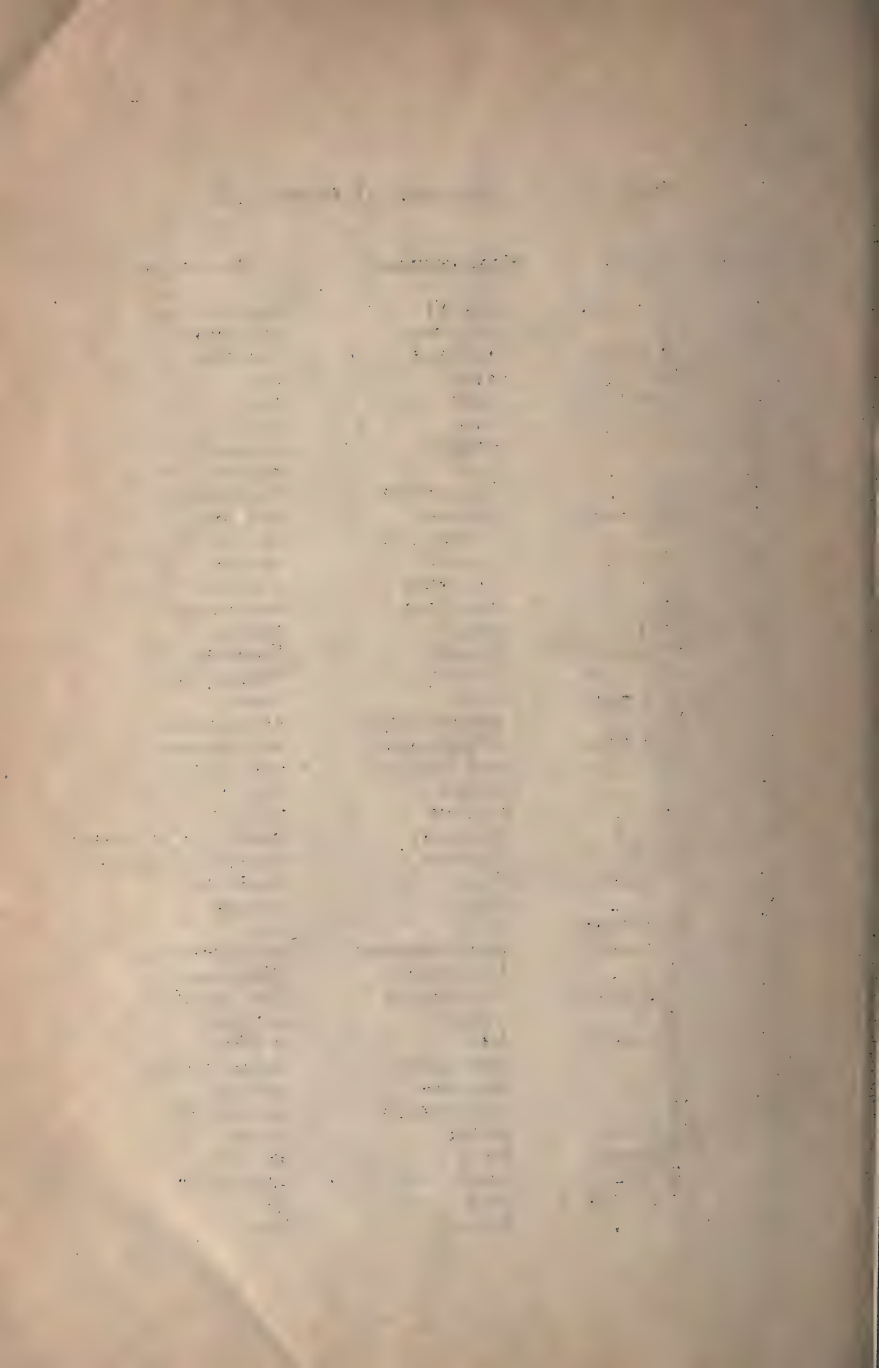
- пісні обрядові (axamenta) — 6.
- пісні сумні — 94.
- Пітоляй Вольтацілій, р. біограф Помпея — 64.
- Піттак, гр. філософ — 174.
- плачі похоронні (співи) по лат. *neniae* — 7.
- Пліній Секунд Гай старший, р. енциклопедист — 148, 149, **163—164**, 186, 188.
- Пліній Цецілій Секунд Гай, р. ретор — **148—150**.
- Пліній молодший, р. історик і поет — 104, 143, **148**, 163.
- Плютарх, гр. історик — 63.
- Плявт Тит Макцій, найславніший р. комедіопоет — **16—26**, 27, 177.
- Плятон, гр. поет — 72, 73, 77, 86, 178, 179, 180, 182.
- Пльотій Марій Сакердос, р. граматик — 191, 192.
- повість — 121, 181, 183.
- повість сатирична — **120—127**.
- поезія — *passim*.
- поезія — дидактична, — **7—8**, 110—101.
- поезія — лірична — **6—7**, 95, **135—136**.
- поезія епічна — 7, **100—120**.
- поезія еротична — 55.
- поезія моралістична — 136.
- поєми буколічні — 136.
- поєми дидактичні — 50, 54, 79, 80, 101, 152.
- Полемон, р. декляматор — 184.
- Полібій, гр. історик — 40, 96, 97.
- Полліон Азіній, р. трагик — 31, 78, 79.
- Полліон Клявдій, р. історик — 139.
- Полльо Требеллій, р. історик — 187.
- Помпей, р. цісар — 54, 57, 64, 70, 72.
- Помпоній Бассуль, р. комедіописатель — **135**.
- Помпоній Меля, р. географ — 143, **147**.
- Помпоній Секунд Публій, трагик — 31, **134**.
- Порфіріон Помпоній, р. коментатор — 191.
- Порцій Ліціній, р. поет — 10—11.
- Посіддоній, гр. стоїк — 82, 157.
- Поссенус, р. лірик — 136.
- похвали (*elogia*) — 7.
- право міжнародне — 190.
- право римське — 3, 59, 71, 89, 163, 167, **189—191**.
- право цивільне — 9.
- приказки — 41.
- приписи військові — 42.
- приписи правничі — 42.
- приписи сакральні — 9.
- приписи урядування (*agenda*) — 8.
- приповідки — 8, 27, 50, 66.
- Прісціян, р. граматик — 183, 192.
- проза — 4, **8—10**, 32, 54, **137—160**.
- прокляття — 5.
- промови — 10, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 73, **74—77**, 97, 110, 126, 140, 149, 152, 159, 160, 177, 179, 181, 182, 183, 196. — (див. реторика).
- промови жалібні (*laudationes funebres*) — 7, 152.
- промови політичні — 40.
- Проперцій — 80.
- протоколи сенатські — 143.
- психольогія — 145.

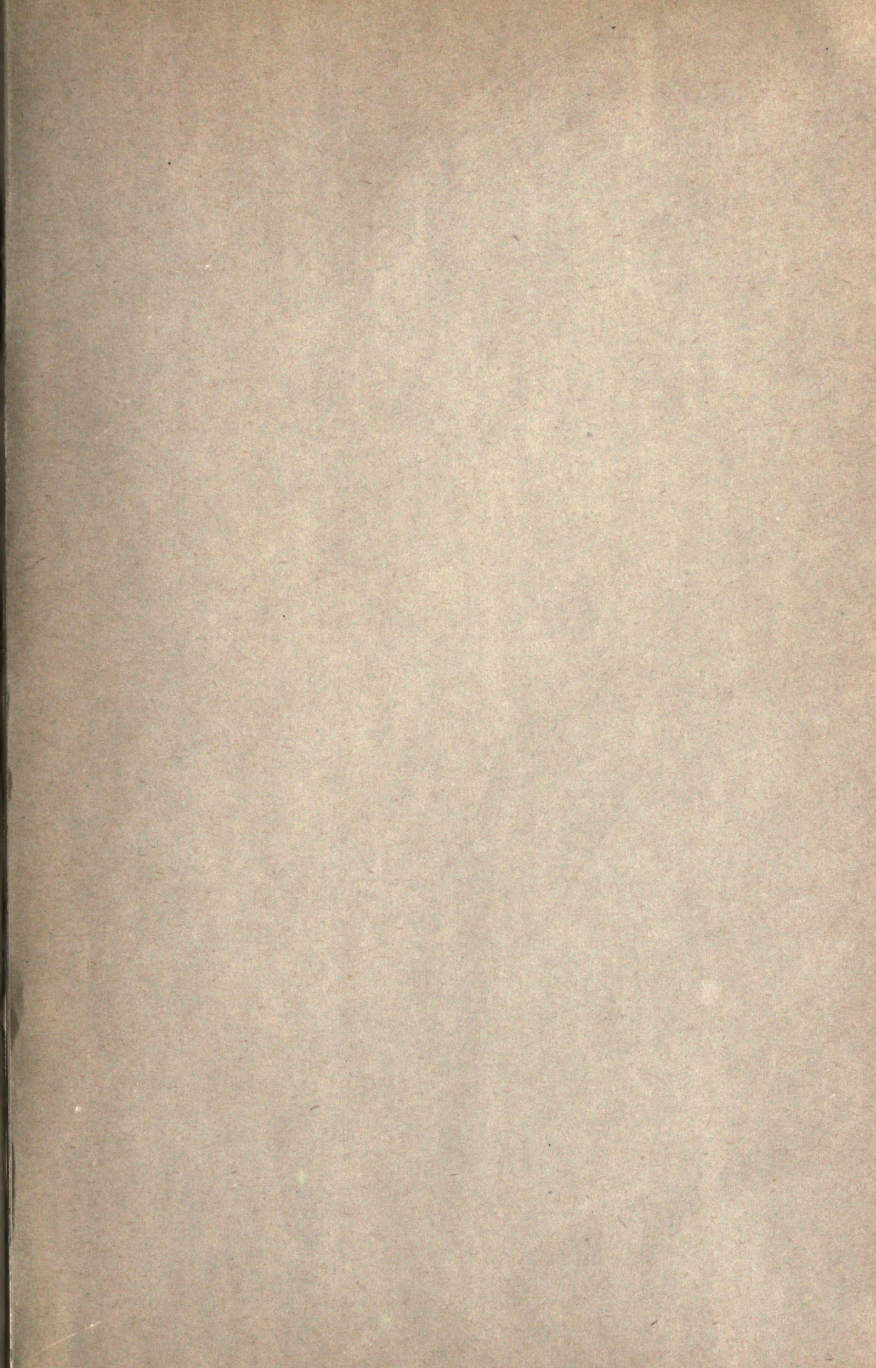
- Публій Муцій Сцеволя, понтіфекс — 9.
- Репозіян, р. поет — 171.
- реторика — 5, 54, 70, 75, 89, 100, 109, 110, 112, 113, 114, 121, 127, 137, 140, **159—163**, 177, 178, 180, 193.
- Ріббек, нім. фільольог — 16, 37.
- Ріптон Тарентій, гр. драматург — 19.
- Річль (Ritschl), нім. учений — 17.
- Родиєц Апольонія, гр. поет — 55.
- роман — 120, 180, 181.
- Руданський Степан, укр. поет — 102.
- Рустік Фабій, р. історик — 143.
- Рутілій Люпус П., р. ретор — 159.
- Руф Ключівій, р. історик — 139.
- Руф Верій, р. трагік — 31.
- Руф Сульпіцій, р. бесідник — 71.
- Сабін Мазурій, р. правник-письменник — 165.
- Саллюстій Крісп, Гай, р. історик — **67—69**, 145, 191.
- Сальвій Юліян, р. правник — 189.
- Саммонік Квінт Серен — 193.
- Сапіра, р. учений — 186.
- Сапфо, гр. поетка — 89, 91.
- Сарсина, м. — 16.
- сатира — 7, 12, 15, 32, 34, 35, **43—46**, 54, 56, 60, 61, 62, 85, 86, 90, **113—132**.
- Сатурнін Елій, р. письменник — 99.
- Сацердос Нікетес, р. ретор — 148.
- Светоній Транквілій, р. історик — 174, **185—186**, 187.
- Себозій Стацій, р. письменник — 121.
- Север Септімії, р. цісар — 166.
- Седігіт Волькацій, видавець р. коміків — 27.
- Секунд Юлій, р. ретор — 140.
- Сенека, Люцій Аннея, р. бесідник, поет і драматург — **29—31**, 95, **125—127**, **133—134**, **150—159**, 162, 168.
- сентенції — 6, 8, 28, 29, 38, 50, 87, 104, 138, 140, 158, 159, 168, 170.
- Сервій, коментатор Вергілевої „Енеїди“ — 17.
- Серен Квінт Саммонік, р. поет — 169.
- Серен Септімії, р. поет — 169.
- Сенкевич Генрик, польськ. повістеписатель — 124.
- Симмахи три (батько, син і внук), р. ретори — 184.
- Сириєць Публілій, р. драматург — 28, 47, 48, **49—50**.
- Сізенна Корнелій, р. претор та історик — **64**, 121.
- Сілій Італік Тит Тацій, р. поет — **104—106**, 149.
- Скавр Квінт Теренпій, р. граматик — 191.
- Скалїгер, учений — 25.
- словарі — 14, 60.
- Сократ, гр. філософ — 77, 179, 182, 183.
- Солін Юлій, р. граматик — 188.
- Сольон, гр. філософ — 174.
- Соран, гр. медик — 193.
- Сотіон, р. філософ — 151.
- Спартієць Евлій, р. історик — 187.
- Спурінній, р. лірик — 136.
- Статілій Максим, р. коментатор — 191.
- Стацій Публій Папіній, р. поет — **110—113**, 172.

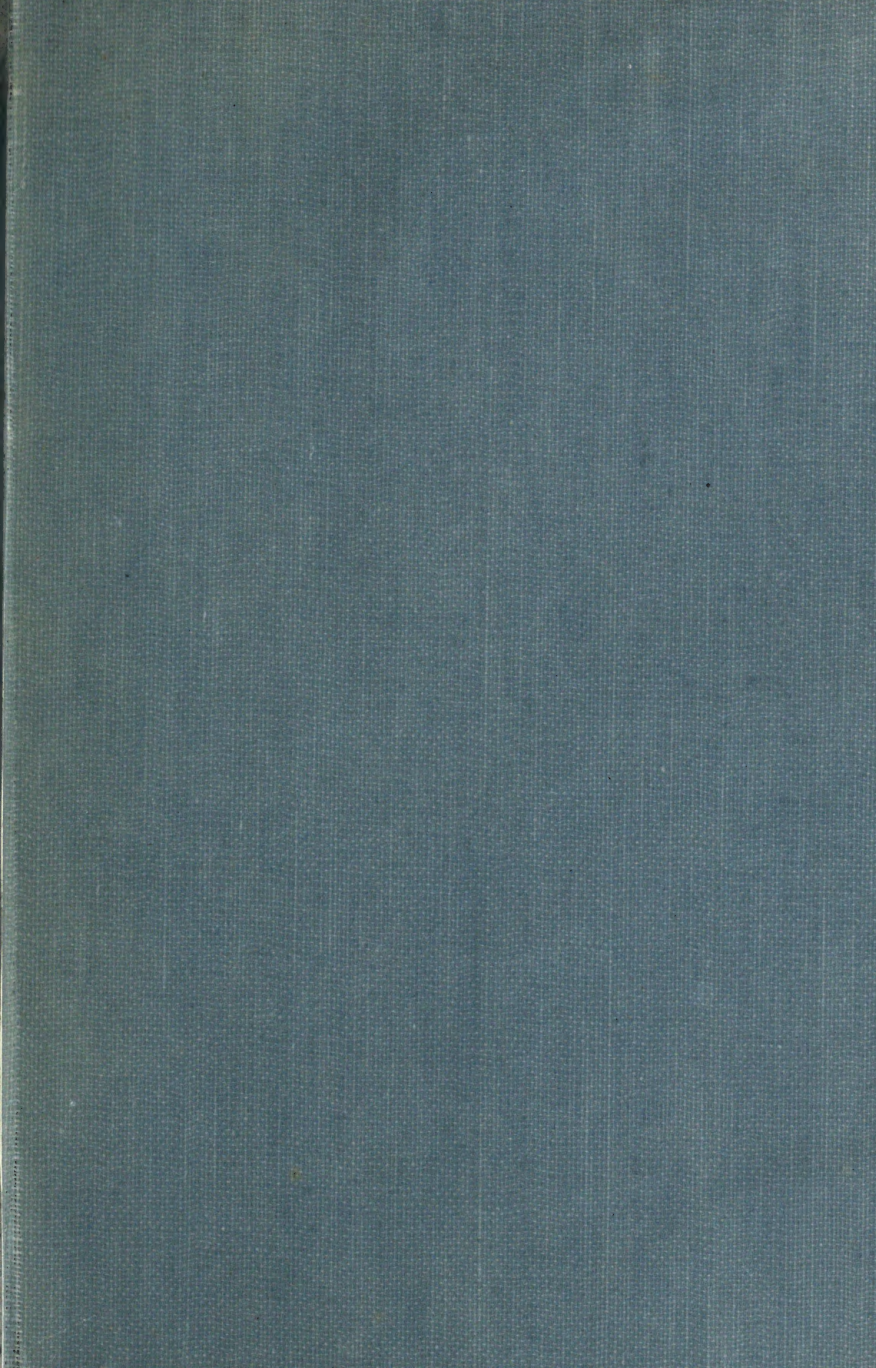

Важнійші друкарські помилки.

Сторона	Рядок	Надруковано:	Має бути:
6	18 з гори	скапзії	сканзії
9	12 "	свідомих	свідомо
12	3 з низу	вавдяки	завдяки
13	14 "	Alibi	Alii
14	9 з гори	пеет	поет
19	1 "	ціль	ціль
19	4 "	єправді	справді
22	12 "	акці	акції
23	18 "	Пдреробив	Переробив
23	15 з низу	грепької	грецької
26	3 "	црикладом	прикладом
26	2 "	грепькі	грецькі
27	8 з гори	Тереицій	Теренцій
27	16 "	дояснення	пояснення
28	8 "	званої	званої
28	11 з низу	Квінцій	Квінкцій
29	12 з гори	Франпузи	Французи
31	2 з низу	сна	сина
38	11 "	еманпипантку	еманципантку
48	11 з гори	липарського	лицарського
51	20 "	найскрасших	найкращих
56	9 "	Шира	Щира
57	14 "	пїлком	цїлком
58	6 "	дальших	(викинути се слово)
63	12 "	Валерій Анцій	Валерій з Antium
63	9 з низу	Анція	Валерія
63	11 "	шадив	щадив
65	20 з гори	кінпі	кінці
66	10 з низу	рецубликанця	республиканця
69	4 "	Ціперона	Ціцерона
82	7 з гори	Се епиліон	Сей епілліон
88	8 "	широго	щирого
93	5 з низу	100	зі 100
114	7 "	хактерного	характерного
122	1 "	иригоди	пригоди
138	15 "	цротектора	протектора
162	15 з гори	падає	падає
164	3 з низу	на	на
176	8 "	адвокатои	адвокатом
176	13 з гори	роо	про
200	5 "	бенкат	бенкет

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 08 06 03 036 6